ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 1(148)/2021

Засновано 1958 року

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); О. В. Ляпіна, канд. іст. наук, доц. (помічник голов. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)

Адреса редколегії	кімната 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 27.04.21 (протокол № 12)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2021

BULLETIN
OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY 1(148)/2021

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

CHIEF EDITOR	Ivan Patryliak, Dr. Habil (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Taras Pshenychnyy, PhD in History (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Olena Liapina, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Andrii Koval, PhD in History (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Serhii Bilenky, PhD in History (Canada); Mykola Borovyk, PhD in History (Ukraine); Serhii Yekelchyk, Dr. Habil. (History), Prof. (Canada); Vytautas Jokubauskas, Dr. Habil. (History) (Lithuania); Alexander Motyl, Dr. Habil. (History), Prof. (USA); Eleonora Narvselius, PhD in History (Sweden); Svitlana Orlyk, Dr. Habil. (History) (Ukraine); Serhii Ryzhov, PhD in History (Ukraine)

Editorial address	off. 349 a, Faculty of History, 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine; Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 12 of 27.04.2021)
Certified by	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Certificate KV 17218-5988 R of 10.11.2010
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko blvd., Kyiv, 01601, Ukraine; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 2021

ЗМІСТ

Баженару К.
Українські біженці-антибільшовики у фортеці Фегераш, Румунія (1920–1923) 5

Базаєва М.
G.I. Bill of Rights: вплив на формування образу ветерана у суспільній свідомості 14

Бауліна К.
Відображення та уточнення сакрального палацового церемоніалу "проскінези"
при дворі ассирійських та ахеменідських правителів 18

Бірюк Н.
Імміграційне питання та модель інтеграції іммігрантів у французьке суспільство
в другій половині XX ст. 24

Городня Н., Арнаут Н.
Американсько-японські відносини за адміністрації Дональда Трампа 29

Кримінський В.
Польське питання в "Українській воєнній доктрині" Михайла Колодзінського 36

Менкеуліцзі
Розвиток торговельно-економічних відносин КНР з Казахстаном і Узбекистаном у 2013–2020 рр.:
порівняльний аналіз 40

Олійник О.
Японське економічне диво: історичний розвиток країни у період 1945–1991 рр. 46

Перга Т., Перга Ю.
Розвиток кустарних промислів серед єврейського населення Київщини
наприкінці 1920-х – на початку 1930–х рр. 57

Семашко Н.
Соціалістична ідеологія у поглядах С. Петлюри на початку XX ст. 62

Стецишин О.
"Жидівська міліція" Львова як третя сторона "Львівських боїв" 1–21 листопада 1918 року
між українськими військами і польськими формуваннями 66

Чурга Ю.
Вплив антропоцентризму на творчість митців Високого відродження 71

Яровий В., Малацай І.
Північна Македонія в дослідженнях українських істориків 74

CONTENTS

Bajenaru, C.
Anti-bolsheviks Ukrainian in Fagaras Fortress-Romania (1920–1923) 5

Bazaieva, M.
G.I. Bill of Rights: Impact on the Image of the Veteran in Collective Consciousness 14

Baulina, K.
Reflection and Rectification of the Sacral Palace Ceremonial "Proskynesis" at the Court of the Assyrian and Achaemenid Rulers 18

Biriuk, N.
Immigration and the Politics of Integration in France in the Second Half of the 20th Century 24

Gorodnia, N. & Arnaut, N.
The U.S. – Japan Relations under the Administration of Donald Trump 29

Kryminskyi, V.
The Polish Question in Mykhailo Kolodzinsky's "Ukrainian Military Doctrine" 36

Menkewuliji
Development of China-Kazakhstan and China-Uzbekistan Trade and Economic Relations (2013–2020): A Comparative Analysis 40

Oliinyk, O.
Japanese "Economic Miracle": Historical Development of the Country in the Period of 1945–1991 46

Perga, T. & Perga, Yu.
Development of Handicraft Industries among the Jewish Population of Kyiv Region in Late 1920s – Early 1930s 57

Semashko, N.
Socialist Ideology in the Views of S. Petliura at the Beginning of the 20th Century 62

Stetsyshyn, O.
"Jewish Militia" as the Third Side between Ukrainian and Polish Armed Forces during the Battle for Lemberg of November 1-21, 1918 67

Churha, Yu.
The Influence of Anthropocentrism on the Work of Artists of the High Renaissance 71

Yarovyi, V. & Malatsai, I.
The Republic North Macedonia in the Research of Ukrainian Historians 74

UDC: 94(498)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.1

C. Bajenaru, PhD in History
Fagaras Country Museum "Valer Literat", Fagaras, Romania

ANTI-BOLSHEVIKS UKRAINIAN REFUGEES IN FAGARAS FORTRESS-ROMANIA (1920-1923)

Fagaras Fortress had over the centuries of its existence, a special importance in Romanian history, knowing both moments of glory and decay. It is known the fact that it has been successively a strong defensive fortress, residence for Transylvania's Princes, military garrison and communist prison. Nevertheless, it is less known or is not at all known another aspect, the one that the fortress had in some moments after 1918 the function of shelter and refuge for foreign military and civilians, how it was the case of hundreds of Ukrainians afflicting wanderers, fled from the front of Bolshevik steamroller. Regarding the last of these aspects we will talk in the next pages, trying to shape this moment from the century-old existence of the fortress as coherent and consistent as possible, even if the archivist sources or the information from the local press of that period are minimal.

Keywords: Fagaras Fortress, refuge, encampment, Ukrainians, Hnat Porohivski.

Introduction. Fagaras Fortress had over time (15th – 20th century) a special importance in Romanians history, knowing both moments of glory, especially during medieval times and decay moments or architectural degradation. It is known in Romania that this fortress was successively one of the most powerful defense fortresses in Transylvania, residence for the Princes of this province, military garrison and in the 6th decade of the 20th century dreaded prison in the communist Romanian Gulag system.

However, it is less known another aspect of its history – the fact that the fortress had in some moments after the 1st of December 1918 the role of shelter or refuge not only for Romanian civilians or military, but also especially for foreigners. Starting in the beginning of 1919 with the sheltering for few months of the volunteers from the Romanian Legion in Italy, returned to Transylvania, the Fortress was destined since 1920 as a place of refuge and shelter for hundreds of Ukrainian, Russian, Cossacks wanderers, voluntarily retired in front of the Russian Bolshevik roller.

We will dwell on this aspect in the following pages, trying to present this special moment from the secular history of the Fagaras fortress as coherent and consistent as possible, despite the fact that the discovered archival sources and the information from the Romanian press of the time are relatively scanty. However, in advance of approaching the subject under attention, it is necessary a short incursion on the events which preceded this situation.

Thus, it must be remembered that the final years of the World War I (1917-1918) brought not only major changes into its development, but also the implementation of the communist ideology in the biggest country of Eurasia – The Czarist Empire. The latter action inevitably led to the triggering of the Russian civil war which took place over several years, between 1917 and 1923. After the victory of the Russian revolution in October 1917, the established Bolshevik government separately signed the peace with the Central Powers, at Brest-Litovsk, on March 3rd 1918. This peace treaty represented the only viable option for the new governance because the Russian army was in a total state of chaos and limitless indiscipline when Germany attacked the Russian forces in February 1918.

Considering themselves betrayed by signing the treaty, the anti-Bolshevik Russians who remained loyal to the Entente, initiated the fight against the Bolsheviks. They were supported by the existent allied forces in Russia which thereby hoped to retrieve the Eastern front so that Germany cannot exclusively focus on the Western war. Thus started the long and bloody civil war between *the Reds* who controlled the capital Moscow and Central Russia, and *the Whites* who launched a series of campaigns for suppressing the revolution, with the help of the allies from the war.

On the other hand, the presence of the military Ukrainian immigrants in Romania is explained through the fact that their country had been occupied by the Red Army in 1919. According to the above mentioned peace treaty, Russia is required to make peace with the Popular Republic of Ukraine and after more than a month and a half of negotiations, on 12th of June the treaty between those two parts was signed.

During the existence of the Ukrainian state, the proposal to give up the federation was forwarded to the hetman Pavel Skoropadski by some of the members of the Ukrainian National Union (UNU), but when the proposal was struck by his refusal, UNU triggered the riot against him, the armed forces of the Union being put under the command of Simon Petliura[1].

Being defeated in the end, the nationalist forces led by Simon Petliura initially took refuge in Poland in the beginning of 1920, after which they got dispersed in many European countries, inclusive in Romania.

Starting with 1919, in Romania started to operate the Extraordinary Diplomatic Mission of the Popular Republic of Ukraine led by Iuri Gasenko who was replaced on 20th of May 1919 with Konstantin Mațievici, agronomist scholar, and diplomat. In February 1920 was founded within the same Mission, the Military Section lead by the general Serghei Delvig [17, p. 30].

Among the important successes of the mission the transit facilitation on Romania's territory of the healthcare aids from aboard destined to Ukraine was counted as well – the medical train of the International Society Red Cross, containing a hospital with a capacity of 200 beds [17, p. 31]. According to some sources, the Mission procured weapons and war equipment from Romania in a private regime [17].

The debut of the presence of Ukrainian immigrants together with the Russians and the Cossacks in Romania, mostly military, took place since the end of 1918, but their greatest concentration is recorded for 1920. Some sources indicate a world-wide exodus for approximately 100.000 Ukrainians. In order to support them, in December 1920 the Ukrainian Diplomatic Mission in Vienna intervened with the Romanian state in order to grant assistance to a number of 1.500 – 2.000 military, many of them already in Romania [13].

Between 1920 and 1921, the Ukrainian militaries who received asylum in Romania were initially internees in the city of Balti, nowadays in the Republic of Moldova, being

[1] Simon Petliura (1879, Poltava – 1926, Paris). Publicist, writer, journalist, politician, Ukrainian states-man, the leader of the fight for Ukraine's independence after the outbreak of Russian Revolution from 1917. During the Russian Civil war, he was for a short period of time the Ukrainian president and in 1926 he was assa- ssinated in Paris. From his name the Ukrainian refugees bore the title of "petliurists".

© Bajenaru C., 2021

subsequently moved on the territory of the Old Kingdom and in Transylvania.

Since 1919 started to stably function concentration centers for Ukrainians, white Russians and Cossacks in Satu Mare, Oradea, Techirghiol and Brasov, and also some provisionally centers. The internment camp from Fagaras probably started to be destined for the mentioned refugees at the beginning of the next year, because a piece of news from August 1919 – occasioned by the visit of the Romanian Prime Minister Ion I. Brătianu – informs us that here were still present volunteers returned with the Romanian Legion from Italy [14, p. 4]. Another piece of information from October of the same year claims the previous statement, indicating that at that moment another 1.200 Romanian volunteers from Italy had repatriated and were provisionally garrisoned in Fagaras fortress [15, p. 2]. Barely in February 1920 "The internment camp from Fagaras – by order of the Ruling Council[2] – was moved to Sambata de Jos"[3] [16, p. 2].

However, in November 1920 was inserted a piece of news regarding the cancellation of all the internment camps by ministerial order, but the one installed in the Brukenthal Castle from Sambata de Jos where an officer and 14 soldiers were still guar-ding "about four internees" was mentioned. On the same occasion it was pointed out that those who wanted to obtain Romanian citizenship and got married with Romanian women were to be released, but under surveillance, and the others (inclusively Russian, Cossacks and Ukrainians) automatically expelled [4, p. 3].

In July 1922 the Romanian officials sent towards their Soviet counterparts the presence of approximately 2.500 – 3.000 Whites [13] (together with Ukrainians, Russians and Cossacks) in Romania, which determines us to consider that in Fagaras was one of the biggest refugees contingents – 902 in January 1921 (1.000 in Oradea in December of the same year) [13] and 763 in March 1923 [1]. The explanation of the fact that the Ukrainians were frequently included in the same category with the Russians consists in the perspective of the provenience from the former Russian Empire. However, the mentioned author contradicts itself by providing different figures in another paper: "In the first part of 1922 the total figure of the Ukrainian immigrants in Romania (according to their estimation) was 20.000 people, and after some official data – approximately 6.000" [11, doc. no. 108, 109, 114, 116].

The Ukrainian military emigration from Romania was focused around the Lieutenant Colonel Hnat Porohivski – "the commander of the Ukrainian Group" from Fagaras – found in the nationalist camp led by the above mentioned Simon Petliura. H. Porohivski was the commander of the Ukrainian troops interned in two points from Brasov: the Cetatuia and Bartolomeu barracks. Being considered the indisputable leader of all the Ukrainian military immigrants from Romania, he represented them in the relation with the authorities, the latter being obliged to provide security and sustenance [13].

The reports between the nationalist Ukrai-nians of Petliura and the Russians – inclusive those internees in the Fagaras fortress – were not friendly, the first one reconciling better with the Cossacks from the Don and Kuban; most often the Russians tried to put the Ukrainians in a negative position towards the Romanian authorities.

Despite the existing frictions, in the internment camp in Fagaras existed common socio-cultural activities, the refugees being taught the Romanian language and participating in sports, cultural and religious activities. After the movement of the refugees camp from Oradea to Fagaras, the hospitalization regime from here became more flexible, the Ukrainians, Russians and Cossacks being allowed to leave the fortress and to employ in various jobs, "At the level of 1923, the process of integration in society advancing rapidly, in fact, «the fighters became citizens»" [13].

In February 1923, of those 251 Ukrainians accommodated in Fagaras, 92.40% were men (232), 6.00% were women (15) and 1.60% children (4).

Going through the two existent nominal tables from the National Archives in Brasov, we find that – even if in another official document there were 70 cases (30 officers and 40 soldiers) [3] of those wishing to repatriate – the situation was as follows:

One wanted repatriation to Cernauti (Bucovina);

– 35 to Ukraine;

– 29 to Russia.

From the cited document (with the date of 13th of February 1923) it emerges the fact that five of the officers, without having their nationality mentioned, married Romanian women, probably all of them from Fagaras [3].

From a total of 763 refugees, 382 figured as reservists or with an uncertain or unknown military situation: 183 Ukrainians and 199 Russians and Cossacks. We present in what follows some figures regarding the previous socio-professional situation of the Ukrainians: police chiefs – 1.10%; teachers – 1.60%; office clerks – 7.10%; from the juridical domain – 1.10%; free arts – 0.50% (one painter); students – 10.40%; merchants – 0.50%; from the communication domain – 1.10%; from industry – 13.70% including a watchmaker and a printer; various owners – 7.70%; agriculture – 55.20%. It can be clearly observed that the majority of them was obviously formed by citizens from the agricultural domain, in the other cases existing some clear or almost subtle differences. Also, it is worth mentioning the fact that there was a significant percentage of intellectual refugees – approximately 20%.

The refugees enjoyed during their whole period of staying the sympathy and support not only of the locals but also of some great personalities. Thereby, in support of the Ukrainians and of the other refugees sheltered in Fagaras Fortress came Queen Mary herself who on the 2nd of December 1921 came to Fagaras with a special train. In the local press, the event was recorded as follows: "The unutterable good heart of the Sovereign took under Her protection hundreds of refugees (...). Which fully loaded with warm winter clothes, food, chocolate, cigarettes, soap were distributed to these afflicted by fate". Her seafaring gesture benefited "of the blessings and the warmest sympathy and love feelings of the nation proud of having a queen as Her Majesty Queen Mary" [5, p. 3].

As mentioned, the citizens from Fagaras contributed themselves as much as possible in the difficult post-war moments of household restoration from an economic point of view, in order to make the lives of these wanderers easier. Thereby, in the columns of a local newspaper from 21st of March 1923 was released a calling towards the authorities in the nearby area of Fagaras to help those accommodated in the fortress, by undertaking an offertory of eggs for Easter holidays. The statement had a favorable result, the citizens from Fagaras collecting several thousands of eggs [8, p. 4].

On the other hand, in order to improve the situation they were in, even the internees organized their own charitable actions. For example, "the Ukrainians Committee from Fagaras" organized on 3rd of May 1921 in "Transylvania" hall in the town a performance "in favor of

[2] Temporary Governing Body of the Romanians from Transylvania and Banat after the Union at 1st of December 1918.

[3] Sambata de Jos, locality situated at approximately 20 km from Fagaras.

the internees from <<Mihai Viteazul>> Castle". It consisted of Ukrainian folk songs and national dances [6, p. 3]. The action achieved its goal because the "Committee of the Ukrainians wanderers" gave "the warmest thanks to all the Ladies and gentlemen from Fagaras who with their beautiful gifts achieved that in the great days of the Resurrection they were able to feel the uplifting charm of these holy holidays and to forget for a moment the burden of alienation" [7, p. 4].

At long last, the moment of disbanding the internment camp came. In a short piece of news from the end of August 1923 appeared the information that "the Social Assistance decided the disbanding of the camp (…) from Fagaras. The assistance, also, will take care of placing the ablebodied to work and of the cripples in different institutes of the country" [9, p. 2].

The assertion of the press from Fagaras received official confirmation a week later, when it was announced that a commission had met at the Ministry of Labor to place the unfortunate forcibly displaced from their countries, composed of representatives of the Red Cross, National Security, Ministry of Labor and Social Assistance and two officers.

Following the consultations, the committee took the following final decisions:

"1. Tuberculosis patients will be hospitalized in sanatoriums;

2. The disabled and the incapable of work will be hospitalized in the colony from Marcuta[4];

3. The apt people will be placed for agricultural, industrial works etc.

4. Those who want to go abroad for studies will obtain this permission" [10, p. 3].

The article also stated that the amounts spent on the maintenance of refugees amounted to approximately 20 million lei, which were to be covered by France, based on an agreement in principle established two years ago. If at the beginning the refugees had received, in addition to a good treatment, the payment of balances corresponding to the related military ranks, lately it was not possible, because the Romanian state had received the proposal to recover the amounts through the Paris Reparations Commission. Disagreeing with the new situation, the Romanian Government and the Ministry of War decided not to pay the balances and to abolish the Fagaras internment camp [10, p. 3].

After the abolition of detention centers in Romania, many Ukrainian refugees settled in the country, applying for Romanian citizenship, very few repatriated (about 5%), some left for other European countries or the two Americas, and those who they could not be hired, they remained with the status of internees, being transferred to the colony from the Marcuta monastery.

To confirm what has been said, we finally reproduce, in part, some of Hnat Porohivski's notes regarding the period when he was present in the Fagaras fortress: "Our organization at that time was as follows: the Romanian authorities recognized me as commander of both camps (from Brasov – our note), and in time for the third one – from Fagaras. Each camp had a Ukrainian commander to whom all inmates directly obeyed. The Romanian commanders of the respective camps interacted in all matters only with the Ukrainian commanders. The right to punish in all cases of deviation from the status falls under the sole responsibility of the Ukrainian commanders. (...) In this way, in fact, the Romanians limited themselves only to our security, as well as to food (...)" [12, p. 74].

After a journey in the Oradea internment camp, located 400 km from Fagaras, in January 1923 "I received the news that the camp is being transferred from Oradea Mare to Fagaras.

It was a great winter, with a thick layer of snow.

I left for Fagarasș, but my train, like the one of the internees, got stuck in the snow. They were stuck for two days in a train station, and I spent 36 hours on the train in the middle of the field. Finally we managed to get out from the snow and <<con-quered>> the castle <<Radu Negru>> from Fagaras" [12, p. 98].

Next, H. Porohivski describes in beautiful words the Land of Fagaras, the city of Fagaras and makes a brief history of the fortress here, the place where he would be hosted until the beginning of September, after which he returns to the reality of the moment: "In Fagaras, as well as in Oradea Mare, we managed to occupy that half of the castle which in newer times was adapted for the living of military units. Accommodation was done without altercations with the Russians. They were in a good state of orga-nization, and Colonel Cijikov – their commander – kept them under obedience. And in general, the year of living with us taught them to come to terms with the idea that Ukrainians can exist independently alongside them. More than that. The Russians had also come to terms with the idea that the Cossacks on the Don were moving further and further away from them and forming an ever closer friendship with the Ukrainians. Time is the best doctor, who will probably soon accustom all Russians, both emigrants and those in Russia, to the idea that Ukraine can be independent.

The houses we occupied corresponded to the wishes of both Ukrainians and Russians. We had large, bright rooms, just right for small units and groups, and the Russians had small rooms, just right for families.

Families had a hard life, especially those with children. But it wasn't easy for the lonely either. The clothes were worn to the end, the shoes required constant care. The food was insufficient ... Despair gripped everyone harder and harder.

It was the very extreme moment to bring radical changes in the continuation of our life abroad.

(...) Meanwhile, the steps taken by the Ukrainian Diplomatic Mission to the Romanian High Command, as well as mine to the Camp Commander, contributed to the "gradual fall of the bars". The going out of the internees in the city became free. This allowed many soldiers to engage in various jobs. Some went "to the snow", meaning to clean the streets of snow, others went to various warehouses, of wood, of goods, etc. A significant number of officers were engaged in the construction of the pyrotechnic plant that was being built near Fagaras. It was paid well there. They went to work alter-natively, because it was hard due to the unusualness and the cold.

A large number of soldiers left the camp for work in other cities in Romania.

It was felt that the time would come soon for the total liquidation of the camp. That doesn't make everyone happy. **With the liquidation of the camp, our last common nest was abolished** (emphasis added). We had to spread everywhere in a foreign country in the struggle for existence ... It was easy to lead this struggle with shelter and food in the camp. But what will happen when people have to rely only on their own strengths?

All this made the mood in the camp neither happy nor safe. The reports of those soldiers who either returned alone to the camp or were brought in by the gendarmes to leave one job and move on to another were not likely to invigorate the people.

[4] Marcuta Monastery, nowadays situated in 2nd Sector of the municipality of Bucharest.

The camp, which in previous years was a single military whole, ceased to exist as such (...). The soldiers became citizens.

These were the saddest times of our stay behind bars and that is why as the bars shattered, our hopes of returning home were soon shattered. The open doors of the camp seemed to tell us that the time had come for a steady silence, when our release could no longer bother anyone. From an organized army of Ukraine, which in its desire for independence could disturb Eastern Europe, we, by virtue of time and circumstances, had become a superfluous element, which could only be annoying to the country in which it was located. In Europe, which had calmed down, we had become "superfluous" people. Moreover, for Europe, which at that time in its longing for world peace, was ready to extend its hand not only to the Bolsheviks, but even to the devil himself, we were like salt in the eyes, because we were the victims of injustice and savagery on the part of those whom Europe intended to take in their arms (...).

Well, if so, we'll wait. We are Ukrainians, we have a lot of stubbornness ... This stubbornness may take us alone on the path of independent life. It will be even better" [12, pp. 99-101].

We add a few more paragraphs related to the mood, cultural emulation and social situation of the Ukrainians in the citadel of Fagaras: «Hard times, of despair. But the Ukrainian military is able to carry them all, as it endured this sad state of mind, which tore their souls.

They often sat motionless, their heads bowed, overwhelmed with grief. Their sad thoughts flew to the incomprehensibility of the Fatherland. They remembered the past, they tried to lift the mysterious veil that hid the future. They sat in silence for hours. Suddenly another sighed and began to sing a sad song. A few began to slowly keep up the song. Then the voices started louder. The number of sin-gers was increasing. Sad songs began to resound in the castle, one after the other. But suddenly a lively, cheerful song was heard. Then, all of a sudden, he jumped to his feet and, passing on a patch of free space, shouted a "hopak"! The song became more and more rhythmic, they clapped. The dancer was spinning, banging on the floor with his broken boots so that he will torn off the walls! (...) And the soldiers started, one after the other, to play with fire and in figures…

This is how our lives flowed then: people sat sad, immersed in silence, then rejoiced loudly, hiding their bitter tears.

IV. But even in these unfavorable conditions, the social life and related to the national culture did not stop. In the "Ukrainian Camp Courier", which had started to appear in Fagaras, we read: "This year the Ukrainians from Fagaras camp failed to celebrate the anniversary of the proclamation of Ukraine's Independence because between January 15th and 24th the transfer from Oradea Mare took place (…)"».

But as soon as we settled in and arranged, Ukrainian cultural life reentered its path. So, in the same newspaper, we read: "The celebration dedicated to the commemoration of T.G. Șevcenko. On March 11th, the Ukrainian emigration from Fagaras organized the celebration dedicated to the commemoration of our Great poet and martyr for the freedom of the Fatherland. In a festively arranged hall, adorned with the portrait of Șevcenko, as well as with the portraits of Ukrainian hetmans and leaders during the last battle, all the Ukrainian emigration, both military and civilian, gathered.

After the memorial service (...), I. Drobit read a short report, and the choir performed the National Anthem «"A program of poetry recitation and choral music followed: "Evening in Ukraine", "Listen, my brother!", "The Dnieper's Song", "Ukrainian Mother, the Executioner Died" and others. "» The songs and recitations made a very beautiful impression and they all left in a calm and sad mood".

Sad mood! When will he leave us?

(...) "Ukrainian Camp Courier" reports that "many officers and Cossacks work at the dynamite plant for 40 lei for a 10-hour job". For that time it was a very good salary, because at the camp canteen you could get a very good and tasty lunch at that time for 8 lei. Since then, the salary for ordinary workers has increased more than twice (100-150 lei per day), but to have a good and tasty lunch now, even for an unpretentious person, it is possible only by 45-50 lei. Therefore, those who went to work had the opportunity not only to eat well, but even to buy something, because the prices of other products were also appropriate (...)" [12, pp. 101-102].

After the years of internment in Fagaras, a new period began for the Ukrainian emigrants, "this one is not easy either, which requires the adaptation to the civil life in their new homeland, which had received them with hospitality. They had nowhere to go, there was no way back, although, perhaps, in their souls it still flickered, like a dim light, the vague hope of some return, someday, in the future. But there, in Ukraine, after many freedom fighters had fallen on the battlefield, the Soviet power had established its rule" [12, p. 39].

Ukrainian refugees, "hardworking and per-severing people, were also reckless in taking on any kind of work. In addition, many had artistic inclinations: among them, were painters and poets, many knew how to play the band and, of course, all knew how to sing vocally, which they did with great pleasure on any occasion. In order to meet, they gathered at the home of one or the other, and in the case of those who arrived in Bucharest, most often at Colonel Porohivski, who since 1923 was in the Capital, where the Committee for the Aid of Ukrainian Emigrants had been set up" [12, p. 39].

The Fagaras Fortress ended its humanitarian mission in the years immediately following the First World War, including sheltering these unfortunate people forced to leave their families and country because of the Bolsheviks. After a period as a military garrison, in the autumn of 1939 the fortress will again become a center for housing foreign refugees, this time the Poles, who had left the country after the division and occupation of Poland by Nazi Germany and the Soviet Union.

ANNEXES

1. Ukrainian refugees from Fagaras Fortress in February 1923 [2]

a) Active military:

Lieutenant-Colonel: Porohivski Hnat (Co-mmander of the Ukrainian Group).

Administrative colonels: Mimieh Grigori.

Captains: Corobco Vasili, Labuneț Adrian, Macarenco Andrei, Ovsienco Vohovschi, Savon Feodor.

Lieutenants: Dovghi Nicolai, Fedorov Mihail, Iacobenco Eugen, Lechterenco Toma, Melnic Vasili, Nazarciuc Feodor, Pelepciuc Alexandr, Romaniuc Simion, Savciuc Nicolae, Snitcovschi Pavel, Torianic Ivan, Varda Nicolai, Zacrevschi Nicolai.

Second lieutenants: Alexandrov Grigori, Calinicenco Alexa, Calnițchi Ștefan, Cușnirenco Constantin, Danelco Ivan, Dercaci Alexa, Drobit Elarion, Dubovâc Feodor, Fabnevici Dimitri, Gordienco Feodor, Grodschi Leon, Hedachivschi Platon, Macovschi Valentin, Mihalovschi Vasili,

Milco Alexei, Ohnivenco Nicolai, Onisimov Nicolai, Peredelschi Ivan, Ponomarenco Tesmis (?), Savalenco Ivan, Savciuc Iarema (?), Serotchi Serghie, Smirnâi Serghie, Tapenco Ivan, Vacherinet Ivan, Varfolamico Vasili, Vlasiuc Grigorii, Zinoglad Tumis (?) ...ambaliuc Stratim (?).

Administrative lieutenants: Levițchi Ilia.

b) Military in reserve: Asadci Vladimir (second lieutenant), Averiamov Semen (adminis-trative second lieutenant), Baranicov Vasili (admi-nistrative second lieutenant), Bogdanovici Ștefan (lieutenant), Bohacenco Ivan (second lieutenant), Boico Eugen (administrative second lieutenant), Borivscăi Iulian (second lieutenant), Bucasiv Iurco (administrative second lieutenant), Burlaca Ivan (second lieutenant), Calujnâi Feodor (second lieu-tenant), Cerevco Dimitri (lieutenant), Cociubei Nicolai (second lieutenant), Crâmschi Ivan (second lieutenant), Danilov Vasili (captain), Danilovschi Vladimir (second lieutenant), Debenco Ștefan (se-cond lieutenant), Deineca Gherasim (administrative second lieutenant), Hladcliv Ivan (second lieutenant), Hlaniastai Anatol (second lieutenant), Hlopetchi Iosif (second lieutenant), Hrăuleți Nichita (second lieutenant), Leonov Danil (second lieute-nant), Marcenco Iurco (second lieutenant), Monailo Demian (second lieutenant), Monastirschi Dimitri (administrative second lieutenant), Motornâi Pavlo (administrative second lieutenant), Nasciocici Andrei (second lieutenant), Nedilco Victor (second lieutenant), Nesterenco Gherasim (captain), Onopco Iacob (administrative second lieutenant), Ovhanenco Semen (second lieutenant), Patuic Ivan (second lieutenant), Pocorschi Naum (administrative second lieutenant), Popovchin Iachim (lieutenant), Rusac Ivan (lieutenant), Sadovschi Vladimir (lieutenant), Sevcenco Axente (lieutenant), Smirnâi Piotr (lieute-nant), Tarasenco Vasili (second lieutenant), Tejug Vasili (second lieutenant), Tretiac Trofin (adminis-trative second lieutenant), Usenco Ivan (second lieutenant), Zincovschi Danil (second lieutenant), Zincovschi Leo (lieutenant), Zui Andrei (second lieutenant).

c) Unknown previous military situation: Aleniuc Pantelei (soldier), Alexin Alexa (soldier), Asapiv Ștefan (soldier), Asatuic (?) Ivan (soldier), Astrovschi Mihailos (soldier), Baclim Ivan (soldier), Balaban Vasile (soldier), Balitchi Vladimir (soldier), Barbarschi Teodor (soldier), Bersateli Matvei (sol-dier), Besub Grigori (soldier), Bogdan Ivan (soldier), Boicenco Almenco (?) (soldier), Boroda Griț (sol-dier), Branschiv (?) ... (soldier), Buhacenco Feodor (soldier), Calenic Mihail (soldier), Ceaichivschi Efrim (soldier), Cereaceno (?) Trofim (soldier), Cernac Simen (soldier), Ceselnitchi Pavel (soldier), Chisclim Feodor (soldier), Cirhaino Filip (soldier), Cociatchiv Vasili (soldier), Colos Temisfeiu (?) (soldier), Corpinschi Casian (soldier), Cotariv Piotr (soldier), Cotlcarenco Efim (soldier), Covalev Iosif (soldier), Covaliv ... (soldier), Crajanovschi Teodor (soldier), Cucer Vasili (soldier), Cudiî (?) Serghie (soldier), Cuiprina Constantin (soldier), Cuscii Toma (soldier), Cusnir Taras (soldier), Deluchin Ivan (soldier), Domasenco Iacluv (soldier), Dorosciuc Luca (soldier), Doroș Vladimir (soldier), Hacoschi Ivan (soldier), Halian (?) Alexei (soldier), Halusciac Filip (soldier), Havrelnic Petros (soldier), Hcenco Grigori (soldier), Herasmenco (?) Andrei (soldier), Hladnin (?) ... (soldier), Horbenco Ivan (soldier), Horobeț Nichita (soldier), Hrațchiv Vasili (soldier), Hubimic (?) Ivan (soldier), Huivan Ignat (soldier), Iacușev Andrei (soldier), Jogenco Alexandr (soldier), Juruc Danilo (soldier), Jutenco Turutie (?) (soldier), Lazavoi Sava (soldier), Leonov Vasili (soldier), Lepoiseli Ivan (soldier), Macsimiv Mihailo (soldier), Macsimșin Mare (?) (soldier), Medvid Tuinis (?) (soldier), Melniciuc Vladimir (soldier), Micolaiciuc Mihail (soldier), Miller Gregori (sol-dier), Morhunenco Grigori (sergeant), Moscalenco Anisie (soldier), Neleapin Iosif (soldier), Ohremov Ivan (soldier), Pasisnai (?) Ivan (soldier), Petrenco Pavlo (soldier), Petrosevici Eremia (soldier), Popac Misolo (?) (soldier), Poponco (?) Condrat (soldier), Popovici Mihail (sergeant), Protenco Vladimir (sergeant), Puitea Toma (soldier), Rabalca Fedir (soldier), Rabovslic Sidor (soldier), Rahac Nechifor (soldier), Revensnco Nicolai (soldier), Romanțiev Serghie (soldier), Rudenco Vasili (soldier), Salschi Caleric (?) (soldier), Sapovalov Roman (soldier), Sarapanivschi Archip (soldier), Savcenco Andrei (soldier), Savcenco Va... (soldier), Savciuc Constantin (soldier), Savciuc Mihailo (soldier), Savciuc Mihailo-alter (soldier), Savelenco Pavlo (soldier), Savitchi Casian (soldier), Scehol Iufin (?) (soldier), Scerbi Mihail (soldier), Scomschi Andrei (soldier), Semenemo Pavlo (soldier), Semeniuc Feodor (soldier), Sencar Ivan (soldier), Serdiuc Lavro (soldier), Sespanischi Ivan (sergent), Sidorenco Nichita (soldier), Silin Stanislav (soldier), Smimiac Vasili (soldier), Spartaliuc Danilo (soldier), Stasiuc Calistrat (soldier), Strabeno (?) Grigori (soldier), Svittac Grigori (soldier), Șlapac Grigori (soldier), Tanchiu Dimitri (soldier), Telenchevici Nechifor (soldier), Tulgaev Vasili (soldier), Tumoverov ... (soldier), Urban Petro (soldier), Voinilovici Alex (soldier), Voitich Iurco (soldier), Voronțiev Iaclub (soldier), Zaremba Constantin (soldier), Zraenco Grigori (soldier), Zvarici (?) Dimitri (soldier).

d) Civilians: Calosin Ivan, Chiriciuc Ignat, Cuhaevschi Ivan, Cuhrevati (?) Feodor, Filipenco Nichefor, Haiduchevsci Alexandr, Haiduchevsci Mihail, Hlovateli Andrei, Hlusev Ignat, Honciar Lidoc (?), Lescenco Luca, Postoveți Atanasie, Rangaci Silvestru, Sorocha Ivan, Visnevai Ivan, Zilinschi Alexandru, ... Feodor.

e) Womens: Bogdanovici Acsana, Calosiu Maria, Chiriciuc Augustina, Dubnic Maria, Fomicivo Natalia, Ginter Emilia, Haiduchevici Ana, Hlopetca Ana, Hurjos Ana, Mai Lidia, Palamarciuc Emilia, Rodionov Ludmila, Romaneti Autsuna ?, Selihovscaia Maria, Sevcenco Ozana.

f) Childrens: Bacica Maria, Brusenschi T..., Chiriciuc Feodor, Selihovscaia Elena.

2. Table with officers, troops, women and children
Nominal table with the Ukrainian internees in Fagaras [2]

No. crt.	Name and surname	Current rank	With or without children in Romania	Active or reserve officer	If in reserve, the profession	The last corps where he served in the Russian army
1.	Porohioscai Ignat	lieutenant colonel	no	active	-	43 V Siberia Regiment
2.	Corobco Vasile	captain	-//-	-//-	-	3rd General Staff Division
3.	Labunеț Adrian	-//-	-//-	-//-	-	34th Infantry Regiment
4.	Macarenco Andrei	-//-	-//-	-//-	-	639th Infantry Regiment
5.	Savon Feodor	-//-	-//-	-//-	-	4th Infantry Regiment
6.	Varda Nicolae	lieutenant	-//-	-//-	-	7th Guard Regiment
7.	Lechterenco Toma	-//-	-//-	-//-	-	311th Infantry Regiment
8.	Zacrevschi Nicolae	-//-	-//-	-//-	-	2nd Grenadier Artillery
9.	Melnic Vasile	-//-	-//-	-//-	-	198th Infantry Regiment
10.	Nazarciuc Feodor	-//-	-//-	-//-	-	12th Cavalry Regiment
11.	Pelepciuc Alexandr	-//-	-//-	-//-	-	675th Infantry Regiment
12.	Rusac Ivan	-//-	-//-	reserve	police chief	101st Infantry Regiment
13.	Snitcovschi Pavel	-//-	-//-	active	-	71st Infantry Regiment
14.	Torianic Ivan	-//-	-//-	-//-	-	78th Infantry Regiment
15.	Fedorov Mihail	-//-	-//-	-//-	-	312nd Infantry Regiment
16.	Iacobenco Eugen	-//-	-//-	-//-	-	-//-
17.	Popovchin Iuchim	-//-	-//-	reserve	teacher	23 V Siberia Regiment
18.	Savciuc Nicolae	-//-	-//-	active	-	307th Infantry Regiment
19.	Romaniuc Simion	-//-	-//-	-//-	-	174th Infantry Regiment
20.	Sevcenco Axente	-//-	married, without children	reserve	office clerk	17th CF Batallion
21.	Smirnâi Petru	-//-	no	-//-	-//-	467th Infantry Regiment

22.	Cerevco Dumitru	-//-	-//-	-//-	owner	34th Infantry Regiment
23.	Sadovschi Vladimir	-//-	-//-	-//-	office clerk	The Ukrainian Legion from Austria-Hungary
24.	Bogdanovici Ștefan	-//-	married, without children	-//-	painter	Military School from Kiev
25.	Milco Alexei	second lieutenant	no	active	-	9th Infantry Regiment
26.	Vacherinet Ivan	-//-	-//-	-//-	-	765th Infantry Regiment
27.	Varfolamico Vasile	-//-	-//-	-//-	-	728th Infantry Regiment
28.	Vlasiuc Grigorie	-//-	-//-	-//-	-	-//-
29.	Grodschi Leon	-//-	-//-	-//-	-	4th Infantry Regiment
30.	Gordienco Feodor	-//-	-//-	-//-	-	226th Infantry Regiment
31.	Danilovschi Vladimir	-//-	-//-	reserve	student	90th Infantry Regiment
32.	Dercaci Alexa	-//-	-//-	active	-	260th Infantry Regiment
33.	Drobit Elarion	-//-	-//-	-//-	-	1st Lutr. Regiment (?)
34.	Dubovâc Feodor	-//-	-//-	-//-	-	1st Infantry Regiment
35.	Zinoglad Tumis (?)	-//-	-//-	-//-	-	34th Infantry Regiment
36.	Zui Andrei	-//-	-//-	reserve	teacher	School ... (?)
37.	Calnițchi Ștefan	-//-	-//-	active	-	4th Infantry Regiment
38.	Calujnâi Feodor	-//-	married, without children	reserve	student	12 Dragons Regiment
39.	Calinicenco Alexa	-//-	no	active	-	248th Infantry Regiment
40.	Cușnirenco Constantin	-//-	-//-	-//-	-	311st Infantry Regiment
41.	Borivscăi Iulian	-//-	-//-	reserve	philosofy student	30th Austrian-Hungarian Infantry Regiment
42.	Danelco Ivan	-//-	-//-	active	-	6th Ulani Austrian-Hungarian Regiment
43.	Smârnâi Serghie	-//-	-//-	-//-	-	467th Infantry Regiment
44.	Mihalovschi Vasile	-//-	-//-	-//-	-	215th Infantry Regiment
45.	Macovschi Valentin	-//-	-//-	-//-	-	145th Infantry Regiment
46.	Marcenco Iurco	-//-	-//-	reserve	student	416th Infantry Regiment
47.	Nasciocici Andrei	-//-	-//-	-//-	-//-	77th Austrian-Hungarian Infantry Regiment
48.	Nedilco Victor	-//-	-//-	-//-	-//-	Caucasian Detachment
49.	Alexandrov Grigori	-//-	-//-	active	-	196th Infantry Regiment
50.	Ohnivenco Nicolae	-//-	-//-	-//-	-	14th Infantry Regiment
51.	Onisimov Nicolae	-//-	-//-	-//-	-	13th Infantry Regiment
52.	Patuic Ivan	-//-	-//-	reserve	student	148th Infantry Regiment
53.	Ponomarenco Tesmis (?)	-//-	-//-	active	-	Cuban Cossacks Detachment
54.	Peredelschi Ivan	-//-	-//-	-//-	-	41st Infantry Regiment
55.	Savciuc Iarema (?)	-//-	-//-	-//-	-	121st Infantry Regiment
56.	Tejug Vasile	-//-	-//-	reserve	owner	8th V. Turkestan Regiment
57.	Tapenco Ivan	-//-	-//-	active	-	91st Infantry Regiment
58.	Hedachivschi Platon	-//-	-//-	-//-	-	Ukrainian Army
59.	...ambaliuc Stratim (?)	-//-	-//-	-//-	-	400th Infantry Regiment
60.	Serotchi Serghie	-//-	married, one child	-//-	-	63rd Infantry Regiment
61.	Fabnevici Dumitru	-//-	no	-//-	-	79th Infantry Regiment
62.	Monailo Demian	-//-	-//-	reserve	merchant	116th Infantry Regiment
63.	Cociubei Nicolae	-//-	-//-	-//-	owner	1st Kuban Regiment
64.	Savalenco Ioan	-//-	-//-	active	-	274th Infantry Regiment
65.	Mimieh (?) Grigorie	adminis-trative colonel	-//-	reserve	lawyer	400th Infantry Regiment
66.	Boico Eugen	adminis-trative second lieutenant	-//-	-//-	owner	524th Infantry Regiment
67.	Onopko Iacob	-//-	-//-	-//-	notary	71st Infantry Regiment
68.	Bucasiv Iurko	-//-	-//-	-//-	office clerk	-
69.	Deineca Gherasim	-//-	-//-	-//-	-//-	Caucasian Intendance Circle
70.	Levițchi Ilia	-//-	-//-	active	-	609th Infantry Regiment
71.	Pocorschi Naum	-//-	-//-	reserve	office clerk	Odessa Information Service
72.	Baranicov Vasile	-//-	-//-	-//-	-//-	Tatar Cavalry Regiment
73.	Motornâi Pavlo	-//-	-//-	-//-	police chief	Odessa General Staff
74.	Averiamov Semen	-//-	-//-	-//-	office clerk	Cuban Cossacks Group
75.	Tretiac Trofin	-//-	-//-	-//-	locksmith	Caucasian General Staff II Corps
76.	Monastirschi Dumitru	-//-	married, without children	-//-	office clerk	Did not serve
77.	Danilov Vasile	captain	no	-//-	mechanic	Breslitovsk Artillery Group
78.	Zincovschi Leo	lieutenant	-//-	-//-	owner	-

79.	Zincovschi Danil	second lieutenant	-//-	-//-	-//-	-
80.	Leonov Danil	-//-	-//-	-//-	-//-	1st Cavalry Regiment
81.	Crâmschi Ivan	-//-	-//-	-//-	-//-	32nd Infantry Regiment
82.	Tarasenco Vasil	-//-	-//-	-//-	tailor	192nd Infantry Regiment
83.	Dovghi Nicolae	lieutenant	-//-	active	-	104th Infantry Regiment
84.	Ovsienco Vohovschi	captain	-//-	-//-	-	1st Turkestan Cavalry Regiment
85.	Ovhanenco Semen	second lieutenant	-//-	reserve	owner	-
86.	Debenco Ștefan	-//-	-//-	-//-	-//-	-
87.	Usenco Ivan	-//-	-//-	-//-	-//-	Black Sea Marine
88.	Hladcliv Ivan	-//-	-//-	-//-	-//-	259th Infantry Regiment
89.	Burlaca Ivan	-//-	-//-	-//-	-//-	-
90.	Hrăuleți Nichita	-//-	-//-	-//-	post office clerk	-
91.	Hlopetchi Iosif	-//-	-//-	-//-	office clerk C.F.	4th C.F. Battalion
92.	Bohacenco Ivan	-//-	-//-	-//-	student	-
93.	Hlaniastai Anatol	-//-	-//-	-//-	office clerk	173rd Infantry Regiment
94.	Asadci Vladimir	-//-	-//-	-//-	owner	9th Infantry Regiment
95.	Nesterenco Gherasim	captain	-//-	-//-	teacher	Odessa Military School
96.	Morhunenco Grigorie	sergeant	-//-	-	worker	-
97.	Deluchin Ivan	soldier	-//-	-	-//-	-
98.	Rangaci Silvestru	civil	-//-	-	cobbler	-
99.	Asapiv Ștefan	soldier	-//-	-	plowman	Don Cossacks group
100.	Romanțiev Serghie	-//-	-//-	-	student	-
101.	Rabalca Fedir (?)	-//-	-//-	-	worker	-
102.	Iacușev Andrei	-//-	married, without children	-	-//-	42nd Don Cossacks Regiment
103.	Puitea Toma	-//-	no	-	-//-	no
104.	Ceaichivschi Efrim	-//-	-//-	-	-//-	66th Infantry Regiment
105.	Neleapin Iosif	-//-	-//-	-	-//-	9th Infantry Regiment
106.	Scehol Iufim (?)	-//-	-//-	-	-//-	-
107.	Serdiuc Lavro	-//-	-//-	-	printer	-
108.	Aleniuc Pantelei	-//-	-//-	-	plowman	-
109.	Revensnco Nicolae	-//-	-//-	-	student	-
110.	Herasmenco (?) Andrei	-//-	-//-	-	plowman	-
111.	Huivan Ignat	-//-	-//-	-	-//-	-
112.	Barbarschi Teodor	-//-	-//-	-	-//-	-
113.	Rabovslic Sidor	-//-	-//-	-	-//-	-
114.	Hacoschi Ivan	civil	-//-	-	-//-	44th Siberia Regiment
115.	Petrenco Pavlo	soldier	-//-	-	-//-	14th Infantry Regiment
116.	Cernac Simen	-//-	-//-	-	-//-	-
117.	Sencar Ivan	-//-	-//-	-	-//-	-
118.	Savciuc Mihailo	-//-	-//-	-	-//-	-
119.	Rahac Nechifor	-//-	-//-	-	-//-	11th Finnish Infantry Regiment
120.	Cucer Vasile	-//-	-//-	-	-//-	-
121.	Alexin Alexa	-//-	-//-	-	-//-	-
122.	Protenco Vladimir	sergeant	-//-	-	student	-
123.	Semeniuc Feodor	soldier	-//-	-	plowman	-
124.	Postoveți Atanasie	civil	-//-	-	carpenter	-
125.	Visnevai Ivan	-//-	-//-	-	plowman	-
126.	Zilinschi Alexandru	-//-	-//-	-	-//-	-
127.	Melniciuc Vladimir	soldier	-//-	-	-//-	24th Infantry Regiment
128.	Moscalenco Anisie	-//-	-//-	-	-//-	134th Infantry Regiment
129.	Telenchevici Nechifor	-//-	-//-	-	gardener	40th Infantry Regiment
130.	Astrovschi Mihail	-//-	-//-	-	student	-
131.	Popovici Mihail	sergeant	married, one children	-	barber	73rd Infantry Regiment
132.	Petrosevici Eremia	soldier	no	-	plowman	55th Infantry Regiment
133.	Urban Petro	-//-	-//-	-	-//-	-
134.	Semenemo Pavlo	-//-	-//-	-	-//-	146th Infantry Regiment
135.	Cusnir Taras	-//-	-//-	-	-//-	140th Infantry Regiment
136.	Lescenco Luca	civil	-//-	-	cobbler	-
137.	Hcenco Grigorie	soldier	-//-	-	student	-
138.	Savelenco Pavlo	-//-	-//-	-	plowman	160th Infantry Regiment
139.	Medvid Tuinis (?)	-//-	-//-	-	-//-	333rd Infantry Regiment
140.	Savitchi Casian	-//-	-//-	-	-//-	-
141.	Covalev Iosif	-//-	-//-	-	carpenter	-
142.	Voinilovici Alex	-//-	-//-	-	blacksmith	76th Infantry Regiment
143.	Corpinschi Casian	-//-	-//-	-	mailman	-
144.	Rudenco Vasile	-//-	-//-	-	blacksmith	-
145.	Popac Misolo (?)	-//-	-//-	-	plowman	-

146.	Hrațchiv Vasile	-//-	-//-	-	carpenter	-
147.	Balitchi Vladimir	-//-	-//-	-	plowman	-
148.	Halusciac Filip	-//-	-//-	-	-//-	-
149.	Sespanischi Ivan	sergeant	-//-	-	-//-	Ukrainian Austrian-Hungarian Legion
150.	Scerbi Mihail	soldier	-//-	-	-//-	-
151.	Horobeț Nichita	-//-	-//-	-	cobbler	-
152.	Jutenco Turutie (?)	-//-	-//-	-	plowman	-
153.	Balaban Vasile	-//-	-//-	-	-//-	-
154.	Voitich Iurco	-//-	-//-	-	student	-
155.	Baclim Ivan	-//-	-//-	-	-//-	-
156.	Șlapac Grigorie	-//-	-//-	-	plowman	-
157.	Ohremov Ivan	-//-	-//-	-	-//-	Ukrainian Austrian-Hungarian Legion
158.	Havrelnic Petros	-//-	-//-	-	mechanic	-
159.	Smimiac Vasile	-//-	-//-	-	plowman	-
160.	Stasiuc Calistrat	-//-	-//-	-	-//-	Marine, French Fleet
161.	Savciuc Mihailo	-//-	-//-	-	-//-	9th Infantry Regiment
162.	Pasisnai (?) Ivan	-//-	-//-	-	-//-	-
163.	Besub Grigori	-//-	-//-	-	locksmith	-
164.	Svittac Grigori	-//-	-//-	-	plowman	-
165.	Voronțiev Iacluv	-//-	-//-	-	carpenter	-
166.	Crajanovschi Teodor	-//-	-//-	-	student	-
167.	Ceselnitchi Pavel	-//-	-//-	-	plowman	-
168.	Zaremba Constantin	-//-	-//-	-	-//-	-
169.	Savciuc Constantin	-//-	-//-	-	-//-	-
170.	Sarapanivschi Archip	-//-	-//-	-	-//-	-
171.	Spartaliuc Danilo	-//-	-//-	-	-//-	-
172.	Covaliv ... (?)	-//-	-//-	-	-//-	-
173.	Cudiî (?) Serghie	-//-	-//-	-	mechanic	11th Battalion …
174.	Scomschi Andrei	-//-	-//-	-	plowman	7th Infantry Regiment
175.	Cuscii Toma	-//-	-//-	-	-//-	Turkestan Group
176.	Savcenco Andrei	-//-	-//-	-	office clerk	-
177.	Sapovalov Roman	-//-	-//-	-	plowman	222nd Infantry Regiment
178.	Tumoverov ... (?)	-//-	-//-	-	cobbler	-
179.	Dorosciuc Luca	-//-	-//-	-	miner (?)	-
180.	Cotariv Petre	-//-	-//-	-	plowman	-
181.	Macsimiv Mihailo	-//-	-//-	-	-//-	292nd Infantry Regiment
182.	Cotlcarenco Efim	-//-	-//-	-	carpenter	92nd Infantry Regiment
183.	Tulgaev Vasile	-//-	-//-	-	cobbler	305th Infantry Regiment
184.	Sidorenco Nichita	-//-	-//-	-	plowman	-
185.	Bogdan Ivan	-//-	-//-	-	-//-	-
186.	Boroda Grițț	-//-	-//-	-	-//-	-
187.	Cociatchiv Vasile	-//-	-//-	-	telephone operator	-
188.	Boicenco Almenco (?)	-//-	-//-	-	plowman	-
189.	Cirhaino Filip	-//-	-//-	-	-//-	71st Infantry Regiment
190.	Buhacenco Feodor	-//-	-//-	-	-//-	-
191.	Hubimie (?) Ivan	-//-	-//-	-	-//-	-
192.	Cuiprina Constantin	-//-	-//-	-	-//-	-
193.	Zraenco Grigori	-//-	-//-	-	-//-	-
194.	Haiduchevsci Mihail	civil	-//-	-	-//-	-
195.	Cuhrevati (?) Feodor	-//-	-//-	-	-//-	-
196.	Cuhaevschi Ivan	-//-	-//-	-	tailor	-
197.	Calosin Ivan	-//-	married, without children	-	plowman	-
198.	Haiduchevsci Alex.	-//-	-//-	-	-//-	-
199.	... (?) Feodor	-//-	no	-	-//-	-
200.	Hlovateli Andrei	-//-	-//-	-	-//-	-
201.	Hlusev Ignat	-//-	-//-	-	-//-	-
202.	Filipenco Nichefor	-//-	-//-	-	watch-maker	45th Infantry Regiment
203.	Sorocha Ivan	-//-	-//-	-	plowman	-
204.	Cereaceno (?) Trofim	soldier	-//-	-	-//-	-
205.	Doroș Vladimir	-//-	-//-	-	student	20th Austrian-Hungarian Infantry Regiment
206.	Calenic Mihail	-//-	-//-	-	plowman	-
207.	Macsimșin Mare (?)	-//-	-//-	-	-//-	-
208.	Horbenco Ivan	-//-	-//-	-	-//-	224th Infantry Regiment
209.	Lepoiseli Ivan	-//-	-//-	-	-//-	316th Infantry Regiment
210.	Strabeno (?) Grigorie	-//-	-//-	-	-//-	-
211.	Silin Stanislav	-//-	-//-	-	-//-	-
212.	Zvarici (?) Dumitru	-//-	-//-	-	-//-	-
213.	Colos Temisfeiu (?)	-//-	-//-	-	-//-	-
214.	Juruc Danilo	-//-	-//-	-	-//-	30th Infantry Regiment

215.	Bersateli Matvei	-//-	-//-	-	-//-	33rd Infantry Regiment
216.	Lazavoi Sava	-//-	-//-	-	cobbler	32nd Infantry Regiment
217.	Asatuic (?) Ivan	-//-	-//-	-	plowman	-
218.	Halian (?) Alexei	-//-	-//-	-	-//-	-
219.	Salschi Caleric (?)	-//-	-//-	-	-//-	-
220.	Jogenco Alex	-//-	-//-	-	-//-	42nd Infantry Regiment
221.	Poponco (?) Condrat	-//-	-//-	-	-//-	-
222.	Chisclim Feodor	-//-	-//-	-	baker	-
223.	Branschiv (?)... (?)	-//-	-//-	-	plowman	11th Artillery Brigade
224.	Hladnin (?)... (?)	-//-	-//-	-	-//-	4th Grenadier Regiment
225.	Miller Gregorie	-//-	-//-	-	student	-
226.	Micolaiciuc Mihail	-//-	-//-	-	plowman	22nd Artillery Division
227.	Chiriciuc Ignat	civil	married, one children	-	-//-	-
228.	Tanchiu Demetru	soldier	nu	-	-//-	-
229.	Honciar Lidoc (?)	civil	-//-	-	-//-	42nd Infantry Regiment
230.	Savcenco Va.... (?)	soldier	-//-	-	student	Siberian I Artillery Division
231.	Leonov Vasile	-//-	-//-	-	plowman	-
232.	Domasenco Iacluv	-//-	-//-	-	-//-	-
233.	Rodionov Ludmila	woman	married, without children			
234.	Sevcenco Ozana	-//-	-//-			
235.	Bogdanovici Acsana	-//-	-//-			
236.	Ginter Emilia (?)	-//-	-//-			
237.	Chiriciuc Augustina	-//-	married, one children			
238.	Calosiu Maria	-//-	married, without children			
239.	Haiduchevici Ana	-//-	-//-			
240.	Dubnic Maria	-//-	-//-			
241.	Mai Lidia	-//-	-//-			
242.	Hurjos Ana	-//-	-//-			
243.	Romaneti Autsuna?	-//-	-//-			
244.	Hlopetca Ana	-//-	-//-			
245.	Palamarciuc Emilia	-//-	-//-			
246.	Fomicivo Natalia	-//-	-//-			
247.	Selihovscaia Maria	-//-	married, one children			
248.	Brusenschi T... (?)	children	-			
249.	Chiriciuc Feodor	-//-	-			
250.	Bacica Maria	-//-	-			
251.	Selihovscaia Elena	-//-	-			

Sources

1. Brasov County National Archive Service (in continuation BvCNAS), Fagaras Prefecture Fund (1916-1950). Administrative, Folder no. 38 (970)/1923 (table no. 1, sheet 1-4 for Ukrainians; table no. 2, sheet 1-8 for Russians and Cossacks).
2. BvCNAS, Fagaras Prefecture Fund, Folder no. 38 (970)/1923.
3. BvCNAS, Fagaras Prefecture Fund, sheet 2.
4. Glasul Oltului. – 1920. – no. 13. – Fagaras. – P. 3.
5. Glasul Oltului. – 1921. – no. 32. – P. 3.
6. Glasul Oltului. – 1921. – no. 36. – P. 3.
7. Glasul Oltului. – 1921. – no. 37. – P. 4.
8. Glasul Oltului. – 1923. – no. 136. – P. 4.
9. Glasul Oltului. – 1923. – no. 153. – P. 2.
10. Glasul Oltului. –1923. – no. 154. – P. 3.
11. Guzun, V. (Ed.). Chestiunea refugiaților de peste Nistru: documente diplomatice și ale serviciilor române de informații, 1919-1936 / V. Guzun. – Cluj-Napoca: Argonaut Publishing House, 2012. – doc. no. 108, 109, 114, 116.
12. Guzun, V. (Ed.). Hnat Porohivski: asul ucrainean al SSI: publicaţii, documente, scrisori şi fotografii / V. Guzun. – Cluj-Napoca: Argonaut Publishing House, 2013. – 458 s.
13. Guzun, V. (Ed.). Hnat Porohivski: asul ucrainean al Serviciului Special de Informații [Online] / V. Guzun. – Bucharest: Filos Publishing House, 2014. – 458 s. – URL: https://books.google.ro/ books?isbn= 6069360397 (accessed: 25th of August 2016).
14. Oltul. – 1919. – no. 58-59. – Fagaras. – P. 4.
15. Oltul. – 1919. – no. 79. – Fagaras. – P. 2.
16. Oltul. – 1920. – no. 9. – P. 2.
17. Vlasenko, V.; Guzun, V. Konstantin Mațievici, omul de știință și diplomatul ucrainian / V. Vlasenko, V. Guzun // Caiete Diplomatice. – 2015. – no. 3. – Pp. 20-45.

References

1. Brasov County National Archive Service (in continuation BvCNAS), Fagaras Prefecture Fund (1916-1950). Administrative, Folder no. 38 (970)/1923 (table no. 1, sheet 1-4 for Ukrainians; table no. 2, sheet 1-8 for Russians and Cossacks).
2. BvCNAS, Fagaras Prefecture Fund, Folder no. 38 (970)/1923.
3. BvCNAS, Fagaras Prefecture Fund, sheet 2.
4. *Glasul Oltului*. (1920). no. 13. Fagaras. P. 3.
5. *Glasul Oltului*. (1921). no. 32. P. 3.
6. *Glasul Oltului*. (1921). no. 36. P. 3.
7. *Glasul Oltului*. (1921). no. 37. P. 4.
8. Glasul Oltului. (1923). no. 136. P. 4.
9. Glasul Oltului. (1923). no. 153. P. 2.
10. Glasul Oltului. (1923). no. 154. P. 3.
11. Guzun, V. (Ed.). (2012). Chestiunea refugiaților de peste Nistru: documente diplomatice și ale serviciilor române de informații, 1919-1936. Cluj-Napoca: Argonaut Publishing House.
12. Guzun, V. (Ed.). (2013). Hnat Porohivski: asul ucrainean al SSI: publicaţii, documente, scrisori şi fotografii. Cluj-Napoca: Argonaut Publishing House.
13. Guzun, V. (Ed.). (2014). Hnat Porohivski: asul ucrainean al Serviciului Special de Informații. Bucharest: Filos Publishing House.
14. Oltul. (1919). no. 58-59. Fagaras. P. 4.
15. Oltul. (1919). no. 79. Fagaras. P. 2.
16. Oltul. (1920). no. 9. P. 2.
17. Vlasenko, V. & Guzun, V. (2015). Konstantin Mațievici, omul de știință și diplomatul ucrainian. *Caiete Diplomatice, no. 3,* 20-45.

Submitted 02.02.21

К. Баженару, доктор філософії (історія)
Музей Землі Фегераш "Валер Літерат", Фегераш, Румунія

УКРАЇНСЬКІ БІЖЕНЦІ-АНТИБІЛЬШОВИКИ У ФОРТЕЦІ ФЕГЕРАШ, РУМУНІЯ (1920-1923)

Фортеця Фегераш впродовж століть свого існування займала особливе місце в історії Румунії. Загальновідомими є факти, що вона використовувалась як потужна захисна фортеця, резиденція трансільванських князів, військовий гарнізон, комуністи ж перетворили її на в'язницю. Тим не менш, маловідомим є інший аспект її застосування – після 1918 року фортеця була притулком та прихистком для іноземних військових та цивільних біженців з України, які втікали від більшовицького "парового катка". У статті на основі архівних джерел та повідомлень місцевої преси розглядається цей короткий період кількасотрічного існування фортеці Фегераш.

Ключові слова: Фортеця Фегераш, притулок, табір, українці, Гнат Погоровський.

УДК 94(73)"20"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.2

М. Базаєва, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

G.I. BILL OF RIGHTS: ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВЕТЕРАНА У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

Досліджено проблему становлення державної політики щодо ветеранів у США у 1940–1956 роках. Висвітлено процес розробки Закону про права військовослужбовців 1944 року, перебіг публічної дискусії у середовищі політикуму і громадянського суспільства, основні положення закону. Проаналізовано зв'язок між діяльністю держави у сфері підтримки ветеранів та формуванням образу ветерана у суспільній свідомості на прикладі наслідків реалізації G.I. Bill of Rights.

Ключові слова: G.I. Bill of Rights, Найвеличніше покоління, ветеран, ветеранська політика, Друга світова війна, Франклін Делано Рузвельт, Американський Легіон.

Упродовж століть великі воєнні конфлікти спричиняються до змін у міжнародно-політичному житті. Проте не меншим є їхній вплив на внутрішньо-суспільний розвиток країн-учасниць. Одним із найбільш нагальних питань регулювання суспільних відносин у повоєння є повернення демобілізованих військовослужбовців до цивільного життя. Провідною складовою цього процесу є багатовекторна діяльність держави: визначення юридичного статусу ветерана, розробка програм підтримки ветеранів, організація вшанування учасників збройних конфліктів. Ці заходи дозволяють комплексно пропрацювати питання сприйняття громадськістю участі держави у воєнному конфлікті та сформувати образ військовослужбовця у суспільстві. Останнє є важливим складником процесу адаптації ветеранів до мирного життя.

Один із сутнісних етапів у становленні сучасних принципів державної політики щодо ветеранів було започатковано Законом про права військовослужбовців 1944 року у США. З нього розпочалося формування американської системи державної підтримки ветеранів як провідної у світі. Зважаючи на універсальність окремих аспектів ветеранської проблематики, вивчення досвіду США у побудові засадничих принципів та початкових кроків у формуванні виваженої державної політики щодо ветеранів є актуальним для України. Пріоритетом українського Міністерства у справах ветеранів нині є побудова системи реінтеграції ветерана у мирне життя, що базуватиметься на забезпеченні не лише соціальної та медичної допомоги, а й можливостей для повноцінної особистісної, зокрема професійної, реалізації [1]. Важливим аспектом цього питання є, поміж іншого, формування концептуальних основ публічної репрезентації питання війни та військовослужбовців.

Вивчення означеної проблематики ґрунтується на широкій базі джерел. Її складають законодавчі акти Конгресу США, укази президентів США, промови та інтерв'ю Франкліна Делано Рузвельта та Гаррі С. Трумена, а також інформація з офіційних ресурсів Департаменту у справах ветеранів. Аналіз законодавчої бази дозволяє з'ясувати основні засади політики щодо ветеранів та здійснювані державою заходи з її реалізації. Виступи та інтерв'ю президентів демонструють висвітлення даного питання в публічній площині.

Досліджувану проблематику найкраще висвітлено в американській історіографії. Серед найбільш ґрунтовних необхідно виокремити праці С. Меттлер 'Soldiers to Citizens: The G.I. Bill and the Making of the Greatest Generation' [14] та Г. Алтшулера і С. Блуміна 'G.I. Bill: A New Deal for Veterans' [9]. Автори розкривають процеси взаємодії держави та ветеранів й аналізують їхній вплив на формування проактивної політичної та громадянської еліти із середовища учасників Другої світової війни, що отримала назву Найвеличнішого покоління (the Greatest Generation).

Стаття має на меті з'ясувати вплив Закону про права військовослужбовців 1944 року на формування образу ветерана у свідомості громадськості та його ролі в суспільних і політичних процесах повоєнної Америки. Задля цього було вивчено обставини прийняття закону, визначено основні політичні та суспільні сили, що брали участь у дискусіях щодо основних його положень, а відтак проаналізовано якісні зміни у принципах державної політики щодо ветеранів та вплив її реалізації на сприйняття ветеранів Другої світової війни в американському суспільстві.

Закон про права військовослужбовців 1944 року, широковідомий під назвою G.I. Bill of Rights, став зламним моментом у процесі розвитку світових практик формування політики щодо ветеранів і спричинився до постання сучасної системи відповідного вектору діяльності держави. Визнаючи неминучість вступу США у Другу світову війну, адміністрацією Франкліна Делано Рузвельта було розпочато роботу над планами повоєнного розвитку. Необхідність розробки та прийняття комплексного закону, який забезпечив би правовий захист ветеранів, виникла вже у 1940 році. Згідно з підписаним президентом Законом про призов та службу у Збройних силах усі чоловіки віком від двадцяти одного до тридцяти шести років зобов'язані були пройти військові навчання [4]. Таким чином ще до нападу на Перл-Гарбор американська армія була посилена на 1,6 мільйона осіб. Після 7 грудня 1941 року було мобілізовано близько десяти мільйонів осіб, ще близько двох мільйонів вступили до лав Збройних сил США як добровольці [14, p. 26-27]. Відтак стали зрозумілими масштаби майбутньої роботи з соціальної реінтеграції ветеранів.

Провадження відповідної роботи потребувало не лише законодавчої бази, інституційного оформлення та фінансового ресурсу, а й формулювання ідейних засад. 1933 року, спілкуючись з представниками Американського Легіону – провідної ветеранської організації США, створеної після Першої світової війни, президент Рузвельт артикулював основний підхід своєї адміністрації до ветеранського питання: ветерани не є винятковою соціальною групою, а на рівні з іншими учасниками суспільних процесів повинні мати можливість реалізовувати свої права. Військова служба є обов'язком громадянина, проте не перетворює його на представника пільгової категорії, наділеної винятковим соціальним і правовим статусом. Обов'язок держави полягає радше у вшануванні своїх героїв та своєчасному захисті прав ветерана, коли він потребує підтримки у час повернення до мирного життя, при цьому не повинні бути порушені межі забезпечення прав інших категорій громадян [3]. Дану думку було стверджено у вищезгаданому законі

© Базаєва М., 2021

1940 року про призов та службу у Збройних силах, де зазначалася необхідність сприяння ветеранам у поверненні до їхніх цивільних професій після демобілізації [4]. 1942 року закон було доповнено положенням про забезпечення здобуття освіти ветеранами, чиє навчання було перервано призовом [5, p. 9-10].

До 1943 року провідну роль у розробці принципів подальших взаємин держави та ветеранів відігравав Білий Дім. Проте адміністрацією президента було не тільки зініційовано відповідну роботу, а й спровоковано гостру дискусію у середовищі політичного істеблішменту та громадянського суспільства, зокрема ветеранської спільноти США. Початково розробку плану майбутніх заходів із підтримки демобілізованих по завершенню війни було доручено двом групам фахівців, які повинні були вивчити питання й сформувати рішення. Президент Рузвельт дотримувався, таким чином, традиційної тактики – обирати оптимальний варіант дій із кількох запропонованих [19, xiv].

Першу групу було сформовано при Національній раді планування ресурсів (National Resource Planning Board) – інституції, створеної відповідно до Закону про відновлення індустрії 1933 року (National Industrial Recovery Act). Її очільником був Фредерік Делано, дядько президента. У грудні 1942 року група представила звіт, у якому містилися пропозиції щодо досягнення повоєнного зростання економіки, відновлення енергетичного сектору, соціальних сервісів, проведення демобілізації. Ветеранське питання розглядалося в контексті гарантій надання безпеки, охорони здоров'я, освіти [5]. Документ отримав схвальні відгуки у середовищі лібералів, проте викликав гостру критику з боку консервативних кіл, які вбачали в реалізації викладеної програми загрозу централізації сфери соціальної політики федеральним урядом, а також посилення впливу демократів за рахунок активізації діяльності структур, що постали в епоху New Deal [10, p. 247]. У період стабілізації економіки після Великої депресії зміцнилися позиції республіканської партії, що засвідчили проміжні вибори до Конгресу 1938 року. Така зміна політичних ландшафтів була досить вагомим чинником, що впливав на тактику Білого Дому в роботі над планами повоєнного розвитку.

Другою групою був Комітет з питань повоєнних освітніх можливостей для службового персоналу Збройних сил, очолюваний Фредеріком Озборном. Результати роботи групи було презентовано президентом у Конгресі в жовтні 1943 року. Комітетом було запропоновано зосередитися на розвитку програм професійної й академічної освіти для демобілізованих військовослужбовців і забезпечити можливість безкоштовного навчання впродовж року для ветеранів Другої світової війни, які служили щонайменше шість місяців, а також трьох додаткових років навчання для студентів, що виявлять особливі здібності у певній сфері [9, p. 47-48; 18, p. 449-455]. Основною метою, якої прагнули досягнути залученням ветеранів до освітніх програм, було уникнення масового безробіття серед демобілізованих. Час їхнього навчання мав дати можливість ринку праці зреагувати на попит. На етапі розробки існували перестороги щодо критики федеральних програм як посягання на повноваження штатів в освітній сфері [9, p. 41-42]. Група Озборна розраховувала на те, що опоненти злякаються можливих електоральних втрат у разі критики масштабних програм підтримки ветеранів. Ці сподівання частково справдилися: ідеї, запропоновані групою Озборна стали основою майбутнього закону про права військовослужбовців і спрямували дальші дискусії, найактивніша стадія яких розпочалася після презентації пропозицій Комітету.

У листопаді 1943 року на програму Білого Дому відреагували представники Американського Легіону. Організація не тільки стала провідником позиції ветеранської спільноти, а й запропонувала власний проєкт закону про державну підтримку ветеранів. Від 1919 року Американський Легіон брав активну участь у політичних процесах, залишаючись на консервативних позиціях у питаннях внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку [13, p. 135]. На початку 1940-х років ветеранські організації, засновані після Першої світової війни, переживали етап самовизначення в нових умовах. На відміну від багатьох з них, Американський Легіон не лише продовжив своє існування, а й посилився: після зміни статуту до організації почали брати учасників Другої світової війни. Зважаючи на власний історичний бекграунд і виявлену гнучкість у плинних обставинах середини XX ст. Легіон став природним учасником процесу розробки підходів до ветеранської політики. Аналізуючи програму Комітету Озборна, керівництво організації заявило, що найголовніше, на що чекатимуть ветерани – можливість посісти гідне місце в суспільстві, здобути освіту й отримати робочі місця. У цілому позитивно оцінюючи пропозиції Білого Дому, очільник Американського Легіону В. Атертон, сенатори Г. Колмері, Е. Макфарленд та Е. Роджерс розробили власний законопроєкт, що був представлений у Конгресі у січні 1944 року сенатором Дж. Б. Кларком – одним із засновників організації. Американським Легіоном було запропоновано інклюзивну програму, що охопила б більшу кількість ветеранів та надала б їм кращі соціальні можливості. Проєктом було передбачено право на здобуття освіти впродовж року для усіх ветеранів, які проходили службу щонайменше дев'яносто днів, і впродовж чотирьох років – для усіх, хто був змушений перервати навчання через війну. Крім того, пропонувалося здійснити одноразові виплати для ветеранів після демобілізації, що було реалізовано в рамках окремого закону [7], та тимчасової допомоги з приводу безробіття, запровадити фінансування сфери спеціалізованої медичної мережі, передати питання зайнятості ветеранів у компетенцію Адміністрації у справах ветеранів – інституції, створеної 1930 року для консолідації програм підтримки ветеранів, що діяли після Першої світової війни [2]. У ході консультацій Американському Легіону вдалося забезпечити підтримку законопроєкту Демократичною та Республіканською партіями (у складі обох перебували представники організації), а задля здобуття підтримки громадськості було розгорнуто широку інформаційну кампанію, підтримувану виданнями Р. Херста. Унаслідок, проєкт закону було винесено на розгляд Сенату й Палати представників і погоджено з додатковими положеннями про виплату ветеранам стипендій під час навчання та вигідні умови кредитування купівлі житла і започаткування бізнесу. 22 червня 1944 року президентом було підписано Закон про права військовослужбовців, дія якого продовжувалася до 1956 року. Як основні було визначено такі напрямки державної підтримки ветеранів: доступ до професійної і академічної освіти, медичне забезпечення, кредитування купівлі житла й започаткування бізнесу, виплати з безробіття. Комплексна реалізація цих програм, за задумом авторів закону, мала б сприяти поступовій реінтеграції ветеранів у цивільне життя, дати можливість реалізуватися у мирних реаліях без численних соціальних виплат.

G.I. Bill of Rights став, без перебільшення, епохальною віхою в історії ветеранів. Цей закон справедливо

можна вважати однією зі складових у початку нової сторінки у міжнародній історії ветеранів після Другої світової війни [12, p. 19]. Впровадження закону започаткувало нові принципи у взаємодії держави і ветеранів. Насамперед, було чітко визначено статус ветерана в очах держави і громадськості як повноцінного учасника суспільного життя. Державна політика щодо ветеранів виходила на вищий рівень: усі дотичні питання зосереджувалися під опікою єдиної інституції федерального рівня – у ході реалізації закону, окрім іншого, було реформовано Адміністрацію у справах ветеранів, структура якої почала набувати свого сучасного вигляду. Таким чином, дана сфера державної політики ставала самостійною, виокремлювалася з-поміж складових традиційної соціальної політики, визнавалася її специфіка у різних вимірах, до прикладу, акцентувалася увага на особливостях потреб ветеранів в охороні здоров'я. Це сприяло виведенню ветеранського питання на новий щабель і в громадському сприйнятті.

Аналіз впровадження в життя положень закону, що стосувалися освітніх можливостей для ветеранів, яскраво демонструє його вплив, який можна оцінити у двох вимірах: кількісному та якісному. Статистика свідчить про широке залучення ветеранів до освітніх програм, які стали одним з основних напрямків повоєнної підтримки демобілізованих. Правом на здобуття освіти скористалися близько 8 млн колишніх військовослужбовців, з них 2,3 млн навчалися у коледжах та університетах, 3,5 млн завершили здобуття шкільної освіти, 3,4 млн отримали професійну підготовку. Станом на 1946 рік ветерани, що навчалися в рамках освітніх програм G.I. Bill, складали 88 тис. із загальної кількості студентів у США (1,6 млн), у 1947 році це відношення було 1,15 млн до 2,3 млн. В період 1940-1950-х років кількість випускників американських коледжів зросла удвічі [9, p. 86; 17]. Зміни торкнулися не лише окремої категорії студентства у США, а й системи освіти загалом. Завдяки фінансуванню в рамках Програми освітніх можливостей для ветеранів, започаткованої Конгресом у 1946 році, та Акту Ленхема було значно розширено освітні та господарські можливості навчальних закладів [16, p. 67-68], збільшено викладацький і науковий штат, зокрема й залучено представників європейських інтелектуальних еліт [11, p. 3-15], покращено можливості доступу до вищої освіти, здійснено важливі кроки щодо демократизації та забезпечення рівності у сфері освіти та обмеженні проявів дискримінації за расовими й національними ознаками та матеріальним становищем [8]. Освітні програми G.I. Bill of Rights справили позитивний ефект на ситуацію з інтеграцією ветеранів Другої світової війни у мирне життя: повернення учорашніх військовослужбовців до навчання дозволило уникнути масового безробіття і сприяло більш природному шляху професійної реалізації ветеранів. Ті, хто скористалися освітніми пільгами, змогли здобути повноцінну освіту, що відкривала кращі кар'єрні можливості. Історії успіху ветеранів у перші повоєнні роки активно висвітлювалися у ЗМІ. Таким чином, у суспільній свідомості закріплювався образ ветерана, який не лише виконав свій громадянський обов'язок у момент найбільшої небезпеки, а й абсолютно справедливим шляхом будував своє цивільне життя, отримуючи від держави скоріше певний поштовх, а не цілковите пільгове забезпечення. У той же час, троє з чотирьох учасників освітніх програм стверджували, що G.I. Bill змінив їхнє життя, надавши доступ до можливостей навчатися, яких ці люди могли б не мати за старого стану речей в освітній системі [14, p. 11].

Окрім того, нові пріоритети у розв'язанні ветеранського питання сприяли формуванню середовища учасників Другої світової війни як проактивної та консолідованої соціальної групи, яка брала участь у громадському та політичному житті. Ветерани стали членами політичних партій, громадських та релігійних організацій. Як нова сила, що спричинилася до формування порядку денного в американському суспільстві, представники Найвеличнішого покоління у 1940-1950-х роках здебільшого позитивно оцінювали діяльність уряду та публічно підтримували її, а вже з 1960-х років повноцінно включилися у політичне життя країни. У буремне десятиліття ветерани Другої світової війни складали 60 % у Палаті представників [15]. Частина ветеранів, що належала до юридично дискримінованих груп, стала учасниками правозахисних рухів. Таким чином, генерація ветеранів Другої світової війни посіла гідне місце не лише в історичній ретроспективі, а й у практичних взаємодіях з американським суспільством упродовж повоєнних десятиліть. Цілком слушною є думка С. Меттлер: "G.I. Bill змінив життя ветеранів, які ним скористалися, у відповідь вони допомогли змінити Америку" [14, p. 11].

Упродовж другої половини XX ст. у США велася активна робота з розвитку державних програм підтримки ветеранів та вшанування військовослужбовців. Окремі напрямки цієї діяльності змінювалися залежно від специфіки соціальних наслідків участі США у міжнародних конфліктах, проте кістяк державної політики щодо ветеранів залишався незмінним від 1944 року і став прообразом сучасних систем забезпечення прав військовослужбовців у країнах євроатлантичного простору. Найбільш успішні проєкти в сфері ветеранської політики у США нерідко отримували символічні назви, ґрунтовані на співзвучності з G.I. Bill of Rights (наприклад, Post-9/11 G.I. Bill).

Отже, Законом про права військовослужбовців 1944 року було задіяно механізми ефективної взаємодії держави та ветеранів. Важливою їх складовою є формування образу ветерана у суспільній свідомості, що взаємно співвідноситься із процесом соціальної реінтеграції ветеранів у цивільне життя: з одного боку, ветерани потребують сприйняття в суспільстві, у якому вони пристосовуються до мирних реалій; з іншого боку, саме принципи побудови державної політики щодо ветеранів та заходи з її реалізації формують у співгромадян ставлення до ветеранів та ціннісні виміри в питаннях війни і миру. Вивчення досвіду США у 1940-1950-х роках дозволяє стверджувати, що досягнення позитивних результатів великою мірою залежить від дій держави, яка здатна інституційно, законодавчо і фінансово забезпечити адаптацію демобілізованих у мирний час. Основними напрямками діяльності держави є законодавче визначення, а відтак – визнання, статусу ветерана; забезпечення першочергової фізичної та психологічної реабілітації у системі спеціалізованих медичних закладів; захист прав ветеранів у сфері працевлаштування – надання можливості здобути освіту, започаткувати власну справу, бути повноправним учасником ринку праці, за потреби – отримувати тимчасову допомогу через безробіття; підтримка у купівлі житла для ветерана і його родини. Суттєвою є роль медійного супроводу реалізації відповідних програм, який має виявлятися у публічній заявах посадових осіб та активній взаємодії державних інституцій та громадських організацій зі ЗМІ.

У 1944-1956 роках, коли тривала дія G.I. Bill of Rights, у США вдалося не тільки гарантувати найбільш нагальні потреби ветеранів, а й забезпечити колишнім військовослужбовцям гідне місце у повоєнному суспіль-

стві. Підхід держави до ветеранів, як до повноцінних учасників суспільних і політичних процесів, особливої, проте не відокремленої від решти американців соціальної групи, шанованої за їхній внесок у боротьбу в Другій світовій війні, сприяв формуванню позитивного образу ветерана у суспільній свідомості, що був підкріплений подальшим внеском представників Найвеличнішого покоління у розвиток США в другій половині XX ст.

Список використаної літератури

1. Мінветеранів поглиблюватиме співпрацю з США щодо розвитку ветеранських проектів [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 2021. – Режим доступу: https://bit.ly/3ooFolY.
2. Executive Order 5398 – Establishing the Veteran's Administration [Online] // The American Presidency Project. – 1930. – URL: https://bit.ly/2RYTZs6
3. Proceedings of the 15th National Convention of the American Legion, Chicago, Illinois, October 2-5, 1933, House Document no. 154, 73th Cong., 2nd Sess. [Online] // U.S. Congress. – Washington, DC: GPO, 1934.
4. Selective Service and Training Act. [Online]. – URL: https://bit.ly/33U6lEw
5. National Resources Planning Board, Security, Work, and Relief Policies. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1942.
6. Servicemen's Readjustment Act [Online] // ourdocuments.com. – URL: https://bit.ly/3weUo8K
7. Mustering-out Payment Act, 1944 [Online]. – URL: https://bit.ly/3opICp8
8. Higher Education for American Democracy: A Report of the President's Commission on Higher Education, 5 vols. – New York: Harper & Brothers, 1948.
9. Altschuler, G., Blumin S. G.I. Bill: The New Deal for Veterans / G. Altschuler, S. Blumin. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – xi, 246 p.
10. Amenta, E. Bold Relief: Institutional politics and the origins of modern American social policy / E. Amenta. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998. – 390 p.
11. Coser L. Refugee Scholars in America: Their Impact and Their Experiences / L. Coser. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1984. – xviii, 351 p.
12. Huxford, G.; Alcalde A. et al. Writing Veterans' History: A Conversation on the Twentieth Century / G. Huxford, A. Alcalde et al. // War & Society. – 2019. – 38(2). – Pp. 1-24. – DOI: 10.1080/07292473.2019.1566978
13. Kaye, H. The Fight for the Four Freedoms: What Made FDR and the Greatest Generation Truly Great / H. Kaye. – New York: Simon and Schuster, 2015. – 304 p.
14. Mettler, S. Soldiers to Citizens: The G.I. Bill and the Making of the Greatest Generation / S. Mettler. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – xvi, 252 p.
15. Mettler, S.; Welch, E. Policy Feedback and Political Participation: Effects of the G.I. Bill for World War II Veterans Over the Life Course [Online] / S. Mettler, E. Welch // academia.edu. – URL: https://www.academia.edu/29800257
16. Olson, K. The GI Bill, the Veterans, and the Colleges / K. Olson. – Lexington: University Press of Kentucky, 1974. – 139 p.
17. Olson K. The G. I. Bill and Higher Education: Success and Surprise / K. Olson // American Quarterly. – 1973. – Vol. 25, No. 5. – Pp. 596-610.
18. Roosevelt, F. D. The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1943 Volume: The Tide Turns / Comp. S. Rosenman. – New York: Harper and Brothers, 1950. – 593 p.
19. Smith J. E. FDR / J. Smith. – New York: Random House, 2008. – 858 p.

References:

1. The Ministry of Veterans will deepen cooperation with the United States on the development of veteran projects. (2021, January 29). *Government Portal*. URL: https://bit.ly/3ooFolY
2. Executive Order 5398 – Establishing the Veteran's Administration. (1930, July 21). *The American Presidency Project*. URL: https://bit.ly/2RYTZs6
3. Proceedings of the 15th National Convention of the American Legion, Chicago, Illinois, October 2-5, 1933, House Document no. 154, 73th Cong., 2nd Sess. (1934). *U.S. Congress*. Washington, DC: GPO.
4. *Selective Service and Training Act*. (1940). URL: https://bit.ly/33U6lEw
5. *National Resources Planning Board, Security, Work, and Relief Policies*. (1942). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
6. Servicemen's Readjustment Act. (1944, June 22). *ourdocuments.com*. URL: https://bit.ly/3weUo8K
7. *Mustering-out Payment Act*. (1944, December 16). URL: https://bit.ly/3opICp8
8. *Higher Education for American Democracy: A Report of the President's Commission on Higher Education, 5 vols.* (1948). New York: Harper & Brothers.
9. Altschuler, G. & Blumin, S. (2009). *G.I. Bill: The New Deal for Veterans*. Oxford: Oxford University Press.
10. Amenta, E. (1998). *Bold Relief: Institutional Politics and the Origins of Modern American Social Policy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
11. Coser, L. (1984). *Refugee Scholars in America: Their Impact and Their Experiences*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
12. Huxford, G. & Alcalde, A. et al. (2019). Writing Veterans' History: A Conversation on the Twentieth Century. *War & Society, 38(2),* 1-24. DOI: 10.1080/07292473.2019.1566978
13. Kaye, H. (2015). *The Fight for the Four Freedoms: What Made FDR and the Greatest Generation Truly Great*. New York: Simon and Schuster.
14. Mettler, S. (2005). *Soldiers to Citizens: The G.I. Bill and the Making of the Greatest Generation*. Oxford: Oxford University Press.
15. Mettler, S. & Welch, E. (2001). Policy Feedback and Political Participation: Effects of the G. I. Bill for World War II Veterans Over the Life Course. *academia.edu*. URL: https://www.academia.edu/29800257/
16. Olson, K. (1974). *The GI Bill, the Veterans, and the Colleges*. Lexington: University Press of Kentucky.
17. Olson, K. (1973). The G. I. Bill and Higher Education: Success and Surprise. *American Quarterly, 25(5),* 596-610.
18. Roosevelt, F. D. (1950). *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt. 1943 Volume: The Tide Turns*. New York: Harper and Brothers.
19. Smith, J. (2007). *FDR*. New York: Random House.

Надійшла до редколегії 24.02.21

M. Bazaieva, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

G.I. BILL OF RIGHTS: IMPACT ON THE IMAGE OF THE VETERAN IN COLLECTIVE CONSCIOUSNESS

The article explores the incipience of veterans' policies in the United States of America during 1940-1956. This period is notable in veterans' history. This is caused not only by social realities after World War II but by the implementation of brand-new fundamental principles in process of forming veterans' policies. These principles opened a new page in interactions between the government and the veteran community. The article analyzes drafting the Servicemen's Readjustment Act of 1944, commonly known as the G.I. Bill of Rights, as well as public discussions around it initiated by President Roosevelt's Administration. One of the main actors of the process was American Legion, influential conservative veterans' organization. The law presented by Legion was passed by Congress. The Act took effect on June 22, 1944, and lasted until 1956. G.I. Bill of Rights guaranteed numerous benefits for veterans in variable spheres of social policies, including medical care, education, housing and business loans, unemployment compensations. The most significant effect had educational programs of G.I. Bill. About 8 million American veterans, including women and African Americans, exercised their right to attend schools, colleges, and universities. Educational programs had great implications both for the veterans' population and social affairs, especially the educational system in the United States. Higher education became more widespread and democratic after the implementation of the G.I. Bill. World War II veterans had the opportunity to realize their potential in different fields, in particular in the political area. G.I. Bill of Rights had a great impact on forming the image of the veteran in the USA. The Act demonstrated the new role of veterans' policies in the context of government activities. Besides, thanks to the educational programs of the G.I. Bill veteran community became a proactive social group that played an important role in the US policy-making in the second half of the 20th century.

Keywords: G.I. Bill of Rights, the Greatest Generation, veteran, veterans' policies, World War II, Franklin Delano Roosevelt, American Legion.

УДК 94(55)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.3

К. Бауліна, асп.
ORCID iD: 0000-0002-0348-2901
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ ТА УТОЧНЕННЯ САКРАЛЬНОГО ПАЛАЦОВОГО ЦЕРЕМОНІАЛУ "ПРОСКІНЕЗИ" ПРИ ДВОРІ АССИРІЙСЬКИХ ТА АХЕМЕНІДСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ

Розглянуто та інтерпретовано палацовий церемоніал "проскінеза" (др. грец. – προσκύνησις) – який складався з поцілунку та поклону. Висвітлено порівняння давньосхідних традицій при царському дворі ассирійських та ахеменідських правителів. Автор намагається реконструювати сутність та значення проскінези в житті царів та звичайних людей. У роботі використано давньогрецькі письмові джерела та східну джерельну спадщину, яка представлена рельєфами та обелісками з Ассирії та Ахеменідської імперії.

Ключові слова: проскінеза, палацовий церемоніал, сакралізація, придворний культ, Ассирія, Ахеменідська імперія.

Постановка проблеми. Традиція сакралізації царської влади була властива практично всім давньосхідним народам, але конкретні форми цієї сакралізації в різних державах могли істотно відрізнятися одна від одної і далеко не завжди включали в себе обожнення монарха.

На ахеменідських рельєфах, подібно до ассирійських, ми бачимо сцени з падінням ниць перед царем, але всі вони мають різний характер. Грецькі автори, у згадках яких ми знаходимо відомості щодо проскінези, надавали цьому церемоніалу свого "елліністичного" значення. Отож, необхідно чітко визначити сутність та характер сакралізації придворного культу, який ми розглядаємо, для Ассирії та імперії Ахеменідів.

Аналіз джерел та літератури. Вперше термін "проскінеза" ми знаходимо в "Історії" Геродота, також важливими є "Кіропедія" Ксенофонта, "Географія" Страбона та "Персіка" Ктесія (яка дійшла до нас в записах Фотія) – з цих джерел ми можемо реконструювати інтерпретацію культу та грецьке бачення сакральності кожного з етапів здійснення церемоніалу. З перських джерел цінність мають царські написи з Персеполіса [XPc, DNa, DNb] та з комплексу гробниць Накше-Рустам (важливим у вивченні цього питання є знахідка та розшифрування нового напису [DNf] у 2018 р., що відкриває нам нові аспекти для досліджень). Ассирійську частину джерельної бази представляють рельєфи: стела царя Асархаддона з Пергамського музею в Берліні; фреска Тіглатпаласара III з інституту мистецтва в Детройті, та з Британського музею; чорний обеліск Салманасара III з Британського музею; зображення царя Сінаххеріба, також із Британського музею.

Історіографія вказаної теми відносно невелика, одначе представлена кількома ґрунтовними дослідженнями. Передусім варто зазначити праці М. Рута та М. Гарісона щодо царської сакральної влади; роботи Р. Фрая та Ф. Шахермайра, які присвячені визначенню церемоніалу; Е. Рунга – щодо дослідження процесу проскінези в Ахеменідській Персії; роботу Б. Портера, в якій автор розглянув елементи придворних ритуалів в Ассирії. Важливою є нова праця С. Делшад та М. Дороді про знайдену ними частину тексту та зображення в комплексі гробниць Накше-Рустам. Однак залишається відкритим питання про чітку визначеність сутності церемоніалу в джерелах та виконання його в житті імперій Стародавнього Сходу.

Постановка завдання. Завдання цього дослідження – визначити деталі здійснення проскінези, які вказуватимуть на церемоніал, як на відображення сакрального статусу правителя, або як на елемент етикету при дворі царя. Різноманіття преклонінь, до яких застосовувалась проскінеза, сприяло тому, що в дослідженні важливо інтерпретувати церемоніал, виконання якого варіюється від прострації перед правителем, до поклону та поцілунку, залежно від контексту та локації здійснення. Ще одним завданням є виявити та порівняти певні аспекти придворного культу в Ассирії та державі Ахеменідів.

Виклад основного матеріалу. Для початку зазначимо, що давньогрецький термін "проскінеза" ("προσκύνησις / proskýnēsis") складається з двох частин: дієслова "κυνέω" – цілувати, та прислівника "προσ", який вказує, що цей поцілунок направлений вперед. Вперше цей термін вживає Геродот у своїй "Історії", як момент привітання, залежно від відмінностей у соціальному статусі: "*При зустрічі двох персів на вулиці, за їхнім привітанням можна легко розпізнати, чи однакового вони суспільного статусу, адже в такому випадку, замість привітань вони цілують один одного у вуста. Якщо один з них нижчого статусу, то цілуються вони у щоки. Якщо ж один з них набагато нижче за іншого, то він вклоняється, падаючи ниць перед вищим*" [Hdt. I. 134].

Грецькі автори часто використовували термін "проскінеза" для того, щоб показати особливий жест, направлений перському цареві перед наближенням до нього. Євнух Гадатас, висловлюючи привітання Кіру, *"за місцевим звичаєм пав перед ним до землі…"* [Xen. Cyr. 5.3.18], як оповідає нам Ксенофонт про царський церемоніал.

Проскінеза визначається як акт поклону з подальшим поцілунком. Але для Ахеменідської Персії, церемоніал проскінези не означав найнижчого смирення перед божественним, а скоріше – повагу до царської особи. Судячи зі сцени царської аудієнції з рельєфу ападани з Персеполіса, яка зараз знаходиться в тегеранському музеї (рис. 1), ми можемо спостерігати досліджуваний нами процес. Придворний сановник у мідійському вбранні зображений у процесі здійснення проскінези, його спина похилена, вклоняючись правителю, і в цей момент він посилає царю поцілунок – так відбувається досліджуваний церемоніал [9, с. 195-223; 15, с. 227-284; 17, с. 56]. Ахеменідські чиновники, котрі належали до вищих рангів, виконували проскінезу перед царем невеликим поклоном та умовним поцілунком (піднесенням руки до своїх вуст), тоді як решта людей робила уклін до землі. У той же час, зігнута спина не була ознакою рабства, або приниження, а скоріше – формулою ввічливості. Людина, ставши на коліна, висловлювала свою повагу царю царів. Концепція про певну градацію між вищими та підданими сходила від самих підданих, які таким чином демонстрували відданість та разом із тим звеличувались через виконання поклоніння і вважали себе причетними до тієї величі, перед якою простиралися. Ця концепція була незрозумілою для грецького світу, де цар був у статусі "перший серед рівних", але прийнятною для народів Стародавнього Сходу.

© Бауліна К., 2021

Елемент цього ритуалу – падіння ниць – перси запозичили з Вавилону та Ассирії, а поцілунок є суто перською традицією. Цей ритуал мав виражати велику владу правителя, але з його боготворінням він не мав нічого спільного. Царі вважалися лише улюбленцями богів, від яких отримували божественне право на владу.

Монархічна ідеологія використовувала різноманітні повідомлення про природу Ахеменідського царства. Дотримуючись тисячолітньої традиції імперської концепції у Вавилонії та Ассирії, центральною темою в Ахеменідській царській ідеології є характер відносин між царем царів та божеством [18, с. 222] (рис. 2). У персів, цар був обраний із певного роду, який вважали володарем права на законну владу. В Ірані постать царя набуває великої значущості, а концепція законності – "дарована Богом" влада, що стає домінуючою і асоціюється з "хварною" – символом царської влади [7, с. 136-137].

На царських написах ми бачимо, що всі діяння здійснюються по волі Ахурамазди (переклад українською власний):

- *"… я цар.* ***Волею Ахурамазди*** *я поставив це на своє місце …" (DNa);*
- *"Цар Дарій каже:* ***З благодаті Ахурамазди*** *я такого роду, я друг правди…" (DNb);*
- *"Великий цар Ксеркс каже:* ***З благодаті Ахурамазди*** *мій батько, цар Дарій збудував цей палац"* (XPc) [13, с. 116].

Царські написи доби Ахеменідів є чіткими та однозначними: право на владу було дароване царю Богом Ахурамаздою. Монарх, як це сформульовано в імперських текстах, не мав відкрито оголошеного божественного статусу, ніяких магічних сил і священних функцій [8, с. 29]. Отже, судячи з рельєфів Персеполіса, підданий повинен був низько поклонитися цареві і надіслати поцілунок, або стати на коліна. Звертаючись до царя з проханням, потрібно було, особливо слугам, простиратися ниць, але в джерелах відсутнє відображення ритуалу поклоніння цареві саме як божеству.

У жовтні 2018 р. було виявлено новий тримовний напис [далі – DNf] доби Ахеменідів із комплексу царських гробниць Накше-Рустам. Як і інші написи, наприклад [DNc-d-e], [DNf] описує зображення під ним. На відміну від [DNc-d-e], [DNf] включає дієслово, що вказує на те, що робить фігура. Незважаючи на невизначеність у тлумаченні, слово, скоріш за все, характеризує виконання церемоніального жесту перед великим царем [6, с. 5]. Напис містить раніше невідоме староперське дієслово, яке дослідники знахідки С. Дельшад та М. Доруді прочитали як "ā-fra-yāti" та переклали "він виступає вперед (до)" або "ā-fra-θāti" "він говорить до". Ці відкриття спонукають до подальшої дискусії щодо значення та виконання проскінези при царському дворі в імперії Ахеменідів [16, с. 14-15]. Адже з правого боку царської гробниці ми бачимо зображення беззбройного перса, який підносить ліву руку до вуст, щоб здійснити поцілунок (рис. 3). Скоріш за все, подібно до інших, вже досліджуваних фігур, це придворний високий чиновник, який за свої вчинки та заслуги зображений на царській усипальниці [6, с. 14]. Важливо зазначити, що виявлення напису [DNf] саме над фігурою сприяє дослідженню проблеми цього жесту [15, с. 227-284]. Аналізуючи напис вавилонською мовою, ми бачимо дієслово "i-ga-ir-ra-bi". У своєму дослідженні відкривачі напису компетентно обґрунтовують можливість трансформування невідомого для перекладу слова "garābu" у дієслово "kūrabu" [6, с. 9], яке має значення "благословляти" та відображене піднесенням руки до вуст. Як зазначала раніше дослідниця Є. Бікерман, ця клинописна ідеограма має символічне значення наближення до величного, тому ми можемо говорити тут про традицію проскінези як уособлення величного благословення під час виконання жесту [3, с. 250]. Подібні сюжети ми можемо бачити на стелі царя Хаммурапі, який із рукою біля вуст стоїть перед Богом Шамашем; чи на бронзовій статуетці "Обожнювач Ларси", де чоловік стоїть на коліні та підносить руку до вуст; на Курхському моноліті Салманасара III, піднята рука якого визначається як завершення поцілунку акту поклоніння, адже цар зображений перед чотирма божественними символами: крилатим диском Ашура, шестикінечною зіркою Іштар, короною Бога Абу та напівмісяцем Бога Сіна (рис. 4). Отже, базуючись на перекладах тримовного напису та вищезазначених джерелах, ми можемо визначити, що сановник робить жест "поцілунку цареві", як вираження привітання та засвідчення пошани для отримання благословення.

Ктесій, який декілька років жив при перському царському дворі, у своїй праці "Персіка" розповідає про церемоніал проскінези в контексті опису Мідійського двору. Так, вавилонський намісник Нанарус здійснив проскінезу перед мідійським правителем Артеем після того, як цар пробачив його за вчинки [F 6b.6, Lenfant]. Страбон не згадує конкретно цей термін, але говорить, що *"божественна пошана, яку надавали царям, прийшла до персів з Мідії"* [Strab. 11. 13. 9]. Отож, як вже зазначалось вище, даний церемоніал бере свої витоки з давньосхідних держав і через ассирійську та мідійську традиції проникає в Ахеменідську імперію.

Для нашого подальшого дослідження будуть розглянуті декілька рельєфів ассирійських царів із зображенням церемоніалу преклоніння в різноманітних сценах, для визначення сутності даної традиції в Ассирії. Розглянемо зображення з палацу ассирійського царя Сінаххеріба (який царював у 705-681 рр. до Р.Х.) в Ніневії, який представлений зараз у Британському музеї (рис. 5). На ньому зображена сцена, на якій цар приймає капітуляцію Лахіша. Жителі міста у цивільних одежах виражають преклонінням своє визнання та покірність ассирійському цареві. Перед царем стоїть ассирійський високоповажний чиновник, який скоріш за все є головнокомандуючим армією та вітається з царем жестом піднятої руки. Ассирійським рельєфам притаманна традиція зображення вітальної сцени царя з його високопосадовцями саме жестом піднятої руки, що суперечить церемоніалу в Ахеменідів, про який ми писали вище.

Наступним для розгляду буде чорний обеліск Салманасара III (який правив у 858–824 рр. до Р.Х.). Ця ассирійська скульптура одна з небагатьох, яка містить декілька добре збережених зображень та написів щодо військових кампаній та підкорених царів, що падають ниць перед правителем Ассирії. Обеліск був знайдений в Німруді, на сьогодні знаходиться у Британському музеї в Лондоні [4, с. 24-25]. Пам'ятка згадує 31 рік військових походів, проведених ассирійським царем і складається з чотирьох сторін, які вкриті малюнками та клинописом. Кожна сцена розповідає історію підкореного царя або правителя. Отже, для нас важливим є дослідження цього джерела, який містить дві сцени з проскінезою. Перше зображення – це Ііуй (син Омрі), цар Ізраїлю [10, с. 64-66] (рис. 6), що вклоняється до землі перед Салманасаром III (доречно згадати, що це єдине зображення ізраїльського правителя в стародавньому близькосхідному мистецтві), якого супроводжують четверо наближених придворних осіб. Клинописний текст на обеліску описує, як Ііуй надав данину в 841 р. до Р.Х., він розірвав союзи Ізраїлю з Фінікією та Іудеєю, і підкорився Ассирії [5, с. 127].

Другою важливою для нас сценою є отримання Салманасаром III данини від правителя Суа з Гільзану (сучасний північно-західний Іран) (рис. 7). Ми бачимо зображення царя в оточенні своїх придворних підданих, головнокомандувача війська або туртану Дайан-Ашура, який успішно очолив кампанію царя на його 31-му році правління, та якого Салманасар III неодноразово згадував у своїх написах. Правитель Суа робить елемент проскінези – уклін до землі перед царем, над головою якого видніються символи Ашшура та Іштар.

Рельєф ассирійського царя Тіглатпаласара III (який царював у 744–727 рр. до Р.Х.) з палацу в Німруді, який сьогодні зберігається в Британському музеї, є важливим джерелом для демонстрації нових елементів та форм церемоніалу преклоніння. Отож, ми бачимо зображення ассирійського царя, який ставить ногу на плече підкореному, який склонився до самої землі. Клинописний текст розповідає про військову кампанію Тіглатпаласара III на території сучасного Ірану проти Мідії у 744 р. до Р.Х. [12]. Царські аннали повідомляють про дві кампанії проти Мідії і це зображення є частиною композиції, опис якої міститься в самих анналах. Оригінал нижнього реєстру цього рельєфу є у колекції Британського музею "Оригінальні малюнки ассирійських скульптур": Or.Dr.III, 'S.W. XVII: "Тіглатпаласар III, який приймає полонених", і опубліковано Лейардом і Унгером [11] (рис. 8).

Влада і велич царя, особливо у войовничій Ассирії, виражались у сценах війни, полюванні та урочистих придворних церемоніях. На другому рельєфі з царського палацу, який зараз знаходиться в інституті мистецтв у Детройті, ми бачимо придворну сцену, де цар Тіглатпаласар III приймає трьох придворних, серед яких чоловік, що стоїть перед ним, на нашу думку, є головнокомандувачем війська або туртан, адже його високий статус надає йому можливість предстати перед царем особисто та привітатися з ним жестом піднятої руки; аналогічним жестом вітається з ним і сам правитель (рис. 9). Також на зображенні є воїн у шоломі, який схиляється до ніг царя. Горизонтальні лінії клинописного тексту зверху фігур описують військову кампанію царя: *"Я завоював місто Сібур разом із містами в його околицях. Я забрав всі їхні трофеї. Чоловік Танус втік в гори. Я запропонував підношення богу Мардуку, який мешкає в Тіл-Ашурі"* [1, с. 199].

І останнім джерелом для дослідження церемоніалу проскінези стане переможна стела Асархаддона з Пергамського музею в Берліні, розкопана у місті Зінджирлі-Хююк. На стелі зображений ассирійський цар Асархаддон (який правив у 680–669 рр. до Р.Х.), над яким зображені символи богів, до яких він звертається правою рукою, а у лівій руці тримає царський символ влади та мотузку, за яку тримає двох підкорених, що стоять перед ним на колінах і виконують певний жест (рис. 10). Це можуть бути єгипетський принц Ушанхуру або фараон Тахарке [2, с. 75], та сирійський губернатор, правитель Тіра Баалом І або ж правитель Сідона Абді-Мількутті [14, с. 60].

Висновки та перспективи. Проскінеза у перському контексті була світською практикою, яка слугувала твердженням про асиметричні стосунки між особами з нерівним соціальним статусом. Ахеменідські чиновники виконували проскінезу перед царем, як поцілунок, а решта людей – вклонінням. Надати поцілунок цареві було не просто жестом, а ознакою того, що обрані люди мали привілейований статус. Згідно з джерелами, на яких базується дослідження, поцілунок був знаком привітання у близькосхідних стародавніх державах. Виконувався церемоніал по-різному, відповідно до соціального статусу осіб: піднесення руки до своїх вуст, вклоніння, уклін та цілування землі перед царем, уклін до землі перед правителем.

Проблема проскінези походить від культурного та інтелектуального розриву, який існував між грецьким світом та Ахеменідами, які в різних концепціях трактували ритуал. Щодо царя, то проскінеза підкреслювала його особливий статус. Ритуал був способом наблизитися до правителя, який був посередником між людьми та Ахуромаздою, що надав йому божественну владу.

У вищезгаданих рельєфах ассирійських царів, які містять різного роду сюжети зі сценами поклонів різних за статусом та положенням осіб, ми бачимо що для Ассирії жестом привітання, засвідчення поваги царю царів, високі можновладці, як наприклад, головнокомандувач армією, використовували жест піднятої руки, так само царі могли піднімати руку у відповідь на цей же самий жест, або перед зображеннями божеств. Поклони до землі перед царями Ассирії чинилися підкореними особами різних соціальних статусів.

Список використаної літератури

1. Art News of the Year: An Assyrian Relief of Tiglath-Pileser III // Art News. – 1950. – Vol. 49, №7. – P. 199.
2. Ascalone, E. Mesopotamia: Assyrians, Sumerians, Babylonians / E. Ascalone. – Berkeley: University of California Press, 2007. – 368 p.
3. Bikerman, E. J. À propos d'un passage de Chares de Mytilène / E. J. Bikerman // La Parola del Passato. – 1963. – 91. – Pp. 241–255.
4. British Museum. Department of Egyptian and Assyrian Antiquities. A guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities. – London: Trustees, 1900. – 203 p.
5. Cohen, A. Assyrian Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II: A Cultural Biography / A. Cohen, S. Kangas. – Hanover: University Press of New England, 2010. – 294 p.
6. Doroodi, M. DNf: A New Inscription Emerges from the Shadow [Online] / M. Doroodi, S. Delshad // ARTA. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: http://www.achemenet.com/pdf/arta/ARTA_2019.001_Delshad_Doroodi.pdf
7. Frye R. N. The Heritage of Persia / R. N. Frye. – Costa Mesa, California: Mazda, 1993. – 330 p.
8. Garrison, M. By the Favor of Auramazdā: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period / M. Garrison // More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens / Eds. P. P. Iossif, A. D. Chankowski, C. C. Lorber. – Leuven: Peeters, 2011. – Pp. 15-104.
9. Hachmann, R. Die Völkerschaften auf den Bildwerken von Persepolis / R. Hachmann // Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens: Festschrift für Rainer Michael Boehmer / U. Finkbeiner, R. Dit-tmann, H. Hauptmann. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1995. – S. 195–223.
10. Kuan, J. K. Neo-Assyrian Historical Inscriptions and Syria-Palestine: Israelite/Judean-Tyrian-Damascene Political and Commercial Relations in the Ninth-Eighth Centuries BCE / J. K. Kuan. – Eugene, Oregon: Wipf and Stock, 2016. – 281 p.
11. Layard, A. H. The Monuments of Nineveh, from Drawings Made on the Spot / A. H. Layard. – London: John Murray, 1849. – 22 p., 100 pl.
12. Layard, A. H. Inscription in the Cueniform Charachter, from Assyrian Monuments / A. H. Layard. – London: Harrison and son, 1851. – 104 p.
13. Lecoq, P. Les inscriptions de la Perse achéménide / P. Lecoq. – Paris: Gallimard, 1997. – 330 p.
14. Porter, B. N. Language, Audience and Impact in Imperial Assyria / B. N. Porter // Israel Oriental Studies. – 1995. – Vol. 15. – Pp. 51-72.
15. Root, M. C. The King and Kingship in Achaemenid Art. Essays in the Creation of an Iconography of Empire / M. C. Root. – Leiden: Diffusion, 1979. – 357 p.
16. Rung, E. The Proskynesis at the Achaemenid Royal Court: A New Evidence / E. Rung // CA 2019. 15th Congress of the Fédération internationale des associations d'études classiques / Classical Association annual conference 2019. Institute of Education & Senate House. London, Thursday 4 July – Monday 8 July 2019. Panel Abstracts. – London, 2019. – Pp. 14-15.
17. Stronach, D. Pasargadae: a Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963 / D. Stronach. – New York: Clarendon Press, 1978. – 326 p.
18. Schachermeyr, F. Alexander der Grosse: Ingenium und Macht / F. Schachermeyr. – Graz: A. Pustet, 1949. – 365 s.
19. Lenfant, D. Ctesias de Cnide. La Perse. L'Inde. Autre Fragments / D. Lenfant. – Paris: Les Belles Lettres, 2004. – 399 p.
20. Геродот. История / Пер. Г. Стратановского. – Ленинград: Наука, 1972. – 600 с.
21. Ксенофонт. Киропедия / Отв. ред. С. Л. Утченко. – Москва: Наука, 1976. – 334 с.

22. Меликов Р. С. Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий / Р. С. Меликов. – Баку: Şərq-Qərb, 2013. – 448 с.
23. Страбон. География / Пер. Г. А. Стратановского. – Москва: Ладомир, 1994. – 994 с.

References
1. Art News of the Year: An Assyrian Relief of Tiglath-Pileser III. (1950). *Art News, 49(7),* 199.
2. Ascalone, E. (2007). *Mesopotamia: Assyrians, Sumerians, Babylonians*. Berkeley: University of California Press.
3. Bikerman, E. (1963). À propos d'un passage de Chares de Mytilène. *La Parola del Passato, 91,* 241–255.
4. *British Museum. Department of Egyptian and Assyrian Antiquities. A guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities*. (1900). London: Trustees.
5. Cohen, A. (2010). *Assyrian Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II: A Cultural Biography*. Hanover: University Press of New England.
6. Doroodi, M. (2019). DNf: A New Inscription Emerges from the Shadow. *ARTA*. URL: http://www.achemenet.com/pdf/arta/ARTA_2019.001_Delshad_Doroodi.pdf.
7. Frye, R. N. (1993). *The Heritage of Persia*. Costa Mesa, California: Mazda.
8. Garrison, M. (2011). By the Favor of Auramazdā: Kingship and the Divine in the Early Achaemenid Period. In P. P. Iossif, A. D. Chankowski, C. C. Lorber (Eds.), *More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship: Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens*. Leuven: Peeters. Pp. 15-104.
9. Hachmann, R. (1995). Die Völkerschaften auf den Bildwerken von Persepolis. In U. Finkbeiner, R. Dit-tmann, H. Hauptmann (Eds.), *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens: Festschrift für Rainer Michael Boehmer*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern. S. 195–223.
10. Kuan, J. K. (2016). *Neo-Assyrian Historical Inscriptions and Syria-Palestine: Israelite/Judean-Tyrian-Damascene Political and Commercial Relations in the Ninth-Eighth Centuries BCE*. Eugene, Oregon: Wipf and Stock.
11. Layard, A. H. (1849). *The Monuments of Nineveh, from Drawings Made on the Spot*. London: John Murray.
12. Layard, A. H. (1851). *Inscription in the Cueniform Charachter, from Assyrian Monuments*. London: Harrison and son.
13. Lecoq, P. (1997). *Les inscriptions de la Perse achéménide*. Paris: Gallimard.
14. Porter, B. N. (1995). Language, Audience and Impact in Imperial Assyria. *Israel Oriental Studies, 15,* 51-72.
15. Root, M. C. (1979). *The King and Kingship in Achaemenid Art. Essays in the Creation of an Iconography of Empire*. Leiden: Diffusion.
16. Rung, E. (2019). The Proskynesis at the Achaemenid Royal Court: A New Evidence. *CA 2019. 15th Congress of the Fédération internationale des associations d'études classiques / Classical Association annual conference 2019. Institute of Education & Senate House. London, Thursday 4 July – Monday 8 July 2019. Panel Abstracts*. London. Pp. 14-15.
17. Stronach, D. (1978). *Pasargadae: a Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*. New York: Clarendon Press.
18. Schachermeyr, F. (1949). *Alexander der Grosse: Ingenium und Macht*. Graz: A. Pustet.
19. Lenfant, D. (2004). *Ctesias de Cnide. La Perse. L'Inde. Autre Fragments*. Paris: Les Belles Lettres.
20. Herodotus. (1972). *History*. Leningrad: Science. [*in Russian*].
21. Xenophon. (1976). *Cyropaedia*. Moscow: Science. [*in Russian*].
22. Melikov, R. (2013). *Ancient Persian Inscriptions. Transliteration, Translation, Glossary*. Baku: Wast-West. [*in Russian*].
23. Strabo. (1994). *Geography*. Moscow: Ladomir. [*in Russian*].

Надійшла до редколегії 15.02.21

Рис. 1. Сцена царської аудієнції з рельєфу з Персеполіса, Національний музей Ірану, Тегеран (фото автора)

Рис. 2. Порівняння уособлень символів Бога (авторський колаж)

Рис. 3. Фігура беззбройного перса (зроблено під час відкриття 23 жовтня 2018 року М. А. Мосалланежадом), комплекс Накш-і-Рустам, провінція Фарс. URL: https://bit.ly/3ecUx55

Рис. 4. Курхська стела Салманасара III, 118884, Британський музей

Рис. 5. Облога міста Лахіш. Рельеф з Ніневії, півд-зах. палац, кімната XXXVI, панелі 9-10, 124908-9, рельєфи Лахіша, об'єкт 21 зі 100, Британський музей

Рис. 6. Цар Ізраїлю Іїуй, перед Салманасаром III, чорний обеліск Салманасара III з Німруду, 118885, Британський музей

Рис. 7. Ассирійський цар Салманасар III, отримує уклін від Суа, царя Гільзану, чорний обеліск Салманасара III з Німруду, 118885, Британський музей

Рис. 8. Ассирійський цар Тіглатпаласар III та підкорений, якого представляє цареві високоповажний чиновник. Німруд, півд.-зах. частина палацу, 118933, Британський музей

Рис. 9. Ассирійський цар Тіглатпаласар III, 50.32, Близькосхідні старожитності в Детройтському інституті мистецтв. URL: https://bit.ly/3mVF9Ok

Рис. 10. Переможна стела Асархаддона, Пергамський музей, Берлін

K. Baulina, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REFLECTION AND RECTIFICATION OF THE SACRAL PALACE CEREMONIAL "PROSKYNESIS" AT THE COURT OF THE ASSYRIAN AND ACHAEMENID RULERS

The palace ceremonial "proskynesis" (gr. – προσκύνησις) – which consisted of a kiss and a bow – was considered and interpreted. A comparison of ancient Eastern traditions at the royal court of Assyrian and Achaemenid rulers is highlighted. The author tries to reconstruct the essence and meaning of proskynesis in the lives of kings and ordinary people. The work uses ancient greek written sources and the eastern source heritage, which is represented by reliefs and obelisks from Assyria and the Achaemenid Empire.

The pertinence of the topic is an attempt to interpret part of the palace ceremony – proskynesis, and to highlight the royal cult of the ancient Eastern traditions at the court of Achaemenid empire. The purpose of the project is to determine some points in the ceremonial proskynesis, as a reflection of the sacred status of the ruler or as an element of court etiquette.

The tradition of the sacralization of royal power was inherent in virtually all the ancient eastern people, but the concrete forms of this sacralization in different states could differ significantly from one another and not always included the "adorable" of the monarch. This ritual from the Persians borrowed from different countries was meant to mean the king's majesty. With his adoration, the ritual had nothing in common. Kings were considered to be the favorites of the gods, their pious choirs and priests.

The range of postures to which proskynesis was applied is diverse, and therefore we have to make out the idea which gesture proskynesis can be consist off and we have to interpret this in several different ways, depending on its context, with possibilities ranging between "sending a kiss forward", kneeling down, prostrating oneself, or just a bow. And at all we need to determine is the proskynesis equal to prostration?

Keywords: proskynesis, palace ceremony, sacralization, royal cult, king's court, Assyria, Achaemenid Empire.

УДК 94(44)
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.4

Н. Бірюк, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІММІГРАЦІЙНЕ ПИТАННЯ ТА МОДЕЛЬ ІНТЕГРАЦІЇ ІММІГРАНТІВ У ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Здійснено аналіз моделі інтеграції іммігрантів у французьке суспільство, яка формувалася у другій половині 1980-х років – наприкінці 1990-х років. Необхідність вироблення моделі політики інтеграції іммігрантів у французьке суспільство з'явилася на початку 1980-х років. Через ряд суперечностей між політиками щодо бачення інтеграції іноземців та іммігрантів другого покоління було скликано Комісію, яка мала вирішити розбіжності щодо цього питання. Зрештою, пропозиції Комісії лягли в основу інтеграційної моделі, що спричинила жорстку суспільну реакцію наприкінці 1980-х років. Таким чином, діюча модель інтеграції іммігрантів у французьке суспільство була сформована наприкінці 1990-х років В її основу покладено ідею громадянства, здобувши яке іноземці здійснювали свідомий перехід до французької національності та отримували доступ до інститутів інтеграції.

Ключові слова: інтеграція, імміграція, Франція, ідентичність, громадянство.

Постановка проблеми. Історично Франція є країною, яка з середини XIX ст. запрошувала робітників – іммігрантів. У XX ст., будучи вже тривалий час колоніальною імперією, Франція залучала робітників зі своїх залежних територій після Другої світової війни для відбудови економіки. Спершу більшість робітників перебували у Франції тимчасово, але з 1970-х років іммігранти до Франції переїжджали на постійне проживання. Зрештою, збільшення кількості мусульманської іммігрантської спільноти та загострення питання націоналізму, імміграції, інтеграції у 1980-х роках спровокувало потребу вироблення концепції інтеграції іммігрантів у французьке суспільство.

Аналіз джерел та літератури. Основним джерелом для дослідження французької інтеграційної моделі є аналітична записка "Бути французом сьогодні і завтра: звіт комісії з питань національності" [8]. Саме цей звіт містить базові принципи інтеграційної моделі Франції, яка пропонувалася наприкінці 1980-х років Комісією науковців, спеціально зібраних для її напрацювання. Джерело є досить об'ємним, містить характеристику недоліків попередньої системи та ряд ініціатив, запропонованих для впровадження цілісної політики інтеграції. Пропозиції, сформовані Комісією, лягли в основу закону 1993 року щодо громадянства, який згодом змінив закон 1998 року. Також для дослідження концепції

© Бірюк Н., 2021

інтеграції ми аналізували законодавчі документи, які визначали політику інтеграції та громадянства, зокрема закони щодо отримання громадянства 1970-х та 1990-х років [16–18]. У роботі використано різні типи статистичних джерел. Автору вдалося знайти статистичний рапорт 2005 року щодо імміграції французького Національного інституту статистики й економічних досліджень (фр. INSEE) [14]. Цей рапорт відображає хронологічно, відповідно до переписів населення, кількість іммігрантів за походженням та сферою зайнятості, а також фіксує шляхи прибуття і мету імміграції до Франції: трудова, сімейна, наукова, та способи отримання громадянства іммігрантами. Звіт є важливим джерелом для оцінки проблем впровадження інтеграційної моделі, оскільки містить дані про кількість іммігрантів другого покоління, які отримали громадянство внаслідок дії закону 1993 року. Іншим типом статистичних джерел, задіяних у дослідженні, є результати парламентських виборів, які автор використав для пояснення та окреслення політичної ситуації у Франції 1980-х та 1990-х років [2–5]. Для аналізу суспільної реакції стосовно впроваджених в 1990-х роках законів щодо імміграції та інтеграції було використано періодичну пресу, а саме матеріали газети "Ле Монд" [1, 7, 10–13, 20].

Історіографія питання складається з праць стосовно громадянства, націоналізму та інтеграції у Франції і представлена роботами французьких, британських та американських дослідників. Перш за все варто згадати працю Адріана Фейвела, професора соціології Інституту політичних досліджень у Парижі та університету Лідса [9]. На думку Фейвела, інтеграційна модель Франції кінця 1980-х років є неефективною, оскільки основні теоретичні положення концепції не стосувалися і відповідно не передбачали умови економічної інтеграції іноземців, що стало основною перешкодою успішної реалізації політики інтеграції. Культурний плюралізм сам по собі був би набагато меншою проблемою, якби були вирішені проблеми бідності та соціальні умови [9, с. 187]. Закон щодо громадянства 1993 року, прийнятий як пропозиція втілення нової політики інтеграції, дослідник називає дискримінаційним та нерівноправним щодо іммігрантів другого покоління.

Роджерс Брубейкер, американський соціолог, дослідник етнічності, націоналізму, громадянства, у своїх працях безпосередньо не досліджує концепцію інтеграції, прийняту наприкінці 1980-х років, але дає оцінку ідеям правих політиків та попереднього законодавства щодо надання автоматичного громадянства дітям іммігрантів з Алжиру, Марокко та Тунісу [6]. Дослідник стверджує, що діти іммігрантів не хотіли отримувати французьке громадянство як філіацію і відмовлялися від нього. Тому Р. Брубейкер характеризує виборну ідею правих щодо громадянства як лібералізацію доступу до французького громадянства, що, навпаки, мала би дати можливість дітям іммігрантів другого покоління на самоствердження своєї ідентичності та створити умови для відмови від французького громадянства [6, с. 159].

Французький історик права та політолог Патрік Вейл зосередився на дослідженні законів щодо громадянства та історії імміграційного законодавства у Франції [23]. Дослідник ретельно окреслив основні проблемні моменти надання громадянства іммігрантам другого покоління та підтримує ідею їх інтеграції шляхом отримання громадянства за дією "праві землі", а не "праві крові".

Постановка завдання. У межах цієї статті ми спробуємо окреслити політику 1980-х років стосовно національного питання та "права землі" щодо надання громадянства; дослідити запропоновану Комісією інтеграційну модель та пропозиції стосовно її впровадження наприкінці 1980-х років; проаналізувати законодавче втілення французької інтеграційної моделі; з'ясувати суспільну реакцію щодо впровадження інтеграційної моделі; окреслити реформування інтеграційної моделі наприкінці 1990-х років.

Основний текст. Мусульманська імміграція до Франції розпочалася ще до Першої світової війни, але значно збільшилася після Другої світової війни, коли французькі компанії, які потребували значної кількості робітників, щоб заповнити прогалини на ринку праці, наймали працівників з французьких колоній в Африці, зокрема з регіону Магрибу (Алжир, Марокко та Туніс). Найм трудових іммігрантів відбувався саме через потребу Франції у післявоєнному відновленні і відбувався активно в період "Славного тридцятиріччя". Після Другої світової війни імміграція до Франції керувалася двома постановами, виданими Тимчасовим урядом Французької Республіки на чолі з лідером руху "Вільна Франція" Шарлем де Голлем. Вони визначили юридичну основу для післявоєнної імміграції: умови щодо в'їзду та перебування в країні, а також щодо отримання громадянства та натуралізації [22, с. 41]. Переселенцям було дозволено залишатися у Франції, навіть якщо вони не працювали. Також було створено Національну імміграційну службу, яка мала свої офіси навіть у країнах походження іммігрантів із метою координації процесу найму працівників. Через кілька місяців після нафтової кризи 1974 року за президентства правоцентриста Валері Жискара д'Естена уряд ухвалив рішення та видав адміністративні циркуляри про припинення трудової імміграції, оскільки змінилися економічні потреби країни. Але рішення щодо припинення трудової імміграції не стосувалися громадян ЄЕС та висококваліфікованих працівників [22, с. 41]. Хоча кількість іммігрантів з країн Європи згідно зі статистичними даними 1975 року сягала до 67,1 %, у той же час кількість іммігрантів африканського походження (переважно з Алжиру, Марокко, Тунісу) становила 28,2 % [14, с. 49]. Через заборону трудової імміграції з 1970-х років переїзд з країн Магрибу до Франції відбувався переважно для возз'єднання сім'ї. І хоча були введені жорсткі обмеження, багато жінок та дітей переїхали до іммігрантів-чоловіків та оселились у Франції. Таким чином, кількість мігрантів з Північної Африки постійно збільшувалася та становила в 1982 році вже 33,2 %, а в 1990 р. – 35,9 % від загальної кількості іммігрантів [14, с. 49].

До середини 1980-х років політика держави щодо іммігрантів, які були тимчасовими робітниками, була побудована на ідеї соціально-економічної "інсерції", встановленої після Другої світової війни [9, с. 46]. Ця політика стосувалася забезпечення потреб іммігрантів у житлі, реєстрації, доступі до соціального забезпечення та створенні умов для здійснення релігійних практик [9, с. 47].

З 1973 року відповідно до нового закону, який мав доповнювати Кодекс про громадянство, автоматичне громадянство, передбачене статтями 23 і 24 Кодексу про громадянство, застосовувалося до дитини, яка народилася у Франції до 1 січня 1994 року від батьків, котрі народилися на території, що мала статус колонії чи заморської території Французької Республіки [16]. Однак отримання автоматичного громадянства було відмінним для дітей іммігрантів алжирського походження. Статті 23 та 24 французького національного кодексу щодо отримання автоматичного громадянства застосовуються до дитини, яка народилася у Франції від батьків, народжених на території колишніх французьких департаментів Алжиру лише до 3 липня 1962 року *[Алжир став незалежним у 1962 році, отже до 1962 року*

Алжир вважався частиною Франції. – Н.Б.] [16; 23, с. 162; 6, с. 140].

Р. Брубейкер визначає недоліки отримання автоматичного громадянства для дітей другого покоління іммігрантів і вказує, що "проблема виникла лише в 1979 році, коли перша група дітей, народжених у Франції від алжирських батьків досягла 16-річного віку". Оскільки "після подання заяви для отримання посвідки на проживання – обов'язкова з 16 років для всіх іноземців – вони були здивовані, дізнавшись що мали французьку національність, оскільки вважали себе алжирцями і повідомляли школу та чиновників про свою національність як алжирську" [6, с. 141]. Через це "виник запит на відмову від французького громадянства, який досяг свого піку в 1984 році, коли було подано майже 2949 запитів франко-алжирцями, з яких 2506 було відмовлено" [6, с. 141]. Така відмова сприймалася Алжиром як заперечення Францією його суверенітету, тож алжирські політики вимагали від влади п'ятої республіки звільнити від автоматичного громадянства всіх молодих алжирців, які народилися у Франції [6, с. 142]. Таким чином, діти іммігрантів отримували громадянство Франції, при цьому залишаючись зі своєю алжирською, марокканською, туніською національністю.

У середині 1980-х років "подвійне право землі", яке діяло для отримання громадянства дітьми іммігрантів, було гостро розкритиковане Національним Фронтом. Націоналісти виступали за органічну ексклюзію: "щоб стати французом, потрібно це заслужити", а в імміграції вбачали антидержавну загрозу. Шовіністи заявляли, що отримання громадянства через дію "подвійного права землі" стало засобом десакралізації та девальвації французького громадянства [6, с. 144]. Крім цього, націоналісти вважали, що іммігранти – мусульмани, будучи більш "культурно віддаленими" від французів, об'єктивно менше асимілюються через релігію ісламу, яка не може бути тільки у приватному житті [6, с. 148]. Тому вони пропонували бачення громадянства, базованого на "праві крові", отже громадяни Франції мали би бути об'єднані спільними походженням [6, с. 164]. Частина населення підтримувала Національний Фронт, у результаті чого партія отримала 11 % голосів та здобула 9 місць у Європейському парламенті за результатами виборів 1984 року [21].

Під тиском критики "права землі" Національним фронтом, яка була конкурентом правих у кампанії 1986 року, центральні праві партії Об'єднання на підтримку Республіки та Союз за французьку демократію запропонували зміни до Кодексу про громадянство. Вони наполягали, що іммігранти та їх діти мають виявляти бажання отримати громадянство, оскільки воно не може бути результатом автоматичних механізмів [23, с. 157; 6, с. 138, 151]. Така ініціатива скасовувала б ідею "права землі" щодо отримання громадянства, закріпленої ще у 1889 році як базова засада натуралізації. Принцип волевиявлення мав вирішити попередні проблеми з громадянством, яке могли набувати навіть без власного бажання, та мав підтвердити національну ідентичність дітей іммігрантів. Отже, в рамках передвиборчої боротьби праві обрали позицію, відмінну від лівих та крайніх правих, намагаючись знайти свій шлях вирішення питання надання громадянства. На відміну від соціалістів, праві пропонували для отримання громадянства запровадити акт волевиявлення іммігрантами другого покоління замість автоматичного здобуття. Від крайніх правих їх позиція відрізнялась тим, що залишала можливість для іммігрантів другого покоління набути громадянство, незважаючи на їх походження.

Хоча на виборах до Національної Асамблеї у 1986 році праві здобули більше голосів, ніж ліві, реформу їм впровадити не вдалося [2]. Пропозиція зміни закону про громадянство викликала широкий та гучний спротив не лише з боку партій, а й з боку офіційних органів, таких як Державна рада, Вища рада з питань населення та сім'ї та Комісія з прав людини, з боку громадських груп – "Ліги прав людини" та "SOS-расизм", а також від "моральних авторитетів" – впливових католицьких єпископів [6, с. 162]. Більше того, у 1986 році Міністром освіти Аленом Девако було запропоновано університетську реформу, яка полягала у впровадженні додаткових вступних вимог для прийняття в університет та збільшення плати за навчання для дітей іммігрантів [15]. Реакція проти пропозицій була потужною: почалися масові протести та страйки студентів. Протести посилилися через смерть студента алжирського походження Маліка Усекіне, який загинув від насильницьких дій поліцейських 6 грудня 1986 року [15]. Два дні потому закон був вилучений, а Ален Девако пішов у відставку. Тому Міністр юстиції Альбін Чаландон, відповідальний за підготовку первинної пропозиції, оголосив у січні 1987 року, що запропонована реформа буде "перероблена" після "широких національних консультацій" з усіма рухами та асоціаціями, яких це стосується, а також із "релігійними і моральними авторитетами" країни [6, с. 155].

За президента соціаліста Франсуа Міттерана, за ініціативи прем'єр-міністра Жака Ширака, парламентом, де в результаті виборів 1986 року більшість вибороли праві, було відкрито Комісію щодо національних питань, очолювану Марко Лонгом, віцепрезидентом Державної Ради. Комісія повинна була вивчити кілька можливих підходів щодо реформування національного кодексу та сформувати пропозиції щодо реформ [23, с. 160; 9, с. 42]. До складу Комісії увійшли 4 професори права, 3 державні службовці, 3 історики, 2 соціологи, 2 лікарі, 1 юрист, 1 режисер [23, с. 160]. Комісія розпочала свою роботу 22 червня 1987 р., а вже 7 січня 1988 р. було подано звіт під назвою "Бути французом сьогодні і завтра: звіт комісії з питань національності". У процесі дослідження, яке проходило з 16 вересня до 21 жовтня 1987 р., були організовані інтерв'ю з діячами різних сфер щодо їх ставлення до інтеграції, імміграції, французької ідентичності, які демонстрували по телебаченню, а згодом опублікували у спеціальному звіті.

У доповіді Комісія вказала, що традиційні інститути інтеграції іммігрантів: школа, церква, військова служба, профспілки, політична залученість втратили свою ефективність [8, с. 89]. Тому перш за все згуртування іноземців має пов'язуватися із утвердженням міцної французької ідентичності [8, с. 91]. Сама "інтеграція стане набагато простішою, коли французька ідентичність стане сильнішою" [8, с. 82]. Власне, набуття громадянства іноземцем лише надає певний ступінь інтегрування, тому необхідно уникати надання законодавству про громадянство важливості, якої воно не має, і тієї ролі, яку воно не може забезпечити, бо громадянство не є гарантією для іноземця долучення до французького суспільства, інтеграція іноземця не може бути вирішена лише через отримання громадянства [8, с. 84]. "Але не сам закон про громадянство зможе відновити спроможність до інтеграції <…> Однак законодавство про громадянство повинно залишатися тим, чим було в нашій історії, засобом заохочення та освячення інтеграції до Франції населення іноземного походження" [8, с. 28]. Власне, у звіті наголошується на концепції свідомої індивідуалістичної ідеї французького громадянства, згідно з якою процес отримання громадянства передбачає виявлення власного бажання й, отже, прагнення

бути частиною нації. Саме такий підхід став за основу пропозиції реформ законодавства щодо отримання громадянства іммігрантам другого покоління народжених у Франції. Здійснення свідомого вибору французького громадянства, а значить і нації, є фундаментом інтеграційного процесу [8, с. 86]. Зокрема, у звіті вказано, що "ісламське питання є випробуванням для укріплення французької ідентичності та політики інтеграції". [8, с. 87]. Комісія зазначила, що для спільноти, котра долучає іноземців, "зобов'язання не менш тяжкі: приймати виявлену волю осіб щодо отримання громадянства; робити кращими можливості інтеграції, бути толерантним до культурних відмінностей; проводити активну політику супроводу та підтримки у всіх сферах іммігрантів (освіта, житло, безпека, працевлаштування)" [8, с. 90].

Було сформовано ряд законодавчих пропозицій, які мали реалізувати нову політику інтеграції у Франції. Комісія рекомендувала дотримуватись правила про присвоєння французького громадянства при народженні, як це визначено у Національному кодексі: дитина отримує французьке громадянство автоматично, якщо вона народилася у Франції принаймні від одного з батьків, який є громадянином Франції. Також пропонувалось продовжити термін відмови від отримання громадянства Франції до 18 місяців [8, с. 213]. Громадянство для дітей, які народились у Франції від іноземних батьків, мало надаватися у віці від 16 до 21 років за умови виявлення особисто дитиною бажання бути громадянином Франції, надання документу, який засвідчує місце народження, та проживання у Франції не менше 5 років [8, с. 214–215]. Якщо особа відмовляється від громадянства після 21 року, то вона не зможе стати французом *[отримати французьке громадянство за такою ж процедурою. – Н.Б.]* після цього періоду за винятком процедури натуралізації [8, с. 217]. Відмовити в отриманні громадянства могли через наявність судимості за злочини та правопорушення, пов'язані з тероризмом або порушеннями державної безпеки; засудження до фіксованого покарання у вигляді шести місяців позбавлення волі за придбання або торгівлю наркотиками; рішення про вислання *[із Франції. – Н.Б.]*, видане за поведінку, що становить загрозу громадському порядку [8, с. 219]. Період укладання шлюбу, після якого може бути видана декларація про громадянство чоловіку або дружині – іноземцеві, передбачена статтею 37-1 Кодексу, повинен бути збільшений з шести місяців до одного року [8, с. 219]. Комісія запропонувала здійснити реформи, які мали б зробити прозорішим процес натуралізації: покращити інформування служб на місцевому рівні, збільшити кадрові ресурси, проводити систематичні співбесіди для кандидатів натуралізації, встановити об'єктивні елементи оцінювання заявки [8, с. 221–223].

Французька інтеграційна модель, яку сформувала і запропонувала Комісія ще в 1988 році, не впроваджувалася лівими, які виграли вибори того ж року [3]. Зрештою, унаслідок голосування 1993 року праві здобули 482 місця та повернулися до влади, а прем'єр-міністром став Едуард Баладюр [4]. Перемога правих дозволила законодавчо затвердити республіканську філософію інтеграції, вироблену наприкінці 1980-х рр. Висунута Комісією Марко Лонга ідея про "волевиявлення" при отриманні громадянства дітьми іммігрантів була прийнята парламентом у вигляді окремого закону [17]. Він встановлював, що громадянство для дітей, які народились у Франції від іноземних батьків, надається у віці від 16 до 21 років за умови висловлення саме дитиною бажання бути громадянином Франції, надання документу, який засвідчує місце народження, та проживання у Франції не менше 5 років [17]. Закон, який реформував національне законодавство, набув чинності з моменту його публікації 23 липня 1993 року [17].

Патрік Вейль вказує на ряд ускладнень при реалізації вищевказаного закону про громадянство: самостійне волевиявлення дітьми не працювало через можливий тиск батьків; часом дитина не мала необхідних документів, щоб підтвердити своє місце проживання протягом останніх 5 років; деякі ж підлітки через брак поінформованості не знали про новий закон і могли думати, що вони вже отримали французьке громадянство при народженні, тому навіть і не подавали необхідні документи і не отримували громадянства [13; 23, с. 167]. Зрештою, за даними статистики у 1995 році здобули громадянство "за бажанням" 30 526 дітей іммігрантів другого покоління, у 1996 році – 29 845 чол., 1997 – 32 518 чол., а у 1998 року – 25 549 чол. [14, с. 39].

Газета "Ле Монд" висвітлювала проблеми із законом 1993 року стосовно набуття громадянства дітьми, народженими іммігрантами, та суспільну реакцію щодо його впровадження. Зокрема, закон не дозволяв отримати громадянство раніше 16 років, оскільки забороняв батькам дитини подавати документи, і таким чином робив дитину незахищеною у разі депортації її батьків [10]. Отримання дитиною громадянства за поданням батьків давало їм захист від вислання з країни, якщо вони нелегальні іммігранти. Нове законодавство скасувало цю можливість, що викликало страйки іммігрантів у країні [10].

У березні 1997 року 175 кіномитців стали ініціаторами акції на підтримку іммігрантів та зняли короткометражний фільм про людей, які втратили документи на проживання внаслідок прийнятих законів, таким чином привернувши увагу суспільства до проблеми законодавства стосовно іммігрантів [7]. Власне, незважаючи на обіцянки соціалістів, які виграли парламентські вибори 1997 року, змінити законодавство щодо іммігрантів, демонстрації щодо цього питання продовжувалися [5]. У листопаді 1997 року, за 6 тижнів до листопадового мітингу, 1200 художників та інтелектуалів зібрали підписи проти законів Паскуа – Дебре, прийнятих 1986, 1993 та 1997 року, що полегшили процедуру виселення нелегальних іммігрантів та збільшували вимоги до їх натуралізації [11]. Значна демонстрація, що зібрала приблизно 8 тисяч людей, відбулася в Парижі 22 листопада 1997 року. Участь в акції брали також асоціації, які виступали на захист іммігрантів та прав людини, за скасування законів Паскуа – Дебре та Механьєрі *[закон 1993 щодо громадянства. – Н.Б.].* Це були, зокрема, "Ліга прав людини", "SOS-Racisme", "Рух проти расизму та за дружбу між людьми", профспілки та ліві партії [1; 20].

Влітку 1997 року відбулися парламентські вибори, які виграли соціалісти. Вони мали намір реформувати модель інтеграції іммігрантів [5]. Переглядом попередніх законів займався Патрік Вейль, який подав два звіти прем'єр-міністру Франції Ліонелю Жоспену: один стосовно набуття громадянства дітьми іммігрантів, інший – стосовно імміграції. Патрік Вейль запропонував установити "право землі" для дітей іммігрантів, народжених у Франції, сприяти в'їзду тільки тих категорій іноземців, котрі вигідні економіці та розвитку Франції (студенти, дослідники, інвестори), та виконувати зобов'язання з дотриманням прав людини (возз'єднання сім'ї, притулок), одночасно нагадуючи про закриття кордонів для некваліфікованих іноземних робітників [12; 13].

Закон від 16 березня 1998 року, який набув чинності 1 вересня, поєднав "право землі" та попередню ідею про виявлення бажання отримати громадянство для дітей іммігрантів другого покоління. Згідно з новим за-

коном, дитина, народжена у Франції, автоматично отримувала громадянство у віці 18 років. Подаватися на громадянство підлітки могли з 16 років без батьків, але вони мали довести проживання у Франції як мінімум протягом 5 років у віці від 11 до 18 років. Набуття французького громадянства могло відбуватися поетапно [18]. Неповнолітні мали право з 13 до 16 років здобути французьке громадянство за згодою батьків; у 16 років дитина могла подати заявку і отримати громадянство самостійно, у 18 років дитина отримувала громадянство автоматично [18]. Період за 6 місяців перед 18-річчям та за рік після – це термін, коли дитина могла заявити про своє бажання відмовитися від громадянства та залишитися іноземцем [18]. Діти, які з'явились на світ у Франції від іноземних батьків, при народжені мали отримувати документ, що посвідчує особу. Довідка мала діяти протягом п'яти років і могла бути продовжена до видачі свідоцтва про громадянство [18]. Становище іммігрантів, які народилися не на території Франції, було врегульовано законом Шевенмана. Він (фр. loi Chevènement) був ухвалений 11 травня 1998 року і скасовував закони Паскуа – Дебре. Відповідно до нового акту, іммігранти, які відвідували законних резидентів за родинними зв'язками, мали дозвіл на проживання [19]. Закон також дозволяв об'єднання сімей, як це було передбачено законом 1945 року [19]. Найбільш інноваційною зміною було положення, що запровадило нову категорію тимчасової візи для науковців, вчених та висококваліфікованих працівників [19].

Висновки. Отже, збільшення імміграції мусульман магрибського походження, поява ісламу як другої найбільшої релігії у Франції, суперечність між лівими і правими політиками щодо імміграції та "права землі", зростання популярності Національного Фронту та питання національної ідентичності спровокували необхідність вироблення моделі політики інтеграції іммігрантів у французьке суспільство у 1980-х роках. Для її формування скликали Комісію щодо національних питань. У 1988 році опубліковано звіт Комісії, де було вказано, що інтеграція іммігрантів другого покоління та іноземців має відбуватися саме шляхом "наявності" та укріплення французької ідентичності. Тому отримання громадянства для іноземців мало означати перехід до французької національної ідентичності, а для іммігрантів другого покоління набуття громадянства здійснювалось через засвідчення свідомого бажання його отримати. Такі ідеї Комісії були офіційно затверджені правими політиками у 1993 році, що викликало негативну суспільну реакцію. Соціалісти, які виграли вибори 1998 року, на законодавчому рівні закріпили модель інтеграції іммігрантів другого покоління. Вона будувалася на громадянстві, яке вони отримували би через дію "права землі", скасувавши попередню ідею волевиявлення. Але для іноземців процес інтеграції не змінювався та передбачав здобуття французького громадянства, що одночасно було показником свідомого вибору французької національної ідентичності та забезпечувало їх інститутами, які мали сприяти інтеграції у французьке суспільство. Перспективними для автора напрямками майбутніх досліджень є розвідки щодо висвітлення у французькій історіографії та кінематографі 1980–90-х років бачення політики націоналізму, громадянства, міжрелігійних та міжетнічних відносин у Франції.

Список використаної літератури

1. 8 000 personnes manifestent contre les projets de loi sur l'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/25/8-000-personnes-manifestent-contre-les-projets-de-loi-sur-l-immigration_3807191_1819218.html.
2. Assemblée nationale 1986 [Електронний ресурс] // France Politique. – 2019. – Режим доступу: https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1986.htm.
3. Assemblée nationale 1988 [Електронний ресурс] // France Politique. – 2019. – Режим доступу: https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1988.htm.
4. Assemblée nationale 1993 [Електронний ресурс] // France Politique. – 2019. – Режим доступу: https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1993.htm.
5. Assemblée nationale 1997 [Електронний ресурс] // France Politique. – 2019. – Режим доступу: https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm.
6. Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – 285 c.
7. Cent soixante-quinze professionnels cosignent un film pour soutenir les sans-papiers [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/03/14/cent-soixante-quinze-professionnels-cosignent-un-film-pour-soutenir-les-sans-papiers_3772508_1819218.html.
8. Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de la' àationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – 1048 c.
9. Favell A. Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – 289 c.
10. La nouvelle législation a multiplié les situations d'illégalité [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1995. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1995/04/19/la-nouvelle-legislation-a-multiplie-les-situations-d-illegalite_3869306_1819218.html.
11. La préparation de la manifestation du 22 novembre [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/20/la-preparation-de-la-manifestation-du-22-novembre_3804214_1819218.html.
12. Le rapport Weil propose une refonte de la politique d'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/08/01/le-rapport-weil-propose-une-refonte-de-la-politique-d-immigration_3787465_1819218.html.
13. Le rapport Weil souhaite renforcer le droit du sol pour les enfants d'immigrés [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/07/31/le-rapport-weil-souhaite-renforcer-le-droit-du-sol-pour-les-enfants-d-immigres_3787350_1819218.html.
14. Les immigrés en France – Montrouge: Institut national de la statistique et des études économiques, 2005. – 67 c.
15. Lief L. Behind French student strike: worry over society's direction. Immediate concern is over proposed education reforms [Електронний ресурс] / Louise Lief // The Christian Science Monitor. – 1986. – Режим доступу: https://www.csmonitor.com/1986/1205/ostu-f.html.
16. Loi n° 73-42 du 9 janvier 1973 complétant et modifiant le code de la nationalité française et relative à certaines dispositions concernant la nationalité française [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000684539/.
17. Loi n° 93-933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1993. – Режим доступу: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000006528795/1993-07-23/#LEGIARTI000006528795.
18. Loi n° 98-170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000754536/.
19. Loi n° 98-349 du 11 mai 1998 relative à l'entrée et au séjour des étrangers en France et au droit d'asile [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000191302/.
20. Manifestation à Paris contre les projets de loi sur la nationalité et l'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/23/manifestation-a-paris-contre-les-projets-de-loi-sur-la-nationalite-et-l-immigration_3806079_1819218.html.
21. National results France | 1984 Outgoing Parliament | 2019 European election results | European Parliament. [Електронний ресурс] // European Parliament. – 2019. – Режим доступу: https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/france/1984-1989/outgoing-parliament/.
22. Schain M. The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 329 c.
23. Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durha: Duke University Press Books, 2008. – 438 c.

References:

1. 8 000 personnes manifestent contre les projets de loi sur l'-immigration. (1997, November 25). *Le Monde.* Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/25/8-000-personnes-manifestent-contre-les-projets-de-loi-sur-l-immigration_3807191_1819218.html. [*In French*].
2. Assemblée nationale 1986. (2019). *France Politique.* https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1986.htm. [*In French*].
3. Assemblée nationale 1988. (2019). *France Politique*. https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1988.htm. [*In French*].
4. Assemblée nationale 1993. (2019). *France Politique*. *https://www.francepolitique.fr/assemblee-nationale-1993.htm.* [*In French*].

5. Assemblée nationale 1997. (2019). *France Politique*. *https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm*. [*In French*].

6. Brubaker, R. (1994). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press.

7. Cent soixante-quinze professionnels cosignent un film pour soutenir les sans-papiers. (1997, March 14). *Le Monde.* Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/03/14/cent-soixante-quinze-professionnels-cosignent-un-film-pour-soutenir-les-sans-papiers_3772508_1819218.html. [*In French*].

8. *Être Français aujourd'hui et demain*: Rapport de la Commission de la' nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre. (1988). Union générale d'éditions.

9. Favell, A. (2001). *Philosophies of Integration: Immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain*. Palgrave Macmillan.

10. La nouvelle législation a multiplié les situations d'illégalité. (1995, April 19). *Le Monde.* Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1995/04/19/la-nouvelle-legislation-a-multiplie-les-situations-d-illegalite_3869306_1819218.html. [*In French*].

11. La préparation de la manifestation du 22 novembre. (1997, November 20). *Le Monde*. Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/20/la-preparation-de-la-manifestation-du-22-novembre_3804214_1819218.html. [*In French*].

12. Le rapport Weil propose une refonte de la politique d'immigration. (1997, August 1). *Le Monde.* Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/08/01/le-rapport-weil-propose-une-refonte-de-la-politique-d-immigration_3787465_1819218.html. [*In French*].

13. Le rapport Weil souhaite renforcer le droit du sol pour les enfants d'immigrés. (1997, July 31). *Le Monde.* Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/07/31/le-rapport-weil-souhaite-renforcer-le-droit-du-sol-pour-les-enfants-d-immigres_3787350_1819218.html. [*In French*].

14. Institut national de la statistique et des études économiques. (2005). *Les immigrés en France.*

15. Lief, L. (1986, December 5). Behind French student strike: worry over society's direction. Immediate concern is over proposed education reforms. *The Christian Science Monitor.* https://www.csmonitor.com/1986/1205/ostu-f.html

16. Loi n° 73-42 du 9 janvier 1973 complétant et modifiant le code de la nationalité française et relative à certaines dispositions concernant la nationalité française. (1998). *Légifrance.* https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000684539/ [*In French*].

17. Loi n° 93-933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité. (1993). *Légifrance.* https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000006528795/1993-07-23/#LEGIARTI000006528795. [*In French*].

18. Loi n° 98-170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité. (1998). *Légifrance*. https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000754536/. [*In French*].

19. Loi n° 98-349 du 11 mai 1998 relative à l'entrée et au séjour des étrangers en France et au droit d'asile (1998). *Légifrance.* https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000191302/. [*In French*].

20. Manifestation à Paris contre les projets de loi sur la nationalité et l'immigration. (1997, November 23). *Le Monde.* Fr. https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/23/manifestation-a-paris-contre-les-projets-de-loi-sur-la-nationalite-et-l-immigration_3806079_1819218.html. [*In French*].

21. European Parliament. (2019). *National results France | 1984 Outgoing Parliament | 2019 European election results | European Parliament.* https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/france/1984-1989/outgoing-parliament/.

22. Schain, M. (2008). *The Politics of Immigration in France, Britain, and the United States: A Comparative Study*. Palgrave Macmillan.

23. Weil, P. (2008). *How to Be French: Nationality in the Making since 1789.* Duke University Press Books.

Надійшла до редколегії 25.02.21

N. Biriuk, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IMMIGRATION AND THE POLITICS OF INTEGRATION IN FRANCE IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

The politics of integration in France which was being constructed in the late 1980s and the 1990s was researched in this article. The primary written sources used in the analysis are different types including legislation laws, analytical note, statistical and press materials. The historiographical basis of the study consisted of several works written by researchers of integration, citizenship and nationalism, whose views differ on the assessment of the model of integration. The necessity to develop a model for the politics of integration of immigrants into French society appeared in the early 1980s. The Commission was opened due to contradictions between politicians regarding the vision of integration of foreigners and second-generation immigrants and should have resolved differences on this issue. Eventually, the Commission's proposals formed the basis of the integration model, but provoked a strong public reaction in the late 1980s. Thus, the model of integration of immigrants into French society was formed in the late 1990s, which was based on the idea of citizenship. Obtaining the citizenship by the foreigner indicates the conscious transition to French nationality and access to integration institutions.

Keywords: integration, immigration, France, identity, citizenship.

УДК 94:327(520+73) "2017/2020"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.5

Н. Городня, д-р іст. наук, проф.
ORCID iD: 0000-0001-8152-3927
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Н. Арнаут, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА АДМІНІСТРАЦІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА

Метою цього дослідження є висвітлення стану і тенденцій розвитку відносин між США і Японією за адміністрації Д. Трампа (січень 2017 р. – січень 2021 р.) з акцентом на процесах у політичній, торговельно-економічній і енергетичній сферах. Виявлено, що імплементації передвиборчих заяв Д. Трампа, які могли мати негативний вплив на відносини з Японією, не відбулось. Цьому сприяло встановлення тісних особистих відносин між президентом Д. Трампом і прем'єр-міністром Ш. Абе, якому вдалось відокремити в двосторонньому діалозі питання безпекового співробітництва від проблем у сфері торгівлі.

Ключові слова: США, Японія, зовнішня політика, американсько-японські відносини, Дональд Трамп, Шінзо Абе.

Постановка проблеми. Відносини з Японією були і залишаються фундаментом політики США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) з початку 1950-х рр. В основі відносин – двосторонній Американсько-японський договір безпеки (1951, 1960 рр.), за яким на території Японії розташовані військові сили США. Вони захищають безпеку Японії і створюють необхідні умови для передового розгортання США у північному Азійсько-Тихоокеанському регіоні в цілях оперативного реагування на регіональні загрози. Проте відносини між США і Японією вийшли далеко за межі двостороннього альянсу безпеки. Після закінчення "холодної війни" вони стали надійними партнерами у міжнародних регіональних і глобальних справах. Важливе значення має їхнє співробітництво (і водночас конкуренція) у торговельно-економічній сфері, співпраця в енергетичній, гуманітарній та інших сферах.

Попри важливість двосторонніх відносин для обох держав, між ними існують численні проблеми, що мають довготривалий характер. Серед них – незбалансованість двосторонньої торгівлі, що є причиною великого дефіциту США у торгівлі з Японією; зацікавленість Ва-

© Городня Н., Арнаут Н., 2021

шингтона у більшому внеску Японії у двосторонній альянс безпеки і прагнення Токіо позбавитись від надмірної залежності від США; "окінавська проблема"; історична пам'ять частини японського населення про ядерні бомбардування тощо. У зв'язку з цим стан і тенденції розвитку відносин між двома державами значною мірою залежать від політики американського і японського урядів.

Аналіз джерел і літератури. Джерельну базу цього дослідження склали стратегічні документи США і Японії, матеріали Держдепартаменту США і щоденної англомовної газети "Джепен Таймс" (Токіо).

В українській історіографії досліджуване питання не розглядалось, передусім через те, що воно стосується подій і процесів сучасної історії. Різні аспекти сучасної зовнішньої політики Японії, включаючи відносини з США, були предметом міжнародного круглого столу "Роль Японії в сучасному світі", організованого 19 листопада 2020 р. Інститутом всесвітньої історії НАН України. Підґрунтя для кращого розуміння наступності і змін в американсько-японських відносинах за адміністрації Д. Трампа надають праці Н. Городньої [35-37]. У них висвітлюються основні напрямки і тенденції розвитку цих відносин упродовж 1989 – 2013 рр., передусім у політичній і торговельно-економічній сферах, на двосторонньому і багатосторонньому рівнях. У статті І. В. Тихоненко і К. О. Желєзко аналізується "окінавська проблема" в японсько-американських відносинах, висвітлюються основні питання, пов'язані з військовою присутністю США на Японських островах [38].

На відміну від України, проблематика американсько-японських відносин і впливу на них політики адміністрації Д. Трампа відображена в численних працях американських і японських науковців. Це переважно аналітичні доповіді, підготовлені на основі аналізу поточних подій, що мали вплив на двосторонні відносини. Серед них виділимо праці Ш. Сміт [19], Р. Йошиди [34], М. Цуруоки [29], Р. Блейкмора і Д. Йелена [6], А. Тераоки і С. Гото [23], О. Садамаси [18] та ін. Найбільш докладно розвиток американсько-японських відносин до жовтня 2019 р. розглянуто у доповіді співробітників Дослідницької служби Конгресу США Е. Чанлетт-Еверi, М. Менііна, Б. Вілльямса, К. Кемпбелла, К. Сіміно-Ісаакс [8].

Метою цього дослідження є висвітлення стану і тенденцій розвитку відносин між США і Японією за адміністрації Дональда Трампа (січень 2017 р. – січень 2021 р.). Найбільша увага приділяється процесам у торговельно-економічній і енергетичній сферах; у політичній сфері – змінам і наступності в політиці адміністрації Д. Трампа стосовно двостороннього альянсу безпеки.

Виклад основного матеріалу. Під час передвиборчої кампанії, яка відбувалась під гаслом "Америка передусім", Д. Трамп критикував союзників за недостатній внесок у спільні оборонні альянси і за отримання переваг у торговельно-економічній та інших сферах за рахунок США. Між іншим, він характеризував американсько-японський альянс безпеки як нерівноправний. Адже, згідно з двостороннім договором про взаємну оборону, США зобов'язувались захищати суверенітет Японії, у той час як Японія не могла надати їм суттєвої допомоги в аналогічній ситуації. Також Д. Трамп заявляв, що Японія сплачує лише 50% суми, необхідної для утримання американських військових сил на її території, у той час як має нести усі витрати. Якщо цього не відбудеться, він розглядав можливість виведення американських військ, після чого Японія буде змушена самостійно відповідати за свою оборону, включаючи оволодіння ядерною зброєю [19, с. 13].

У торговельно-економічній сфері Д. Трамп критикував японський уряд за нечесні торговельні практики і занижений обмінний курс єни, заявляв про вихід США з багатосторонньої угоди про вільну торгівлю Транстихоокеанське партнерство (ТТП), підписаної в лютому 2016 р. дванадцятьма тихоокеанськими державами, включаючи Японію, і підтримуваної японським урядом. З огляду на акцент Д. Трампа на "взаємності" в торгівлі та передвиборчі обіцянки повернути до США робочі місця у виробничому секторі, за його адміністрації можна було очікувати загострення торговельних диспутів з Японією. Проте в Токіо шанси Д. Трампа перемогти на президентських виборах вважали незначними. Через це уряд Шінзо Абе не встановив контактів з його передвиборчим штабом [20].

У перших статтях, опублікованих впливовою японською газетою "Джепен Таймс" після перемоги Д. Трампа на президентських виборах у листопаді 2016 р. [11; 16], висловлювалась занепокоєність стосовно її негативного впливу на американсько-японські відносини.

Найбільше в Японії були стурбовані можливістю послаблення двостороннього альянсу безпеки, особливо в умовах посилення загроз з боку КНДР, більш асертивної політики КНР і загострення ситуації у Східнокитайському морі. У Токіо вважали, що Д. Трамп не розумів сутності альянсу. Стосовно його заяв про "нерівноправний" характер договору зазначалось, що Японія сплачувала майже 75 % коштів, необхідних на утримання військових сил США на її території, проте участь Японських сил самооборони у захисті США залишалась обмеженою ст. 9 Конституції [29, с. 9].

За коментарем професора Австралійського національного університету Р. Такури, Д. Трамп перейшов у наступ проти ліберального порядку, підтримуваного США з 1945 р., на чотирьох фронтах – торгівля, імміграція, альянси і ядерна політика. Якби Японія пішла шляхом, який пропонував їй Д. Трамп – здобуття ядерної зброї для гарантування своєї безпеки, її міжнародна репутація була б зруйнована, вона одразу перетворилася б на державу-ізгоя [24].

У 2014–2016 рр., за другої адміністрації Б. Обами, були прийняті рішення, які сприяли зміцненню двостороннього альянсу і відкрили нові перспективи для його розвитку. У липні 2014 р. уряд Ш. Абе оголосив зміни в інтерпретації ст. 9 Конституції, які за певних умов дозволяли колективну самооборону. Після цього у 2015 р. були оприлюднені оновлені Американсько-японські основні принципи у сфері оборони, які включали нові й розширені форми співробітництва. У січні 2016 р. була підписана нова п'ятирічна угода про фінансову підтримку Японією американських сил на її території. У грудні 2016 р. США повернули Японії значну частину Північної тренувальної території (близько 4 тис. га), чим зменшили площу використовуваної землі на о. Окінава на 20 % [8, с. 24]. З 2015 р. Японія стала постійним учасником військових навчань Малабар з США й Індією, додатково до двосторонніх американсько-японських навчань (Exercise Keen Sword), які щорічно відбувались з 1997 р. Вони не лише сприяли розвитку можливостей Японських сил самооборони, але також посилювали взаєморозуміння, взаємодію і взаємодоповнюваність збройних сил держав-учасниць [31].

Стурбованість можливістю реалізації передвиборчих заяв Д. Трампа його адміністрацією та її негативного впливу на альянс безпеки і двосторонні відносини в цілому спричинила візит прем'єр-міністра Ш. Абе до Нью-Йорку одразу після виборів, 17 листопада 2016 р., для зустрічі з обраним президентом. Він був першим іноземним лідером, який зробив це. З японської перспективи мета цієї зустрічі полягала в тому, щоб переконати Д. Трампа у важливості американсько-японського

альянсу, який мав ключове значення не лише для безпеки Японії, але й для усього Індійсько-Тихоокеанського регіону, а також у надійності Японії як союзника і незамінного партнера США у цьому регіоні. Також він акцентував на багатосторонньому характері відносин між двома державами, які виходили далеко поза межі військового альянсу, включаючи економічне партнерство і взаємну підтримку в глобальних міжнародних інституціях (ООН, Світовий банк, МВФ та інших) [16].

У вітальній заяві з нагоди інавгурації президента Д. Трампа 20 січня 2017 р. прем'єр-міністр Ш. Абе відзначив роль альянсу в підтримці безпеки і процвітання у регіоні та висловився за його подальше зміцнення. Як зазначалось, не зважаючи на роль АТР як джерела глобального економічного зростання, регіональне безпекове середовище викликало все більшу стурбованість. Висловлювалось сподівання на найшвидше проведення саміту з Д. Трампом, щоб показати світу важливість союзу двох держав [5].

Міністр закордонних справ Фуміо Кішіда у своєму привітанні віцепрезиденту Майку Пенсу висловив впевненість у його лідерстві у справі подальшого зміцнення альянсу, оскільки той відвідував Японію в минулому, був добре знайомий з країною і підтримував позитивний розвиток американсько-японських відносин [5].

Невдовзі після інавгурації Д. Трампа, 10-12 лютого 2017 р. відбувся офіційний візит Ш. Абе до Вашингтона. Він пройшов у дружній атмосфері й поклав початок тісним персональним відносинам між лідерами двох держав. Після зустрічі у Вашингтоні, де Ш. Абе мав довгі зустрічі з Д. Трампом і членами його адміністрації, переговори продовжились у зимовому маєтку президента у Палм Біч (Флорида), де лідери провели кілька годин гри у гольф. Важливим результатом зустрічі було визнання Д. Трампом альянсу Японії і США "наріжним каменем миру і безпеки" в АТР і зобов'язань США по договору безпеки з Японією, включаючи спірні острови Сенкаку. Ці положення були зафіксовані у Спільній заяві, оприлюдненій за результатами зустрічі [3]. Два лідери домовились, що вони зустрічатимуться під час кожної з багатосторонніх дипломатичних подій. Д. Трамп погодився надати Японії "найвищий пріоритет" у таких двосторонніх сесіях [34].

Отже, стосовно двостороннього альянсу саміт мав безперечний успіх. Цьому сприяли дії Північної Кореї, яка 12 лютого запустила балістичну ракету середнього радіусу дії в Японське море. Проте вже за тиждень до саміту секретар оборони США Джеймс Меттіс під час візиту до Токіо охарактеризував підтримку Японією американських сил на її території як "модель розподілу витрат" і підтвердив, що американсько-японський альянс покривав острови Сенкаку [3]. Унаслідок цього стурбованість в Японії стосовно перспектив послаблення альянсу суттєво зменшилась. Підтверджувались прогнози, що відносини між США і Японією, як і раніше, будуть визначатись їхніми стратегічними інтересами, які не залежали від особистості президента.

Не зважаючи на успішність саміту Ш. Абе і Д. Трампа, його оцінки в Японії були неоднозначними. Існувала думка, що Японія не могла більше бути впевненою в надійності безпекових гарантій з боку США, чому Д. Трамп надавав достатньо підтверджень. Як зазначалось, в ситуації, що склалась, Японія отримала виняткову можливість зменшити свою "нездорову залежність" від США у сферах безпеки і економіки [24].

Бізнес-лідери Кансай (регіону Кансай на заході о. Хонсю), учасники щорічного Економічного семінару Кансай 2017 року висловлювали стурбованість, що прагнення Ш. Абе до дружби з "мінливим" Д. Трампом може економічно віддалити Японію від східноазійських сусідів. Натомість вони були зацікавлені в тому, щоб Абе був передусім гарним "регіональним державним діячем" і не лише зміцнював відносини з США через особисті відносини з Д. Трампом, але також нормалізував відносини з азійськими сусідами Японії, які залишаться й після того як Трамп перестане бути президентом [13].

У відповідь критикам Ш. Абе заявив на засіданні бюджетного комітету нижньої палати парламенту 14 лютого, що у нього "немає іншого вибору" як підтримувати тісні відносини з президентом Д. Трампом. В умовах зростання військової загрози з боку КНР і Північної Кореї тільки США могли ефективно захистити Японію у разі її атаки третьою державою, у тому числі балістичними ракетами КНДР. Усе більш асертивними, спрямованими на односторонню зміну статус-кво, ставали дії КНР в Східнокитайському і Південнокитайському морях. Потенційною "гарячою точкою" військової сутички між двома державами могли стати о-ви Сенкаку, до яких Китай регулярно направляв урядові судна. Не зважаючи на ст. 5 договору безпеки між Японією і США, питання, чи застосують США дії у відповідь на агресію, згідно з цієї статтею, завжди залишалось відкритим. За словами Ш. Абе, "для відносин потрібна довіра". Принаймні інші держави мали вважати, що такі відносини довіри між лідерами Японії і США існували. "Для того, щоб захистити мир і стабільність Японії і регіону ми повинні показати, що японсько-американський альянс є непорушним" [34].

Ш. Абе поділяв підходи адміністрації Д. Трампа до Північної Кореї на основі принципу "максимального тиску", які реалізовувались в 2017 р. Проте, коли з початку 2018 р. США розпочали прямі переговори з КНДР, Японія не підтримала такий підхід.

З огляду на зростання регіональної нестабільності в Індійсько-Тихоокеанському регіоні (ІТР), за адміністрації Д. Трампа відбувалось посилення, а не послаблення військової присутності США в цьому регіоні. Цей напрямок розвитку регіональної політики США було відображено у Стратегії національної безпеки 2017 р. [17], Національній стратегії оборони 2018 р. [21] й Індійсько-Тихоокеанській стратегії департаменту оборони 2019 р. [25].

За адміністрації Д. Трампа США продовжили перегрупування сил на о. Окінава на основі Гуамської угоди 2009 р. [37, с. 349–361]. Проте "окінавська проблема", пов'язана передусім з дискомфортом місцевих жителів у зв'язку з перебуванням на острові великої кількості військових сил США, а також стурбованість населення негативним впливом переміщення військової бази Футенма на довкілля зберігали своє значення. Цю проблему висвітлено у численних наукових і публіцистичних працях, включаючи статтю І. Тихоненко і К. Желєзко [38].

У 2016 р. центральний уряд Японії виграв справу у Верховному суді стосовно переміщення військово-морської бази Футенма на мис Хеноко, згідно з Гуамською угодою, після чого спорудження нової військової бази було відновлено. Проте обраний у 2018 р. губернатор Окінави виступив за блокування цього плану. Згідно з проведеним на острові в 2019 р. референдумом (рекомендаційного характеру), 72 % жителів висловилися проти будівництва нової військової бази для переміщення Футенми [7, с. 1–2].

Японський уряд повністю підтримав концепцію "вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону" і відповідну стратегію адміністрації Д. Трампа [2], яка фактично відображала і розвивала ініціативу Ш. Абе. За його другого уряду (з грудня 2012 р.) здійснювався про-

цес "військової нормалізації" Японії, було збільшено фінансування на оборону і закупівлю військової техніки та озброєння, що було прямо пов'язано з посиленням регіональної нестабільності й напруження в Східнокитайському морі [10, с. 33–34].

У стратегічному документі "Оборона Японії 2019 року" зазначалось, що безпекове середовище навколо Японії ставало більш напруженим і непевним значно швидшими темпами, ніж очікувалось. Посилились загрози з боку КНР і КНДР. Однією з найбільших змін було швидке поширення використання у військових цілях космічного і кібернетичного простору, а також електромагнітного випромінювання. У зв'язку з технологічними інноваціями останніх років, ці сфери набули такої ж значущості, як і традиційні простори землі, води і повітря. Вище зауважувалось, що найбільш важливим пунктом у збереженні миру і незалежності Японії у цьому суворому безпековому середовищі мали бути її власні зусилля. Згідно з Основними принципами Національної оборонної програми на 2019 фін. р. і Оборонною програмою на 2019–2023 фін. р. Японія мала фундаментально зміцнити свою оборонну структуру. Для цього оголошувались наміри розвинути "оборонні сили у багатьох сферах" для поєднання нових (космічного простору, кіберпростору, електромагнітного випромінювання) і традиційних (землі, води і повітря) доменів. Фундаментом системи безпеки Японії визначались Японсько-американський альянс і власна оборонна система. Як зазначалось, сфери співробітництва Японії і США розширювались, відповідно до змін безпекового середовища [9, с. 3–4]. Акцентувалась потреба спільних військових навчань з США для вдосконалення вмінь і навичок Японських сил самооборони. Особлива увага приділялась морській безпеці й потребі підтримки "відкритих морів" [9, с. 322, 325].

Цей стратегічний документ констатував, що, попри оголошену Д. Трампом політику, США залишилися гарантом миру і стабільності у регіоні й світі. Адміністрація Д. Трампа визнала регіон пріоритетним для США, виробила концепцію "вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону", співзвучну з позицією Японії, продовжила посилювати позиції США в ньому з огляду на напружену ситуацію в Східнокитайському і Південнокитайському морях. Також вона визнала загрозу з боку КНДР і продовжила санкції проти неї, що мало для Японії важливе значення [9, с. 47].

Між іншим, США і Японія здійснювали з 2013 р. щорічні кібердіалоги. У рамках сьомого такого діалогу, який відбувся в листопаді 2019 р., акцентувалось значення кібербезпеки в сучасному світі та потреба спільного захисту інформації, особливо у сферах оборони і зовнішньої торгівлі. Основними напрямками співробітництва у сфері кібербезпеки було визнано стримування кіберзлочинців, захист критичної інфраструктури від кібератак, обмін інформацією і покращення військової взаємодії через інтернет-мережу [26].

Крім двостороннього альянсу, США і Японія тісно співпрацювали у глобальних і регіональних форумах у сфері безпеки – ООН, Регіональний саміт АСЕАН, Східноазійський саміт та інших. З 2017 р. почали відбуватись регулярні зустрічі на високому рівні представників США, Японії, Індії й Австралії в рамках неофіційного Чотиристороннього безпекового діалогу (так звана "Четвірка", Quad), ініційованого Ш. Абе ще в 2007 р.

Як США, так і Японія розвивали двосторонні відносин у сфері безпеки з іншими регіональними партнерами, передусім з АСЕАН, Індією, В'єтнамом, Австралією, Філіппінами. Це служило реалізації стратегії "вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону", що, між іншим, передбачало створення неформальних коаліцій держав, зацікавлених у збереженні регіонального статус-кво на противагу встановленню в ньому домінування КНР.

У 2020 р. виповнилось 60 років з часу підписання Американсько-японського договору безпеки. За оцінками Держдепартаменту США, він залишався "наріжним каменем" безпекових інтересів США в Східній Азії, найбільш важливим чинником регіональної стабільності і процвітання. Він був оснований на спільних життєво важливих інтересах і цінностях двох держав, включаючи підтримку стабільності в Індійсько-Тихоокеанському регіоні, захист і сприяння політичним і економічним свободам, підтримку прав людини і демократичних інституцій, поширення процвітання на народи обох держав і міжнародну громаду в цілому [27].

Станом на січень 2021 р. на території Японії було розміщено близько 55 тис. військовослужбовців і тисячі цивільних США, а також сучасна військова техніка, зокрема ударна група авіаносця "Рональд Рейган" і з'єднання винищувачів F-35. Японія імпортувала зі США понад 90 % своєї оборонної продукції [31]. Вона також брала участь у спільному з США виробництві військової техніки – забезпечувала виробництво 147 літаків F-35, що було найбільшим замовленням поза межами США [18].

Стурбованість стосовно послаблення військово-політичного альянсу між США і Японією, яка висловлювалась після перемоги Д. Трампа на президентських виборах, не виправдалась. Навпаки, в умовах погіршення регіональної ситуації у сфері безпеки, цей альянс зміцнився. Проте проблемні питання залишалися. Одним із них був розподіл фінансових витрат на утримання американських військових сил на території Японії. У липні 2019 р., за інформацією газети "Джепен Таймс", радник президента США з національної безпеки Джон Болтон під час візиту до Токіо висунув вимогу збільшення видатків Японії на утримання американських баз на її території в п'ять раз [33]. Оскільки нова п'ятирічна угода про підтримку держави, що приймає, мала бути підписана у 2021 р., у жовтні 2020 р. розпочались попередні консультації з цього питання [12].

Як і будь-яка інша регіональна держава, Японія реалізовувала стратегію хеджування, тобто перестрахування від ризиків, одним з напрямків якої було позбавлення надмірної залежності від США. Тож паралельно зі зміцненням альянсу з США і розвитком власних можливостей самооборони, з 2016 р. японський уряд намагався нормалізувати відносини з КНР, не зважаючи на територіальні диспути і посилення суперечностей у Східнокитайському морі.

Крім співробітництва у сфері безпеки, іншою пріоритетною сферою американсько-японських відносин була торгівля. Найбільшу стурбованість критика Д. Трампом нечесних торговельних практик Японії викликала у виробників автомобілів, оскільки вони були основною статтею експорту Японії до США.

Під час переговорів у Вашингтоні і Палм Біч у лютому 2017 р. Д. Трамп не звертав увагу ці питання. Натомість Ш. Абе скористався можливістю представити йому свої погляди з економічних і торговельних питань. Стосовно великого дисбалансу в торгівлі автомобілями Ш. Абе акцентував на внеску японських автовиробників у створення робочих місць у США через інвестиції. За його поясненнями, деякі автомобілі збирались японськими автовиробниками в США, унаслідок чого вони закуповували більше вироблених там компонентів, ніж "велика трійка" американських автомобільних компаній "Дженерел моторз", "Форд" і "Крайслер" [34]. У 2015 р. японські компанії виробили в США 3,8 млн автомобілів.

Разом із закупівлею компонентів та створенням пунктів продажу й обслуговування вони створили у США 1,5 млн. робочих місць [3].

Також Ш. Абе порушив питання, які стосувались угоди "Транстихоокеанське партнерство" (ТТП), про вихід з якої оголосив Д. Трамп. На противагу участі у цій багатосторонній угоді Д. Трамп виступав за підписання США двосторонніх торговельних угод [3]. Як вважали в Токіо, вихід США з ТТП мав призвести до краху цієї угоди, у той час як для уряду Ш. Абе вона була важливим компонентом внутрішніх реформ, спрямованих на відновлення японської економіки, а також частиною ширшої регіональної стратегії для захисту інтересів Японії.

Упродовж першого року президентства Д. Трампа суттєвих змін в американсько-японських відносинах в торговельній сфері не відбулось. Проте, починаючи з 2018 р., нова торговельна політика адміністрації Д. Трампа мала негативний вплив на двосторонні торговельно-економічні відносини. У березні 2018 р. США встановили тарифи на експорт сталі (25 %) й алюмінію (10 %). Це значною мірою зачіпало інтереси Японії, яка була п'ятим найбільшим постачальником сталі до США. В Японії вважали, що тарифи не повинні поширюватися на японських виробників з огляду на тісні відносини між двома державами у сфері безпеки. Для уникнення негативного економічного впливу тарифів, Японія найбільше з усіх держав скористалась правом подання петицій уряду американськими імпортерами для виключення із загальних правил на індивідуальній основі. У відповідь на накладання додаткових тарифів на експорт пральних машин і сонячних панелей Японія подала скаргу до Світової організації торгівлі [8, с. 34].

У травні 2018 р. загрозою національній безпеці США було визнано імпорт автомобілів і автозапчастин, у тому числі з Японії. Це надавало президенту широкі повноваження, включаючи встановлення тарифів на імпорт для протидії цій загрозі. Це мало б значні негативні економічні наслідки для Японії, оскільки ці товари складали приблизно дві третини (75 %) усього японського експорту до США (у 2018 р. – на суму 56 млрд. дол.) [8, с. 35]. У цілому дефіцит США у торгівлі товарами з Японією залишався третім найбільшим у світі [30].

США не ввели тарифи на японські автомобілі і автозапчастини, але використали цю загрозу для тиску на Японію під час торговельних переговорів, які розпочались у квітні 2018 р. Спочатку Японія сподівалась на повернення США до регіональної угоди Транстихоокеанське партнерство, але у вересні 2018 р. погодилась на розширення їхнього формату. Основною метою США під час цих переговорів було досягти більшої відкритості сільськогосподарського сектора Японії, захищеного різними протекціоністськими обмеженнями, для американської продукції, щоб досягти паритету з країнами, які мали з Японією угоди про вільну торгівлю.

Перший тур торговельних перемовин завершився у вересні 2019 р. У жовтні 2019 р. США і Японія підписали торговельну угоду і окрему угоду про електронну торгівлю. Японія погодилась на розширений доступ сільськогосподарської продукції США на свій ринок шляхом ліквідації чи зменшення тарифів, які покривали експорт на 7,2 млрд. дол. та створення спеціальних квот для доступу певної кількості товарів за визначеними тарифами. Також ця угода регулювала деякі тарифи на американські промислові товари. США мали зменшити тарифи на деяку сільськогосподарську продукцію і промислові товари з Японії, такі як станки, парові турбіни і велосипеди.

Угода не включала питання про торгівлю автомобілями і автозапчастинами, на противагу угоді Транстихоокеанського партнерства, але торговельний представник США обіцяв не накладати тарифи на ці товари. Оскільки домовленості стосувалися лише "першого етапу" торговельної угоди, обговорення дискусійних питань мало продовжитися. За чотири місяці після набуття чинності цієї угоди США і Японія мали розпочати нові переговори щодо тарифів й інших обмежень у торгівлі товарами, послугами й інвестиціях [30].

Угода про електронну торгівлю визначала її правила. Вона включала високостандартні положення про передачу даних через кордони без обмежень, захист приватної інформації покупців, спільні принципи протидії викликам кібербезпеці, ефективне використання шифрувальних технологій тощо. Усе це мало сприяти розвитку електронної торгівлі.

За оцінками експертів, основна мета Ш. Абе полягала в тому, щоб відокремити питання оборони і торгівлі в порядку денному переговорів з США, і це йому вдалось.

За адміністрації Д. Трампа змінились підходи до співробітництва з Японією у сфері енергетики, що стало наслідком виходу США з Паризької кліматичної угоди. Основний фокус такого співробітництва змістився з "чистої" енергетики й ініціатив у сфері захисту довкілля, які реалізовувала адміністрація Б. Обами з огляду на пріоритетну увагу до проблеми зміни клімату, до регіональної енергетичної безпеки в ІТР. Уряди двох держав взяли зобов'язання щодо співробітництва у сфері регіональних інфраструктурних проектів, включаючи сприяння відкритим і конкурентним енергетичним ринкам, та досягнення інтеграції регіонального енергетичного сектора.

Пріоритетною сферою співробітництва став сектор зрідженого природного газу (LNG), де дві держави мали взаємно доповнювані інтереси. У 2019 р. США були третім найбільшим у світі експортером зрідженого газу. Прогнозувалось, що у 2024 р. вони стануть його найбільшим світовим експортером. Натомість Японія була найбільшим у світі покупцем зрідженого газу і третім найбільшим ринком для американського експорту цього товару. З 2016 р. реалізовувалась стратегія перетворення Японії на регіональний центр торгівлі зрідженим газом [8, с. 16–17; 6, с. 4].

Двома основними механізмами для реалізації співробітництва в енергетичній сфері були Японсько-американське стратегічне енергетичне партнерство (JUSEP), яке розпочалось у листопаді 2017 р. [1], й Ініціатива посилення розвитку і зростання через енергетику (Asia-EDGE). Вони мало не лише двосторонній, але також регіональний і глобальний характер. За прогнозами Міжнародного енергетичного агентства, потреби Індійсько-Тихоокеанського регіону в енергетичних ресурсах до 2040 р. зростуть на 60 %. У зв'язку з цим США і Японія прагнули створити безпечний, відкритий і конкурентний енергетичний ринок, більше залучити до цієї сфери приватний сектор [4]. Кількість країн, які охоплювало Стратегічне енергетичне партнерство США і Японії, зростала, включаючи країни Африки.

Також останніми роками Японія розпочала відновлення ядерної енергетики (після катастрофи на АЕС Фукушіма в березні 2011 р. до вересня 2013 р. усі 54 атомні реактори були закриті; станом на 2019 р. було відкрито дев'ять і визначено наміри відновити роботу близько половини) [8, с. 18].

За деякими оцінками такий напрямок і пріоритети співробітництва в енергетичній сфері більше відповіда-

ли інтересам Японії, ніж це було за адміністрацій Б. Обами [6, с. 4].

Співробітництво між США і Японією не обмежувалось безпековою, торговельно-економічною і енергетичною сферами. Воно охоплювало широке коло двосторонніх відносин, включаючи освоєння космосу, реалізацію спільного проекту "розумних міст", гуманітарну сферу тощо.

Так, в рамках Стратегічного партнерства в області електронної економіки Японія і США здійснювали спільний проект "розумних міст". Згідно з ним передбачалось створення зв'язаної мережі 26 "розумних міст" (програма "Розумних сестер"), які будуть обмінюватися знаннями з управління водними й іншими ресурсами, адміністрування, туризму. Ініціатива спрямована на встановлення тісних зв'язків між США і Японією, які в майбутньому уможливлять швидкий обмін інформацією і досвідом управління, у тому числі з іншими державами [14].

Одним із пріоритетних напрямків двостороннього співробітництва у науковій сфері було спільне освоєння космосу. Відбувався постійний двосторонній діалог у сфері безпечного і вільного використання космічного простору. Так, Японія виявила інтерес до міжнародної програми з вивчення космосу Artemis, включаючи дослідження Місяця і підготовку польотів на Марс, що реалізовувалась під керівництвом США. Інноваційні розробки Японії в галузі створення нових транспортних систем сприяли зацікавленості США у залученні до проектів японських екіпажів [15].

Вихованню нового покоління американських і японських лідерів, орієнтованих на подальше зміцнення відносин між двома державами, сприяла програма Томодачі (Дружба), заснована після підтримки, наданої Америкою Японії для ліквідації наслідків землетрусу 2011 р. Вона сприяла більшому взаєморозумінню між народами Японії і США, які є носіями різних культур.

Позитивному розвитку американсько-японських відносин сприяли "незвично тісні" особисті відносини, які встановились між Ш. Абе і Д. Трампом. Непередбачуваність Д. Трампа як одна з рис його характеру і стилю керівництва та потреба уникнути реалізації його передвиборчих заяв вимагала від прем'єр-міністра Японії постійних зусиль для "менеджменту" відносин з ним. Ш. Абе інвестував багато зусиль і часу в підтримку тісних відносин з Д. Трампом. Він найбільше з японських політиків відповідав цій ролі [22; 23].

Усього за президентства Д. Трампа відбулось чотири офіційні робочі візити Ш. Абе до США – у лютому 2017 р., у квітні і червні 2018 р. і квітні 2019 р. Для порівняння: за попередні чотири роки, з кінця грудня 2012 р., коли сформувався уряд Ш. Абе, він також відвідував США чотири рази (якщо не рахувати зустріч з новообраним президентом Д. Трампом у Нью-Йорку) – з робочим візитом у лютому 2013 р., з державним візитом у квітні 2015 р., для участі у Саміті з ядерної безпеки 31 березня – 1 квітня 2016 р. та для участі у пам'ятній службі в Меморіалі лінкора "Арізона" (Перл-Харбор, Гавайї) [32].

Тобто кількість візитів була однаковою, проте їхній характер у 2017-2020 рр. суттєво відрізнявся від 2013-2016 рр. Крім потреби запобігти реалізації передвиборчих заяв Д. Трампа, японські політики вважали, що республіканська адміністрація в США більше відповідає інтересам Японії. Найбільш популярною там була адміністрація Дж. У. Буша, на противагу адміністрації Б. Обами, яка проводила "занадто м'яку" політику щодо Китаю [29, с. 3–4].

Д. Трамп здійснював візити до Японії тричі – у листопаді 2017 р., у травні і червні 2019 р. 5–7 листопада 2017 р. він зустрівся в Токіо з прем'єр-міністром Ш. Абе й імператором Акіхіто. 25–28 травня 2019 р. американський президент здійснив державний візит до Японії (після того як на престол зійшов імператор Нарухіто). У червні того ж року він брав участь у саміті лідерів великої двадцятки (G–20) в м. Осака [28].

У вересні 2020 р. уряд Шінзо Абе пішов у відставку. Його змінив уряд Йошіхіде Суги, який також представляв Ліберально-демократичну партію (ЛДП) з характерною для неї орієнтацією на зміцнення альянсу безпеки і двосторонніх відносин з США в цілому. Тож зміна уряду не призвела до зміни політики Японії щодо співробітництва з США, що відбулось за урядування Демократичної партії Японії (вересень 2009 – грудень 2012 рр.). З боку США, усі адміністрації постбіполярного періоду зберігали наступність політики щодо відносин з Японією, яка відрізнялась лише акцентами на тих чи інших питаннях. При цьому союз і партнерство з Японією незмінно залишалось основою політики США у Східній Азії, Азійсько-Тихоокеанському й Індійсько-Тихоокеанському регіонах.

Висновки. Перемога Д. Трампа на президентських виборах 2016 р. викликала в Японії серйозну стурбованість стосовно перспектив реалізації його передвиборчих заяв у сферах безпеки і торгівлі та її негативного впливу на двосторонні відносини. Прем'єр-міністру Японії Ш. Абе вдалося встановити тісні особисті зв'язки з президентом Д. Трампом і успішно підтримувати їх. Це дозволило уникнути імплементації його передвиборчих заяв щодо оборонного альянсу з Японією, а також відокремити у двосторонньому діалозі питання оборони і безпеки від проблем у сфері торгівлі. Тож за президентства Д. Трампа зміцнюється двосторонній альянс і відносин між двома державами в цілому на основі підтримки Японією концепції "вільного і відкритого Індійсько-Тихоокеанського регіону", започаткування нових спільних проектів та розвитку напрямків співробітництва попередніх років.

Список використаної літератури

1. 2019 Japan-U.S. Strategic Energy Partnership Statement: Recent Major Developments. Nov. 4, 2019 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/3hRQBKn.
2. A Free and Open Indo-Pacific. Advancing a Shared Vision. Nov. 4, 2019. [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/3fGuW5i.
3. A Good Start for Abe and Trump? [Електронний ресурс] // The Japan Times. Feb. 13, 2017 – Режим доступу: https://bit.ly/3uiZ1wV.
4. A Strategy to Meet Indo-Pacific Energy Needs. June 25, 2020 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/3wwdW8H.
5. Abe Congratulates Trump, Pledges to Bolster Japan-U.S. Alliance. [Електронний ресурс] // The Japan Times. – Jan. 21, 2017. – Режим доступу: https://bit.ly/2QVE5yA.
6. Blakemore R. Enhancing US–Japan Cooperation on Clean Energy Technologies [Електронний ресурс] / R. Blakemore, D. Yellen / Atlantic Council. – 2020. – 28 p. – Режим доступу: www.jstor.org/stable/resrep26771.4
7. Chanlett–Avery E. U.S.–Japan Relations. Feb. 2, 2021 [Електронний ресурс] / Emma Chanlett-Avery / Congressional Research Service. – Режим доступу: https://fas.org/sgp/crs/row/IF10199.pdf
8. Chanlett-Avery E. Japan–U.S. Relations: Issues for Congress. Oct. 1, 2019 [Електронний ресурс] / E. Chanlett-Avery, M. Manyin, B. Williams [et al.] – Режим доступу: https://bit.ly/3fGwBry.
9. Defense of Japan 2019 [Електронний ресурс] / Ministry of Defense. – 2019. – 573 p. – Режим доступу: https://bit.ly/3fPTets.
10. Ensley D. U.S. Policy Toward Japanese Military Normalization [Електронний ресурс] / Dean Ensley // Project on Nuclear Issues: A Collection of Papers from the 2016 Nuclear Scholars Initiative and PONI Conference Series. Ed. by Mark Cancian / Center for Strategic and International Studies (CSIS). – 2017. – P. 32–47. – Режим доступу: www.jstor.org/stable/resrep23162.6

11. Hitoki D. America's Silent Majority Demands Change [Електронний ресурс] / Den Hitoki // The Japan Times. – Nov. 11, 2016. – Режим доступу: https://bit.ly/3fFlGOE.
12. Japan–U.S. Host Nation Support Preparatory Consultations. Oct. 16, 2020. [Електронний ресурс] / U.S. Embassy & Consulates in Japan. – Режим доступу: https://bit.ly/3hRajGl.
13. Johnston E. Abe Walks a Fine Line between Trump and Asia [Електронний ресурс] / Eric Johnston // The Japan Times. – Feb. 18, 2017. – Режим доступу: https://bit.ly/3fldOTy.
14. Joint Statement by the United States and Japan on Furthering the Development of Smart Cities in the Indo-Pacific. Nov. 4, 2019 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/2QVEG3i.
15. Joint Statement on the Seventh Meeting of the Japan–U.S. Comprehensive Dialogue on Space. Aug. 27, 2020 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/2QXmRAW.
16. Nagy S. R. Trump's Post-Election Policy Will Differ from Pre-Election Rhetoric. Expect Closer Japan-U.S. Ties [Електронний ресурс] / Stephen R. Nagy // The Japan Times. – Nov. 25, 2016. – Режим доступу: https://bit.ly/3vpe75y.
17. National Security Strategy of the United States. December 2017. Washington D.C. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3oQmEvT.
18. Sadamasa O. It's Time to Rethink the Japan–U.S. Alliance [Електронний ресурс] / Oue Sadamasa // The Japan Times. – Aug. 13, 2020. – Режим доступу: https://bit.ly/2RMbXhK.
19. Smith Sh. U.S.–Japan Relations in a Trump Administration [Електронний ресурс] / Sheila A. Smith // Asia Policy. – 2017. – №23. – P. 13–20. – Режим доступу: www.jstor.org/stable/24905139
20. Sugiyama S. Future Direction of U.S.-Japan Relationship in Balance as Election Results Stall [Електронний ресурс] / Satoshi Sugiyama, Jesse Johnson // The Japan Times. – Nov. 4, 2020. – Режим доступу: https://bit.ly/3wDpcjp.
21. Summary of the 2018 National Defense Strategy / Department of Defense. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3oYSzKz.
22. Tatsumi Y. How the U.S. Election Will Impact Japanese Politics. [Електронний ресурс] / Yuki Tatsumi // The Japan Times. – Feb. 21, 2020. – Режим доступу: https://bit.ly/3ummEVt.
23. Teraoka A. Resolved: Abe's Investment in His Relationship with President Trump Has Advanced Japanese Interests [Електронний ресурс] / A. Teraoka, S. Goto / Center for Strategic and International Studies. Debating Japan. – Vol. 3, Is. 1. – Jan. 30, 2020. – Режим доступу: https://bit.ly/3wAKVIV.
24. Thakur R. The Trump Effect and Japan [Електронний ресурс] / Ramesh Thakur // The Japan Times. – Mar. 1, 2017. – Режим доступу: https://bit.ly/3wyzQbb.
25. The Department of Defense Indo-Pacific Strategy Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bit.ly/3yOdJzN.
26. The Seventh U.S.-Japan Cyber Dialogue. Nov. 7, 2019 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/3vpZizI.
27. The United States and Japan Reaffirm Strong Ties and Shared Democratic Values. Fact Sheet. Oct. 5, 2020. [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://bit.ly/3oSQU9j.
28. Travels of the President. Japan [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. Office of the Historian. – Режим доступу: https://bit.ly/3wyA421.
29. Tsuruoka M. The Donald J. Trump Administration as Seen from Tokyo: Will the US-Japan Alliance Remain Unique? [Електронний ресурс] / Michito Tsuruoka // IAI (Istituto Affari Internazionali) Papers. – 2018. – Feb. 18. – P. 1–16. – Режим доступу: www.jstor.org/stable/resrep17536
30. U. S. Relations with Japan. Bilateral Relations Fact Sheet. Jan. 21, 2020 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://www.state.gov/u-s-relations-with-japan/
31. U. S. Security Cooperation with Japan. Jan. 20, 2021 [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. – Режим доступу: https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-japan/
32. Visits by Foreign Leaders of Japan [Електронний ресурс] / U.S. Department of State. Office of the Historian. – Режим доступу: https://history.state.gov/departmenthistory/visits/japan
33. Washington Asked Tokyo to Pay Five Times as Much per Year for U.S. Forces Based in Japan [Електронний ресурс] // The Japan Times. – Nov. 16, 2019. – Режим доступу: https://bit.ly/3yD8J0x.
34. Yoshida R. Deflecting Criticism of Trump Ties, Abe Says 'No Other Choice' but Close Japan-U.S. Relationship [Електронний ресурс] / Reiji Yoshida // The Japan Times. – Feb. 14, 2017. – Режим доступу: https://bit.ly/3bXmihF.
35. Городня Н. Американсько-японські відносини в 1990-ті рр.: економічний вимір / Н. Городня // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2012. – № 113. – С. 16-20.
36. Городня Н. Д. Американсько-японські відносини у сфері безпеки (2009-2013 рр.): криза і модернізація альянсу / Н. Д. Городня // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2014. – Вип. 1. – Част. 3. – С. 34–39.
37. Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989-2013 рр.) / Н. Д. Городня. – К.: "Прінт-Сервіс", 2014. – 528 с.
38. Тихоненко І. В. "Окінавський" фактор в японсько-американських відносинах / І. В. Тихоненко, К. О. Железко // Молодий вчений. – 2018. – № 5. – С. 573–576.

References

1. 2019 Japan-U.S. Strategic Energy Partnership Statement: Recent Major Developments (2019, November 4). *U. S. Department of State.* https://bit.ly/3hRQBKn.
2. A Free and Open Indo-Pacific. Advancing a Shared Vision. (2019, Nov. 4). *U. S. Department of State.* https://bit.ly/3fGuW5i.
3. A Good Start for Abe and Trump? (2017, Feb. 13). *The Japan Times*. https://bit.ly/3uiZ1wV.
4. A Strategy to Meet Indo-Pacific Energy Needs (2020, June 25). *U.S. Department of State.* https://bit.ly/3wwdW8H.
5. Abe Congratulates Trump, Pledges to Bolster Japan–U.S. Alliance (2017, Jan. 21). *The Japan Times.* https://bit.ly/2QVE5yA.
6. Blakemore, R., Yellen, D. W. (2020). *Enhancing US–Japan Cooperation on Clean Energy Technologies*. Atlantic Council. www.jstor.org/stable/resrep26771.4
7. Chanlett-Avery, E. (2021, Feb. 2). *U.S.–Japan Relations*. Congressional Research Service. https://fas.org/sgp/crs/row/IF10199.pdf
8. Chanlett-Avery, E., Manyin, M. E., Williams, Br. R., Campbell, C., Cimino-Isaacs, C. D (2019, Oct. 1). *Japan–U.S. Relations: Issues for Congress*. https://bit.ly/3fGwBry
9. Defense of Japan 2019 (2019). *Ministry of Defense*. https://bit.ly/3fPTets.
10. Ensley, D. (2017). U.S. Policy Toward Japanese Military Normalization. In M. Cancian (Ed.), *Project on Nuclear Issues: A Collection of Papers from the 2016 Nuclear Scholars Initiative and PONI Conference Series*. Pp. 32–47. www.jstor.org/stable/resrep23162.6
11. Hitoki, D (2016, Nov. 11). America's Silent Majority Demands Change. *The Japan Times.* https://bit.ly/3fFlGOE.
12. Japan-U.S. Host Nation Support Preparatory Consultations. Press Release (2020, Oct. 16). *U. S. Embassy & Consulates in Japan* https://bit.ly/3hRajGl.
13. Johnston, E. (2017, Feb. 18). Abe Walks a Fine Line Between Trump and Asia. *The Japan Times.* https://bit.ly/3fldOTy.
14. Joint Statement by the United States and Japan on Furthering the Development of Smart Cities in the Indo-Pacific (2019, Nov. 4). *U.S. Department of State*. https://bit.ly/2QVEG3i.
15. Joint Statement on the Seventh Meeting of the Japan-U.S. Comprehensive Dialogue on Space (2020, Aug. 27). *U.S. Department of State*. https://bit.ly/2QXmRAW.
16. Nagy, S. R. (2016, Nov. 25). Trump's Post-Election Policy Will Differ from Pre-election Rhetoric. Expect Closer Japan-U.S. Ties. *The Japan Times*. https://bit.ly/3vpe75y.
17. National Security Strategy of the United States (2017). https://bit.ly/3oQmEvT.
18. Sadamasa, O (2020, Aug. 13). It's Time to Rethink the Japan-U.S. Alliance. *The Japan Times.* https://bit.ly/2RMbXhK.
19. Smith, Sh. (2017). A. U.S.-Japan Relations in a Trump Administration. *Asia Policy. 23*. Pp. 13-20. www.jstor.org/stable/24905139
20. Sugiyama, S., Johnson, J. (2020, Nov. 4). Future Direction of U.S.-Japan Relationship in Balance as Election Results Stall. *The Japan Times*. https://bit.ly/3wDpcjp.
21. Summary of the 2018 National Defense Strategy (2018). *Department of Defense.* https://bit.ly/3oYSzKz.
22. Tatsumi, Y. (2020, Feb. 21). How the U.S. Election Will Impact Japanese Politics. *The Japan Times.* https://bit.ly/3ummEVt.
23. Teraoka, A., Goto, Sh. (2020, Jan. 30). Resolved: Abe's Investment in His Relationship with President Trump Has Advanced Japanese Interests. *Debating Japan. Vol. 3 Is. 1.* https://bit.ly/3wAKVIV.
24. Thakur, R. (2017, March 1). The Trump effect and Japan. *The Japan Times.* https://bit.ly/3wyzQbb.
25. The Department of Defense Indo-Pacific Strategy Report (2019). https://bit.ly/3yOdJzN.
26. The Seventh U.S.–Japan Cyber Dialogue (2019, Nov. 7). *U. S. Department of State*. https://bit.ly/3vpZizI.
27. The United States and Japan Reaffirm Strong Ties and Shared Democratic Values. Fact Sheet (2020, Oct. 5). *U. S. Department of State*. https://bit.ly/3oSQU9j.
28. Travels of the President. Japan. *U. S. Department of State. Office of the Historian.* https://bit.ly/3wyA421.
29. Tsuruoka, M. (2018, Feb. 18). The Donald J. Trump Administration as Seen from Tokyo: Will the U.S.–Japan Alliance Remain Unique? *IAI (Istituto Affari Internazionali) Papers.* Pp. 1–16. www.jstor.org/stable/resrep17536
30. U. S. Relations with Japan. Bilateral Relations Fact Sheet (2020, Jan. 21). *U.S. Department of State*. https://www.state.gov/u-s-relations-with-japan/
31. U. S. Security Cooperation with Japan (2021, Jan. 20). *U.S. Department of State*. https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-japan/

32. Visits by Foreign Leaders of Japan. *U. S. Department of State. Office of the Historian.* https://history.state.gov/departmenthistory/visits/japan

33. Washington asked Tokyo to Pay Five Times as Much per Year for U.S. Forces Based in Japan (2019, Nov. 16). *The Japan Times.* https://bit.ly/3yD8J0x.

34. Yoshida, R. (2017, Feb. 14). Deflecting Criticism of Trump Ties, Abe Says 'No Other Choice' But Close Japan-U.S. Relationship. *The Japan Times.* https://bit.ly/3bXmihF.

35. Gorodnia, N. (2012). US-Japanese relations in the 1990s: the economic dimension. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 133,* 16–20. [*in Ukrainian*].

36. Gorodnia, N. (2014). The U.S.-Japanese security relations in 2009-2013: Alliance's crisis and modernization. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History, 1*(3), 34–39. [*in Ukrainian*].

37. Gorodnia, N. (2014). *East Asia in the U. S. Foreign Policy (1989–2013)*. Kyiv: Print-Servis. [*in Ukrainian*].

38. Tykhonenko, I. V., Zheliezko, K. O. (2018). "Okinawa" factor in Japanese-American relations. *Young scholar, 5(57),* 573–576. [*in Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 15.02.21

N. Gorodnia, Dr. Habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N. Arnaut, Master's student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE U.S. – JAPAN RELATIONS UNDER THE ADMINISTRATION OF DONALD TRUMP

This paper describes and discusses the major developments in the U.S.-Japan relations under the administration of Donald Trump (January 2017–January 2021) in political, commercial and economic, and energy areas. In political sphere, the research focuses on continuity and changes in the U.S. policy towards bilateral security alliance with Japan. The research has revealed that D. Trump's statements on security relations with allies and trade during his presidential campaign were cause for concern in Japan. To avoid their implementation, the prime-minister Shinzo Abe (Liberal Democratic Party) managed to establish close personal relations with Donald Trump and successfully navigated them until his resignation in September 2020. Importantly, Abe succeeded in separating issues of security and trade in a bilateral dialogue with the U.S. As a result, Trump's pre-election statements on security with Japan had not been implemented. Moreover, the U.S.-Japan security cooperation strengthened based at the mutual support of "free and open Indo-Pacific" strategy. In commercial and economic area, new trade policies of Trump administration since 2018 had an impact on Japan. Abe failed to persuade D. Trump to return to multinational Trans Pacific Partnership free trade agreement. A large U.S. deficit in trade with Japan caused bilateral negotiations on trade issues. Their first stage was completed in September 2019. However, the trade agreement did not cover cars and auto parts, which composed 75 percent of Japan's export to the U.S. In energy sector, the focus of bilateral cooperation shifted from clean energy and environmental initiatives of Obama administration to energy security and integration of regional energy market in the Indo-Pacific. Two countries prioritized cooperation in Liquefied natural gas (LNG) sector, in which they had complementary interests. The policy of Shinzo Abe with respect to the U.S. was continued by the new government of Japan by Yoshihide Suga (Liberal Democratic Party).

Keywords: the United States, Japan, foreign affairs, U.S.-Japan relations, Donald Trump, Shinzo Abe.

УДК 329.17(477.8)"192/193"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.6

В. Кримінський, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В "УКРАЇНСЬКІЙ ВОЄННІЙ ДОКТРИНІ" МИХАЙЛА КОЛОДЗІНСЬКОГО

Розглянуто бачення польського питання у праці М. Колодзінського "Українська воєнна доктрина". За допомогою методичного інструментарію потрактовано природу радикальних інтелектуальних конструктів початку XX ст. в середовищі ОУН. Проаналізовано загальний історичний контекст, що дає змогу більш глибоко розуміння даного явища та розкриває широку картину розвитку тогочасної політичної та суспільної думки. В колах українських націоналістів у міжвоєнний період особливо гостро дебатували щодо майбутньої стратегії та тактики здобуття української держави. Зроблено детальний огляд уявлень та розуміння української історії у "Воєнній доктрині". Визначено головні риси, притаманні ідейним переконанням М. Колодзінського та найбільш радикального крила членів ОУН.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), ідеологія, М. Колодзінський, "Воєнна доктрина", націоналізм, покоління, нація, революція.

Постановка проблеми. Після віднайдення О. Зайцевим 2014 р. повного тексту "Української воєнної доктрини" постать і теоретичний доробок М. Колодзінського почали привертати щоразу більшу увагу дослідників ідеології українського націоналізму. Зокрема, польські історики поклали на нього провину за створення ідейного підґрунтя "Волинської трагедії" [9, с. 15]. Натомість, українські коментатори, близькі до сучасних націоналістичних кіл, акцентують увагу на тому, що "Воєнна доктрина" не була програмовим документом або концепцією ОУН і цілком позитивно оцінюють писання і саму постать полковника: "…увесь зміст і стиль його просякнутий націоналістичним духом волюнтаризму, священного героїзму, жертовності аж до самовідречення, войовничості, експансіонізму, характерному для членів ОУН того часу, ідеалістів, тих, для кого націоналізм був насамперед вірою, а не програмою, світоглядом, а не маскою, чином, а не позерством" [11, с. 6].

Поява у дослідницькому полі тексту "Воєнної доктрини" спричинила до низки запитань про ідеологічний конструкт ОУН зокрема та українського націоналізму загалом.

Аналіз джерел та літератури. "Українська воєнна доктрина", головне джерело нашого дослідження, підсумкова праця М. Колодзінського, була закінчена ним у 1938 р. ЇЇ текст зберігається в архіві ОУН. Сам текст, 196 сторінок машинопису із ручними виправленнями, із відсутнім заключним фрагментом тексту. Як вважає історик О. Зайцев, даний шматок був вилучений редакторами з ОУН, так як останні сторінки тексту містили критику нацистської Німеччини та особисто А. Гітлера, до якого станом на 1939 р. ОУН ще не мала ворожого ставлення [2, с. 249].

Дана тема є мало опрацьована в історіографії, такий стан речей, насамперед, є пов'язаний із вищезгадуваним пізнім виявленням повного тексту "Української воєнної доктрини". Однак на особливу увагу заслуговує внесок у розробку саме теоретичного блоку напрацювань Колодзінського О. Зайцева. Його стаття "Воєнна доктрина Михайла Колодзінського" є чи не єдиною працею, де

© Кримінський В., 2021

детально аналізується проблема польського питання у "Доктрині". У 2014 р. у журналі "Україна Модерна" ним було опубліковано другий розділ "Українське національне повстання" з праці Колодзінського [6, с. 257].

Завдання. Центральною проблемою дослідження є розгляд М. Колодзінським "польського питання". Дана стаття є спробою критичного огляду ідей Колодзінського. У пропонованому дослідженні ми проаналізуємо палінгенезу думок автора "Доктрини" та розглянемо тогочасний ідеологічний і політичний контекст.

Основний матеріал дослідження. Ретельне дослідження біографії М. Колодзінського дає нам можливість стверджувати, що "польське питання" мало й індивідуальний вимір для нього. Як зазначає В. Яшан, майбутній полковник народився у римо-католицькій сім`ї. Слід зазначити, що у традиційних спільнотах на поч. XX ст., релігія була важливим національним маркером, у даному випадку римо-католицьке віросповідання було ознакою польської ідентичності. До того ж у 1918 р. він намагався вступити до польської гімназії у Коломиї, проте низький рівень знання польської мови не дозволив йому скласти вступний іспит. Внутрішні рефлексії щодо національної самоідентифікації Колодзінського, на жаль, нам не відомі, та потребують окремих дослідницьких студій. Однак із впевненістю можна ствердити, що для полковника Колодзінського, як і для багатьох його однолітків, питання вибору української чи польської ідентичності стояло доволі гостро. Особливо радикальним воно ставало, якщо зважити на те, що Галичина на початку XX ст. перебувала в умовах постійного конфлікту між національними проектами різних суспільних груп. Головне протистояння розгорнулося між двома найбільшими етнічними групами – українцями та поляками. Це протиборство ввійшло в найгострішу фазу з початком українсько-польської війни 1918–1919 рр. Цей конфлікт завершився встановленням польської влади на теренах Галичини та Волині [8, с. 53].

Ідеї, викладені у "Доктрині…", були кристалізовані автором між 1935 та 1938 рр. Саме у цей час європейські народи знаходилися на порозі нового військового конфлікту. Передчуття прийдешньої війни для багатьох молодих галицьких українців означало "новий шанс історії" виправити помилки 1917-1921 рр. та можливість здобути українську самостійну соборну державу (УССД). Михайло Колодзінський був одним із тих, хто окрім роздумів про це склав та записав власний план цих подій.

У чому ж полягав план Колодзінського можна дізнатися із другої частини "Воєнної доктрини ОУН", яка має назву "Націоналістичне повстання". У ній він наголошував на важливості створення українського імперіалістичного державного проекту, який би був головним геополітичним утворенням на сході Європи. Пояснюючи свої міркування, Колодзінський писав: "…в дійсності – це було величезне завдання нашого життя, як народу, як раси, як національної спільноти – здобути степ над Чорним і Каспійським морями, перемінити його в ріллю й збудувати тут на грані двох континентів центр нової світової цивілізації. Не будувати Україну тільки над Дністром чи Дніпром, але Україну в таких розмірах, які виміряв їй самий Творець, коли надавав землі нинішній географічний вигляд. Схід Европи мусить бути наш, бо такий заповіт оставили нам наші прадіди" [5, с. 27].

У здійсненні цих планів він відкидав будь-яке зближення чи то із СРСР проти Польщі, чи навпаки, оскільки це означало б послаблення ідеї встановлення майбутньої української імперії [6, с. 278]. Він зазначав, що така ідея є нічим іншим, як "зрадою української визвольної справи" [1, с. 194].

Імперіалістичні думки полковника не слід розглядати як поодинокі марення фантазера, адже міжвоєння було часом руху за створення власних імперій "новими" націями. Так у Польщі популярною була організація "Морська ліга", яка пропагувала надання їй Лігою Націй права на володіння колоніями за межами Європи. Польський уряд у 1930-х рр. робив спроби утворення поселень колоністів у Південній Америці та Африці, проте вони були невдалими.

Слід також наголосити, що ідея експансіонізму була важливою складовою теорії українського інтегрального націоналізму Д. Донцова.

У виданій в 1926 р. книзі "Націоналізм" він зазначав, що імперіалізм є виявом "волі до життя" та "здоровою" ознакою нації, на його думку, саме він міг дозволити українцям вийти зі стану "народу-феллаху" [3, с. 182,183]. Для автора "Доктрини", як і для його молодих ровесників, ідеї Донцова стали головними політичними дороговказами. Текст Колодзінського просякнутий ідеологемами "сили", "волюнтаризму" та соціал-дарвіністичним баченням реальності.

Виходячи із описаних вище контексту та геополітичного бачення Колодзінського, можна з впевненістю ствердити, що Польща як держава та поляки як нація наряду з росіянами були "стратегічними ворогами". У тексті "Доктрини" полковник наголошував на історичній тяглості цієї ворожості пишучи: "Полтава закінчила козацьку добу. Одночасно Схід Европи переходив під панування Москви. Ми втратили другий раз самостійність і випустили з рук наше первородство на Сході Европи. На місце польської експанзії прийшла Москва. Україна дістала двох непримиримих ворогів і від того часу мусить бути завжди готова до війни на два фронти" [5, с. 48].

Також слід підкреслити, що і для створеної у 1929 р. Організації Українських Націоналістів (ОУН), членом якої він був до загибелі у 1939 р., польська держава була головним політичним опонентом у Галичині.

Польський вектор політики ОУН був визначений ще у ході першого конгресу 1929 р. у рефераті Б. Чучмана про політичне положення на Західній Україні, П. Штепи про ідеологічну платформу ОУН та доповіді Є. Коновальця про тогочасне політичне становище української нації [4, с. 61]. У них було зафіксовано тези про окупаційний характер польської державності стосовно українських територій та декларовано революційну боротьбу проти польської держави.

Саме теза революційної боротьби є домінантною у викладеному Колодзінським плані боротьби українського і польського національного проектів. Пишучи про майбутню "українську національну революцію", або ж нові визвольні змагання на кшталт 1917-1921 рр., він зауважував що: "Завданням О.У.Н. є: 1) викликати повстання на всіх укр[аїнських] землях; 2) надати йому зорганізовані форми й зорганізувати з повстанчих мас укр[аїнську] націоналістичну армію; 3) поширити й закріпити владу на укр[аїнських] землях; 4) знищити живі ворожі сили й перенести війну на ворожі землі" [6, с. 257].

Такі ідеї Колодзінського спиралися не тільки на вищезгаданий український досвід, але й були зорієнтовані на загальноєвропейські політичні процеси. Саме у цей час у Старому світі набирали сили праві рухи, зокрема, фашистський рух в Італії та націонал-соціалістичний рух у Німеччині. Головною тезою цих ідеологій залишався принцип колективного успіху та відповідальності. Для української націоналістичної молоді ці рухи були привабливі з багатьох причин, починаючи від уявлень про зміну світового ладу, що склався, до банальних зразків, "переможних національних правих революцій".

Як зазначає Олександр Зайцев, молоді члени ОУН часто сприймали фашизм у Італії, націонал-соціалізм у Німеччині та майбутню українську праву революцію як ланки однієї світової націоналістичної революції, що зламає панування старих реакційних націй [3, с. 314,315]. Як писав невідомий автор, котрий підписався С.О. (О. Зайцев припускає, що це Ярослав Стецько): "На чому кінчаться завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму". Він вважав, що український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції, на його думку, він відкриє "новий розділ, нову епоху не лише в історії України, але й народів Сходу Європи" [3, с. 314,315].

За планом, викладеним у "Воєнній доктрині", майбутня революція повинна була відбуватися у двох напрямках: антиросійському, східному (на східноукраїнських землях; СУЗ) та антипольському, західному (на західноукраїнських землях; ЗУЗ). Відповідно до цих напрямків різнилася і специфіка боротьби, зокрема, будучи одним із ідеологів теорії "повстання від одного села", Колодзінський зазначав: "На З.У.З. село буде робити повстання, в містах переважає ворожий елемент. На З.У.З. село мусить зробити повстання і йти на місто, а тим самим повстання на З.У.З. буде відбуватися з долини, а не згори" [6, с. 258].

Попри детальний раціональний опис етапів повстання, полковник як ідейний націоналіст визначав головну його запоруку успіху в ірраціональних емоційних чинниках. Зокрема він стверджував, що для перемоги важливим фактором буде "національна ненависть" [6, с. 258]. Така колективна жорстокість, на його думку, повинна спрямовуватися у першу чергу проти великих ворожих національних груп, таких як росіяни та поляки [6, с. 260]. Розмірковуючи про роль "ворожих груп" він писав: "Перші хвилі нашого повстання мусять бути звернені проти московського, польського й румунського елементу, щоби мати безпечні зади при дальшій боротьбі зі збройною ворожою силою. А це може нам удатися, коли ми несподівано заскочимо вороже населення і напіввійськові організації й знищимо їх, заки прибіжить їм на поміч військова сила" [6, с. 260].

Пояснення такої радикальної риторики Колодзінського слід шукати у розумінні його життєвого досвіду та історичного контексту того часу.

Друга половина 1920-х років стала часом, коли на політичну арену почало виходити нове покоління, що не брало участі в революційних подіях 1917–1921 рр. Така зміна головних акторів, безумовно, вплинула й на зміну української політичної реальності. Через історично обумовлені обставини найактивніше це покоління проявило себе на українських теренах, що входили до складу Польщі.

Саме представником цього покоління був М. Колодзінський, народившись 1902 р. у Галичині, котра перебувала під владою Габсбургів, а закінчував своє життя у 1939 р. на теренах Карпатської України, яка щойно була зайнята угорськими військами [2, с. 245].

Його життя та життя його ровесників припало на час великих змін, котрі часто означали небезпеку. Відтак, аналізувати ідеї Михайла Колодзінського, на наше переконання, слід у розрізі історії покоління, до якого він належав.

Однією із перших спроб аналізу покоління галичан, які народилися напередодні Першої світової війни, належить доктору Миколі Климишину у його праці "В поході до волі" [7, с. 13]. Зокрема він стверджував, що однією із головних формотворчих ознак даного покоління є досвід війни, яка пройшла на їхніх очах, однак через юний вік її учасниками вони так і не стали [7, с. 23]. Доктор Климишин зауважує, що для цих дітей війна була чимось природнім, на його думку вона наповнювала собою їх світосприйняття [7, с. 23]. Другою важливою складовою, що вплинула на формування ідейних поглядів Колодзінського та його покоління, була поразка українського національного проекту [7, с. 24]. Саме ці дві обставини спричинили до витворення головного гасла покоління "Перемога, або смерть", що передбачало набір радикальних інструментів для його реалізації [10, с. 14,15].

Головною політичною ціллю для них стало утвердження незалежної української держави. Що стосується методів для її реалізації, то "доба екстремізму" та інтегральні праві ідеології, дозволяли використовувати доволі брутальні, у дусі волюнтаризму, засоби для досягнення цілей.

У контексті польського питання така жорстока модель боротьби, з елементами національного терору проти поляків, видавалася Колодзінському єдино вірною, та й не тільки йому одному. В уявленні окремих радикальних представників ОУН ворожою була не тільки польська держава, але й польська людність. Осип Бойдуник писав, що "нашими ворогами є також ті, з волі яких ці уряди існують, панують, говорячи конкретно в Польщі – поляки" [14, с. 187,188]. Така риторика була цілковито суголосною із тезами "націоналізму донцовського штибу".

Однак ретельне дослідження тексту "Воєнної доктрини", дає можливість ствердити, що одним із головних мотивів прояву "національної жорстокості" є відчуття страху поразки через проявлену в подіях 1917-1920-тих рр., "безпідставну толерантність" [6, с. 264].

Найкраще дану тезу ілюструє ґрунтовний аналіз полковникової візії історії України.

Загалом для Колодзінського історичні факти були однією із головних доказових баз правильності його суджень. Не випадково майже вся перша частина "Воєнної доктрини" присвячена огляду української історії. Детальний огляд цього тексту дозволяє зробити нам висновок, що для автора часи жорстоких воєнних кампаній Середньовіччя та Хмельниччини, очевидно, є епохами найбільшого успіху українського народу. Це так звана "золота доба", як зазначає Ентоні Сміт, яка є мітичною основою "хибної пам'яті про минуле", без якої не обходиться жодне суспільство [12, с. 312]. Ностальгічний характер опису цих подій є свідченням його бажання повернення до міту "доброго минулого", як зазначав румунський інтелектуал Мірчу Еліаде, говорячи про нього як про "ідеальний час" [13, с. 240].

Якщо є час ідеальний, то повинен бути і час занепаду? Саме таким часом автор вважає епохи, коли українці не вели жодних війн для розширення власних територій чи з метою утворення самостійної держави, або значить і не виявляли "національної волі до життя". Проте, як зазначає Сміт, такий час є зазвичай тим, що був порівняно нещодавно, так для Колодзінського такою подією стала остання революція (йдеться про Революцію 1917-1921-тих років). Автор зазначає, що "у 1914 р. українська політика була соціялістично-демократичною, у своїх принципах ворожою мілітаризмові. Війна для українських політиків була найбільшим злом. Воїни се робили, щоб убити в народі його прадідній погляд на війну. Висліди політики Центральної Ради були катастрофальні для українського народу. Український нарід не мав змоги виявити вповні своїх духових і фізичних здібностей. Не бракувало йому відваги, хоробрости й запалу. Недоставало тільки політичних гасел, які вивели б його до бою, як за

Хмельницького, або як французький нарід повели в бій кличі французької революції" [5, с. 25].

Масштабне завдання відродження "золотої доби", яке поставив перед собою Колодзінський, пропорційно масштабувало його страх невдачі роблячи його панічним. Його прояви можна спостерігати в ідеях про знищення не тільки польської людності, але й будівель які нагадують про їхнє тут проживання, так він зауважує, що польські двори "не є тільки визискувачем робочої сили українського села", але й символізують польську владу. Саме з цих міркувань він пропонує: "знищити до фундаменту польські двори й на тому місці зробити спортивні площі, щоби молода генерація юнаків Соборної України гартувала своє здоровля на тому місці, де прадіди й батьки тратили силу й честь" [6, с. 263, 264].

Висновки. Отож, беручи до уваги все вище сказане, можна ствердити що пропоноване радикальне вирішення польського питання, у тексті "Української воєнної доктрини", слід розглядати як частину загальноєвропейського інтелектуального та політичного контексту. Не буде зайвим, вчергове, нагадати, що саме міжвоєнний період є добою розквіту правих ідеологій, йдеться не тільки про італійський фашизм чи німецький націонал-соціалізм, також про румунські, угорські та польські праві партії, насамперед Народно-демократична партія, польська національна демократія. Серед бездержавних варто виділити хорватську організацію "Усташі". Усі ці організації та їхні члени у різній мірі поділяли жорстку соціал-дарвіністичну етику боротьби між націями, що чітко окреслили у свої програмових документах та практичній діяльності.

Саме тогочасні політичні та ідейні європейські реалії у симбіозі із досвідом історичної поразки визвольних змагань 1917-1920-х. рр. створили стійку модель радикального та жорстокого позиції по відношенню до "націй-ворогів", зокрема до поляків та Польщі, українського рисорджементаризму Михайла Колодзінського. Націоналістичний фаталізм та міт "останньої битви" робили в уяві автора "Доктрини" "національну жорстокість" єдино-можливим засобом перемоги "української націоналістичної революції". Загроза поразки у ній прирівнювалася до національної загибелі.

Однак, слід наголосити, що кореляція ідей полковника Колодзінського із практикою ОУН та пізніше УПА щодо польського питання, вимагає подальших наукових студій. Саме вони зможуть пролити світло на дражливі питання українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни.

Список використаної літератури

1. Архів ОУН у Києві. – Ф. 1 (Провід ОУН). – Оп. 2. – Спр. 466. – Арк. 1–196.
2. Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського / О. Зайцев // Україна модерна. – 2014. – №20. – С. 245–256.
3. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – Київ: Критика, 2013. – 483 с.
4. Звідомлення Конгресу Українських Націоналістів // Розбудова нації. – 1929.– № 1–2. – С. 61.
5. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина / М. Колодзінський. – Торонто: [б. в.], 1957. – 62 с.
6. Колодзінський М. Націоналістичне повстання (публікація та коментарі Олександра Зайцева) / М. Колодзінський // Україна модерна. – 2014. – № 20. – С. 257–295.
7. Климишин М. В поході до волі. Спомини. Т. 1 / М. Климишин. – Детройт: [б. в.], 1987. – 429 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Історичні есе. Т. 2 / І. Лисяк-Рудницький. – Київ: Основи, 1994. Т. 2. – 573 с.
9. Мотика Ґ. Від волинської різанини до операції "Вісла". Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Ґ. Мотика. – Київ: Дух і літера, 2013. – 356 с.
10. Патриляк І. К. "Перемога або смерть": український визвольний рух у 1939 – 1960 –х. рр. / І. К. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.
11. Рог В. Вступне слово / В. Рог // Михайло Колодзінський. Воєнна доктрина українських націоналістів / Упор.: В. Рог, М. Почівнич. – Київ: Основа, 2019. – 287 с.
12. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт. – Київ: Темпора, 2009. – 387 с.
13. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – Москва: Академический Проект, 2001. – 240 с.
14. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia / R. Wysocki. – Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.

References

1. OUN Archives in Kyiv. F. 1 (Leaders of the OUN). In. 2. D. 466. Pp. 1–196. [*in Ukrainian*]
2. Zaitsev, O. (2014). Military Doctrine of Mikhailo Kolodzins'kyi. Modern Ukraine, 20, 245–256. [*in Ukrainian*]
3. Zaitsev, O. Ukrainian Integral Nationalism of the 1920's – 1930's: Essays in Intellectual History. Kyiv: Krytyka.
4. Report of the Congress of Ukrainian Nationalists. (1929). Nation Building, 1-2, 61.
5. Kolodzinskyi, M. Ukrainian Military Doctrine. Toronto: [s. n.].
6. Kolodzinskyi, M. (2014). Nationalist Uprising (Publication and Comments by Alexander Zaitsev. Modern Ukraine, 20, 257–295.
7. Klymyshyn, M. (1987). In the Campaign for Freedom. Memories. Vol. 1. Detroit: [s. n.]. P. 13.
8. Lysiak-Rudnytskyi, I. The Contribution of Galicia in the Ukrainian Liberation Movement. In I. Lysiak-Rudnytskyi, Historical essays. Vol. 2. Kyiv: Osnovy.
9. Motyka, G. From the Volyn Massacre to Operation Visla. Polish-Ukrainian conflict of 1943–1947. Kyiv: Dukh i Litera.
10. Patryliak, I. (2012). "Victory or Death": the Ukrainian Liberation Movement in 1939–1960's. Lviv: Chasopys.
11. Rog, V. (2019). Introductory word. In M. Kolodzinskyi. Military Doctrine of Ukrainian Nationalists. Kyiv: Osnova.
12. Smith, A. (2009). Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Testament and the Republic. Kyiv: Tempora.
13. Eliade, M. (2001). Aspects of Myth. Moscow: Academic Project.
14. Wysocki, R. (2003). Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia. Lublin: Wydawn. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Надійшла до редколегії 11.02.21

V. Kryminskyi, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE POLISH QUESTION IN MYKHAILO KOLODZINSKY'S "UKRAINIAN MILITARY DOCTRINE"

The vision of the Polish question is analyzed on the base of M. Kolodzinsky's "Ukrainian military doctrine". The nature of the radical intellectual constructs of the early twentieth century in the OUN environment was studied. The general historical context is analyzed, which allows a deeper understandingofthisphenomenonandrevealsabroadpicture of the development of contemporary political and social thought. The Ukrainian nationalists in the interwar period were particularly keen on the future strategy and tactics of gaining the Ukrainian state. A detailed review of the concepts and understanding of Ukrainian history in the "Military Doctrine" was made. The main features of the ideological convictions of M. Kolodzinskyi and the most radical wing of OUN members are determined.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, M. Kolodzinskyi, "Military Doctrine", nationalism, generation, nation, revolution.

УДК 339.56(510:574+575.1)"2013/2020"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.7

Менкеуліцзі, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН КНР З КАЗАХСТАНОМ І УЗБЕКИСТАНОМ У 2013–2020 РР.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлюється розвиток торговельно-економічних відносин Китаю з Казахстаном і Узбекистаном від початку реалізації ініціативи "Один пояс – один шлях" до економічної рецесії 2020 р. Розглядаються основні напрямки співробітництва між цими державами у торговельній, інфраструктурній, фінансовій і енергетичній сферах, на двосторонньому і багатосторонньому рівнях, у рамках Шанхайської організації співробітництва. Здійснюється порівняльний аналіз стану і тенденцій розвитку співробітництва КНР з цими державами.

Ключові слова: зовнішня політика, Китай, Казахстан, Узбекистан, торговельно-економічні відносини, Шанхайська організація співробітництва.

Через стратегічне розташування Казахстану і Узбекистану на торговельних шляхах з Китаю до Європи та великі запаси природних ресурсів, зокрема нафти і газу, ці держави стали пріоритетними в політиці Китаю в Центральній Азії. Двосторонні торговельно-економічні відносини КНР з цими державами суттєво інтенсифікувались після початку реалізації ініціативи "Один пояс – один шлях".

Джерельною базою дослідження є двосторонні угоди, програми і стратегічні плани між КНР і Казахстаном, КНР і Узбекистаном, а також статистичні матеріали, що відображають розвиток торговельно-економічних відносин КНР з цими державами у 2013–2020 рр. Найважливішими з двосторонніх угод є План співробітництва зі сполучення Нової економічної політики "Нурли Жол" і будівництва "Економічного поясу Шовкового шляху" між Урядом Республіки Казахстан і Урядом Китайської Народної Республіки [29] та Угода про дружбу і співпрацю між Республікою Узбекистан і КНР (2013 р.) [19], які відображають їх пріоритетні сфери торгівлі й інвестицій, експорту й імпорту. Статистичні дані про загальний обсяг торгівлі між Китаєм, Казахстаном і Узбекистаном, показники інвестицій КНР в цих країнах вміщують матеріали Відділу економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Казахстані [21, 22, 23] і Відділу економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Узбекистані [30, 39]. Ці джерела дають змогу порівняти обсяги торгівлі КНР з Казахстаном і Узбекистаном, динаміку розвитку торгівлі і зміни в її структурі, розміри і динаміку інвестицій КНР в ці держави, а також наданих їм кредитів і допомоги.

Історіографія представлена роботами українських і зарубіжних вчених. В українській історичній науці проблематику економічних відносин Китаю з країнами Центральної Азії, зокрема Казахстаном і Узбекистаном, досліджували Г. Мінгазутдінова [27, 28], М. Таран [38], А. Гончарук [17], Л. Чекаленко [40]. Дослідженню співпраці КНР із Узбекистаном і Казахстаном в сфері енергетики присвячені розвідки таких казахстанських науковців, як І. Корабоєв [12], Є. Салтибаєв [13], А. Серікка-лієва [15], А. Гуссарова, Ф. Амінйонов і Є. Кхон [7]. Розвиток торговельно-економічних відносин між Китаєм і центральноазійськими країнами досліджують такі американські вчені як А. Кулі [3] і Н. Кассенова [9]. Серед праць китайських дослідників варто виділити працю Ляо Юанлі [10], присвячену проблематиці китайсько-казахстанських торгових відносин у енергетичній сфері, а також розвідку Гу Венлі [18], в якій аналізуються основні процеси побудови спільної транспортної інфраструктури між Китаєм і Узбекистаном. Також ця проблематика частково висвітлена у працях російських дослідників А. Михайлова, Є. Князєвої [26] і М. Омелічевої [11].

Завданнями статті є порівняльний аналіз розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин між Китаєм і Казахстаном та Китаєм і Узбекистаном у 2013–2020 рр. Для цього передбачається виявити пріоритетні сфери торгівлі та їхнє значення для торговельно-економічних відносин КНР із цими державами, дослідити їх спільні і відмінні риси як на рівні двосторонньої співпраці, так і в рамках міжнародних організацій та програм.

У 1990-х рр. стрімкий економічний розвиток КНР призвів до збільшення його попиту на енергетичні ресурси, зокрема газу та нафти. В 2003 р. Китай став другим найбільшим імпортером нафти після США. Газ Китай видобував із власних родовищ, а його частка в енергоспоживанні становила 7 %. КНР шукала джерела енерго- та інших ресурсів поза межами наявних у державі [38, с. 59].

Казахстан мав найбільші запаси нафти (3,6 млрд. т.) і природного газу (3,7 трлн. куб. м). у Каспійському басейні. На його території знаходились значні світові запаси залізної руди (бл. 10 %), хрому (бл. 30 %), вугілля (бл. 10 %), свинцю (бл. 19 %) та урану (37 %) [27, с. 28]. Казахстан посідав шосте місце за запасами золота у світі, а за запасами хромітів – друге після ПАР [37]. Важливі для металургійної і хімічної промисловості Китаю хромові руди були ключовою складовою імпорту з Казахстану. Тому економічна співпраця з Казахстаном, особливо у сфері торгівлі енергоресурсами, була пріоритетною для Китаю [25, с. 118].

Узбекистан посідав третє місце в Центральній Азії після Казахстану та Туркменістану за покладами природного газу (на 2015 р. вони становили 1,1 трлн куб. м). У 2014 р. близько половина зі 108 газових родовищ експлуатувались в повному обсязі, а 35 % були частково введені в дію або розроблялись для використання всередині країні. За підрахунками державної нафтогазової компанії "Узбекнафтогаз", потенціал для видобутку нафти і газу мали 60 % території Узбекистану [1, с. 3].

У 1990-х рр. Узбекистан посів четверте місце серед світових виробників бавовни (бл. 2 млн т. бавовняного волокна) і друге місце у видобутку золота (розвідані запаси складали понад 4 тис. т). У країни були значні родовища урану (2,6 % світових запасів), нафти (100 млн. т), цинку (1,7 % світових запасів), свинцю (1,6 % світових запасів), вольфраму (1,2 % світових запасів), літію та інших кольорових і рідкісних металів [8, с. 62]. Для Китаю найважливішими із них були газ та уранові родовища.

Обидві центральноазійські країни вели активну економічну співпрацю із КНР з часу встановлення двосторонніх дипломатичних відносин у 1992 р. Проте згодом для економічних інтересів КНР з'явилися загрози з боку Росії і США. Викликом для двосторонньої торгівлі Китаю і Казахстану став митний союз між Казахстаном, Росією і Білоруссю (2010), утворений в рамках Євразійського економічного союзу (ЄврАзЕС). У 2011 р. до нього приєднався Киргизстан, а Таджики-

© Менкеуліцзі, 2021

стан розглядав можливість членства. Китай сприймав ЄвразАзЕС як консолідацію російського впливу в Центральній Азії [13, с. 78].

Ще одним фактором, який спонукав Китай переглянути свій зовнішньополітичний підхід до регіону Центральної Азії, зокрема Казахстану і Узбекистану, була програма США "Новий Шовковий шлях", проголошена в 2011 р. держсекретарем США Хіларі Клінтон під час візиту в Індію. Загальна концепція цього проекту була сформована ще у 1990-х рр. президентом Інституту Аспена Ф. Старром і озвучена сенатором-республіканцем С. Браунбеком. У 2011 р. вона набула актуальності у контексті виводу американських військ із Афганістану [28]. Спрямована на відновлення економіки Афганістану, ініціатива торкалася й економічного розвитку Центральної Азії. Новий Шовковий шлях мав стати міжнародною мережею економічних і транзитних сполучень, де, як зазначила Х. Клінтон: "Туркменські газові родовища можуть допомогти задовольнити зростаючі потреби Пакистану й Індії в енергетиці та забезпечити значні транзитні доходи як для Афганістану, так і для Пакистану. Таджицьку бавовну можна перетворити на індійську білизну. Меблі та фрукти з Афганістану можуть знайти дорогу до ринків Астани чи Мумбаї та поза їх межами" [2]. Відправними пунктами Нового шовкового шляху мали стати Узбекистан або Туркменістан. Цей проект не враховував геополітичних інтересів і участі таких великих гравців, як Росія, Китай та Іран. США обережно ставилися до ініціативи участі у побудові Нового шовкового шляху, озвучену цими країнами [28].

Пекіну слід було також вирішити проблему потенційного розширення Шанхайської організації співробітництва (ШОС) за рахунок інших членів. Китай не був зацікавлений у запрошенні до організації нових учасників, оскільки для нього важливим залишався розвиток безпеки та економічного співробітництва з країнами, які вже були її членами [14, с. 137]. Так, коментуючи Положення про держав-спостерігачів ШОС у червні 2004 р., Генеральний секретар організації Танг Дегуан заявив, що пріоритетом є не розширення організації, а більш істотне міжнародне співробітництво та розвиток у її межах [15].

Зважаючи на ці фактори, Пекін мав виступити з власною ініціативою для зменшення впливу США і Росії на території Центральної Азії. У 2013 р. під час візиту до Казахстану лідер Китаю Сі Цзіньпін у промові в Університеті Назарбаєва запропонував нову модель співпраці – "Економічний пояс Шовкового шляху". Програма мала сприяти взаємодії в рамках міжрегіонального співробітництва, розвитку спільної інфраструктури з усіма учасниками ініціативи, спрощенню торговельно-інвестиційної діяльності і зміцненню сфери грошового обігу. Підкреслювалася важливість продовження співпраці між державами в рамках ШОС [6, с. 43]. Разом із цією ініціативою розпочався новий етап торговельно-економічних відносин Китаю з Казахстаном і Узбекистаном.

Цього ж року КНР надала Казахстану новий пільговий кредит на суму 3 млрд. дол. для модернізації енергетичної інфраструктури. Китайська енергетична компанія CNPC отримала частку у важливому консорціумі Кашаган, отримання якої було заблоковано західними компаніями у 2003 р. [3], коли Китай спробував придбати 16,6 % акцій British Gas (BG) Group у консорціумі Kauldutan Agip KCO [10, с. 44].

На думку директора Інституту світової економіки і політики Казахстану Є. Салтибаєва, важливу роль у цьому проекті мав відігравати саме Казахстан. Ця країна була потенційним посередником у будівництві транскаспійського транзитного коридору, який міг проходити через території Азербайджану, Грузії та Туреччини до Європи. Астана тісно співпрацювала з Баку і Анкарою в рамках Ради співробітництва з тюркомовними країнами (Тюркська рада) і могла сприяти їх координації з Китаєм. Незважаючи на конкуренцію між Китаєм і Росією в Центральній Азії залучення Москви до ініціативи побудови Нового Шовкового шляху було важливим для Пекіна, і цьому могли сприяти її тісні зв'язки з Астаною. До того ж китайська влада розглядала стабільну і багатовекторну зовнішню політику керівництва Казахстану як одну з основних підстав для надання йому пріоритету перед іншими державами регіону [13, с. 79].

У листопаді 2014 р. президент Казахстану Н. Назарбаєв проголосив нову програму економічної політики під назвою "Світлий шлях", яка б стимулювала економічне зростання країни за допомогою великих інвестицій. Одним з основних завдань цієї програми було підвищення стійкості економіки країни до криз, у тому числі під час зниження цін на природні ресурси [16].

У 2014 р. Банк розвитку Казахстану і Банк розвитку Китаю підписали загальну кредитну угоду на 500 млн. дол. в рамках ШОС для інвестування в проекти ресурсно-виробничого сектору Казахстану. В цьому ж році Казахстанська нафтогазова корпорація і CNPC підписали Рамкову угоду про будівництво нафтогазопроводу. Експортно-імпортний банк Китаю надавав Банку розвитку Казахстану пільговий кредит у розмірі 1 млрд. дол. в рамках ШОС для проекту реконструкції Чимкентського свинцевого заводу [23].

Під час візиту президента Казахстану Назарбаєва до Китаю 31 серпня 2015 р. було підписано Спільну декларацію Китайської Народної Республіки та Республіки Казахстан про новий етап всебічного стратегічного партнерства в рамках програми "Один пояс – один шлях". Вона поєднала ініціативи двох країн: китайського "Економічного поясу Шовкового шляху" і казахської "Світлий шлях" [24].

Узбекистан одразу заявив про готовність брати участь у проектах "Один пояс – один шлях" через двосторонні та регіональні платформи, а також став постійним учасником щорічного Форуму співробітництва між Китаєм і Центральною Азією, який сприяв спільній побудові Економічного поясу Шовкового шляху [12, с. 5].

У 2013 р. була підписана двостороння угода стосовно розширення торгово-економічного, фінансового і інвестиційного співробітництва, особливо в не сировинних і технологічному секторах, в науково-технічній, енергетичній, транспортній галузях, у сферах інформаційних технологій, сільського господарства, гуманітарній та інших сферах, а також реалізації спільних проектів у розвідці й розробці родовищ нафти, газу й урану, пошуку альтернативних джерел енергії [19]. У 2014 р. дві держави підписали спільний План розвитку відносин стратегічного партнерства на 2014–2018 рр., в якому основним напрямком співпраці визначили співпрацю у сфері енергетики, зокрема видобутку і переробки уранових руд [40, с. 165].

Ініціатива "Один пояс – один шлях" була вигідною для обох країн: територія Узбекистану стала частиною економічного коридору "Китай – Центральна Азія – Західна Азія". Це був один із шести економічних шляхів Ініціативи "Один пояс – один шлях", які проходили територіями п'яти країн Центральної Азії, а також двох країн Західної Азії (Ірану і Туреччини). Китаю важливо було залучити до ініціативи Узбекистан, оскільки він був територіальною основою Центральної Азії. Для Узбекистану ця ініціатива відкривала дорогу до Перської затоки, розширяла торговельні шляхи [12, с. 5]. Останній пункт набув особливого значення, враховуючи затверджену у 2016 р. Нову стратегію розвитку Узбекистану

на 2017–2021 р., де основними напрямками розвитку економічної сфери було названо диверсифікацію структури і географії експорту та подальший розвиток міжнародного економічного співробітництва, зокрема розширення зв'язків з провідними міжнародними і зарубіжними фінансовими інститутами [36].

З 2013 р. Казахстан і Узбекистан пришвидшили спільну із Китаєм розбудову трубопроводів, щоб збільшити об'єми транспортування енергоресурсів.

Так, у 2006–2015 рр. трубопровід Казахстану транспортував з цієї держави до Китаю 87,2 млн. т. сирої нафти, лише у 2015 р. – 10,8 млн. т. Президент Казахстану Н. Назарбаєв заявив на зустрічі з представниками промислових і фінансових кіл в Пекіні у 2015 р., що в ході консультацій з Головою Китаю Сі Цзіньпінем підписали 25 проектних угод на загальну суму 23 млрд. дол. [21] Важливим проектом став газопровід "Китай – Центральна Азія", що проходив від Туркменістану через Узбекистан і Казахстан до Китаю. У 2012 р. в Узбекистані була відкрита Лінія С цього газопровід. У 2013 р. прибуток від експорту природного газу Узбекистану до Китаю через цей трубопровід склав 963 млн. дол., тобто половину загальної суми експорту Узбекистану до цієї держави. Річний експорт природного газу з Узбекистану до Китаю зріс на 1713 % [39].

У 2017 р. обсяги двосторонньої торгівлі між Китаєм і Казахстаном збільшились у річному обчисленні на 37,5 % (18 млрд. дол.), а прямі інвестиції Китаю до Казахстану досягли 7,5 млрд. дол. Китай інвестував у переробку сільськогосподарської продукції, розвідку і розробку нафтових родовищ Казахстану, тоді як Казахстан вкладав інвестиції в КНР у виробництво будівельних матеріалів і продуктів харчування [6, с. 47].

Обсяги інвестицій Китаю до Узбекистану приблизно дорівнювали інвестиціям до Казахстану. Впродовж двадцяти років (1992–2013), вони не перевищували 4 млрд. дол. У наступні шість років (2013–2019) вони зросли вдвічі і на 2019 р. становили близько 8 млрд. дол. [30]

Частину фінансових вкладів в Узбекистан Китай здійснював у рамках ШОС. Так, під час Циндаоського саміту організації в червні 2018 р. КНР та Узбекистан підписали 46 інвестиційних угод на загальну суму 6,86 млрд дол., до яких належали транспортні проекти, зокрема шлях "Китай-Туреччина" (Транскаспійський коридор) [5].

Уряд Узбекистану намагався диверсифікувати інвестиції, що надходили з КНР. Так, загальна вартість проекту будівництва залізничної магістралі "Ангрен-Пап" (Камчикінського тунелю) була оцінена в 1,68 млрд. дол., з яких понад 1,08 млрд. дол. інвестувала компанія "Узбекистан темір йуллари", Фонд реконструкції і розвитку Узбекистану та державний бюджет. Ще близько 450 млн. дол. у вигляді кредитів виділили китайський "Ексімбанк" і 195 млн. дол. – Світовий банк [35].

Китай збільшив кількість галузей в економіці Узбекистану, до яких вкладав свої інвестиції. Якщо раніше КНР інвестував в основному у сфери енергетики, транспорту, будівельних матеріалів і сільського господарства, то після 2013 р. інвестиційне поле розширилось за рахунок сфер комунікаційних технологій, харчової продукції, хімічної промисловості, текстилю, електроенергії, цементу, сталі, скла, промислових парків, міждержавних інженерних проектів. Найбільше китайських інвестицій надходило до нафтогазового сектору: у 2014 р. – близько 98 % їх загального обсягу [32].

Незважаючи на рівномірну кількість інвестицій Китаю до обох центральноазійських країн, розміри кредитів, які КНР надавала Узбекистану і Казахстану відрізнялася. На 2016 р. Китай виділив для Казахстану понад 13,5 млрд. дол. кредиту, а для Узбекистану – 2,2 млрд. дол. Різними були й розміри боргів цих країн перед КНР. Станом на початок 2020 р. Казахстан був винен Китаю 10 млрд. дол., а Узбекистан – близько 3 млрд. дол. Кредити, які виділяла КНР для цих країн, надходили в основному до китайських компаній із залученням китайської робочої сили і устаткування, а також були спрямовані винятково на проекти, в яких був зацікавлений Пекін [17].

Важливу роль у налагоджені торговельних зв'язків і збільшення ефективності транспортування товарів між Китаєм, Казахстаном і Узбекистаном відіграли спільні проекти побудови транзитних шляхів.

Влітку 2016 р. Китай і Казахстан прийняли спільний план, який визначив три пріоритетні сфери спільного розвитку: транспортна інфраструктура, торгівля і обробна промисловість. Перший пріоритет (транспортна інфраструктура) включав розробку кількох транспортних коридорів: Китай – Казахстан – Західна Азія; Китай – Казахстан – Росія – Західна Європа; Китай – Казахстан – Південний Кавказ / Туреччина – Європа. Передбачалась розробка логістичних терміналів у Китаї, Казахстані й інших країнах [29].

Більша частина казахстанської секції континентального коридору "Західна Європа – Західний Китай", який мав проходити через п'ять областей Казахстану (Актюбенська, Кизилординська, Південно-Казахстанська, Жамбильська і Алматинська), була реконструйована та відкрита наприкінці 2016 р. [7, с. 9].

Китай став одним із найбільших інвесторів у транспортну інфраструктуру Казахстану. Протягом останніх п'яти років у рамках співпраці "Один пояс – один шлях" було введено в дію кілька великих інфраструктурних проектів, включаючи Китайсько-казахстанську базу логістичного співробітництва Ляньюньган, сухий порт "Хоргос-Донгдамен", порт Каспійський Актау, 900-кілометровий залізничний шлях Казахстан – Туркменістан – Іран та міжнародний транспортний коридор "Шанхайська дорога" [22].

У грудні 2020 р. розпочалися перші перевезення Транскаспійським транспортним коридором, що проходив лінією "Китай – Казахстан – Південний Кавказ / Туреччина – Європа") [31]. Ця дорога забезпечила можливість для Казахстану експортувати свої товари до Азербайджану, Туреччини, Грузії, портів Чорного та Середземного морів. Транскаспійський коридор проходив і через територію Узбекистану, що надало можливість розширити його торговельні можливості.

Ще одним спільним для Узбекистану, Казахстану і Китаю транспортним проектом був "Кабульський коридор" ("Мазарі-Шаріф – Кабул – Пешавар"), який станом на 2020 р. залишився на стадії обговорення.

Безпосередньо між Узбекистаном і Китаєм не було великої кількості масштабних інфраструктурних проектів, проте розбудова транзитних шляхів відбувалася доволі інтенсивно. Так, у 2016 р. було завершено будівництво електрифікованої залізниці "Ангрен-Пап" (Камчикський тунель), що з'єднала Ферганську долину з основною частиною Узбекистану, а також поєднана її з системою залізничних шляхів Китаю і Киргизстану. Раніше залізниця від Ташкента до Ферганської долини проходила територією Таджикистану, проте нову дорогу було прокладено винятково територією Узбекистану [35].

У лютому 2018 р. була відкрита транскордонна автомобільна магістраль "Китай–Киргизстан–Узбекистан", яка пришвидшила зростання товарообігу між Китаєм і Узбекистаном. Обсяг двосторонньої торгівлі між двома країнами, порівняно із 2017 р., збільшився на 48,4 % і досяг 6,3 млрд. дол. Заступник міністра зовнішньої торгівлі й економічного співробітництва Узбекистану

С. Сайфназаров зазначив, що після відкриття нового маршруту час транспортування, який складав 8-10 днів, мав скоротитися до двох днів. Деякі товари, які потребували особливих умов зберігання, могли доставляти протягом доби [18].

Іншим важливим проектом, цього разу спільно із Киргизстаном, стала міжнародна залізнична магістраль "Китай–Киргизстан–Узбекистан", що за планом мала починатися з Кашгару (Китай) і проходити через Киргизстан до Андижона (Узбекистан). Проте на кінець 2020 р. цей проект залишився нереалізованим. Під час формування плану побудови магістралі між державами виникли суперечності. Уряд Киргизстану мав сумніви стосовно цього проекту, реалізація якого могла викликати фінансову кризу в країні і протести населення проти посилення впливу Китаю. Також реалізацію цього проекту загальмувало втручання Росії, яку не задовольняла побудова шляхів сполучення до Європи в обхід її територій. У 2019 р. РФ запропонувала фінансову допомогу Киргизстану у розмірі 200 млн. руб. для технічно-економічного обґрунтування побудови залізничних шляхів, а в 2020 р. розпочала переговори з Китаєм стосовно участі у цьому проекті [33].

Відповідно до плану співробітництва між Китаєм і Казахстаном, прийнятим у 2016 р. держави акцентували увагу на стимулюванні й оптимізації торгівлі, на збільшенні частки високотехнологічних продуктів і координації політики сертифікації. У сфері обробних галузей цей план зосереджений на створенні спільних підприємств у СЕЗ Казахстану: Хоргос – Східні ворота в Алматинській області і Національний промисловий нафтохімічний технопарк в Атирауській області, а також на співпраці в галузі біотехнологій, енергетики, інженерних технологій, автомобілів, будівельних матеріалів і текстилю [9, с. 112].

Розширення сфер торгівлі між Китаєм і Узбекистаном відбувалось повільніше, ніж між Китаєм і Казахстаном. Основною продукцією, яку Китай експортував до Узбекистану, залишалися будівельна техніка (бульдозери, грейдери, скрепери тощо), сталеві вироби, електроприлади, двигуни, аудіо- і відеотехніка, аксесуари і деталі до них. Торгівля цими товарами покращувала диверсифікацію структури китайського експорту. Основною експортною продукцією Узбекистану до КНР залишалися газ, нафта, уран і бавовна. З 2018 р. дві країни поглибили свою економічну співпрацю у сфері транспортних і туристичних послуг.

Незважаючи на спільні заяви лідерів держав, не вдалося досягти вдосконалення структури торгівлі між Китаєм і Узбекистаном. Імпорт КНР з Узбекистану складали сировина й енергетична продукція, а на готову продукцію із цієї країни Китай вводив квоти. Економіка Узбекистану була орієнтована на експорт енергетичних ресурсів, а китайські підприємства в цій країні займались в основному переробкою бавовни, видобутком нафти і газу.

На відміну від угод між Китаєм і Казахстаном, зосереджених на розширенні інфраструктурних проектів і торгівлі, Програма розвитку відносин стратегічного партнерства між Китаєм і Узбекистаном на 2014-2018 рр. акцентувала на розвитку енергетичної сфери. Так, у 2014 р. поглибилася співпраця у сфері розробки уранових родовищ в Узбекистані, здійснюваних китайськими компаніями. Гуандунська ядерно-енергетична корпорація почала проводити розробку родовищ урану в Навоійській області. В 2016 р. Узбекистан став другим великим експортером урану в Китай [35].

У травні 2017 р. під час візиту президента Узбекистану Ш. Мірзійоєва до Китаю були підписані контракти на експорт до Китаю природного газу (6 млрд куб. м.), урану, текстилю, шкіри і сільськогосподарської продукції до кінця 2017 р. На 2018–2020 рр. був запланований експорт природного газу на 2,4 млрд. дол. [4, с. 31].

Політика урядів Казахстану і Узбекистану в сфері енергетики також відрізнялась. Енергетична сфера Казахстану стала полем для конкуренції між китайськими і російськими компаніями, тому Астана проводила мультивекторну політику між обома державами у цій сфері. Так, розширення Каспійського трубопровідного консорціуму (КТК), де Росія мала 24 % акцій, офіційно оформлене в 2011 р., було здійснено Казахстаном як знак прихильності зростанню комерційних зв'язків з КНР та стало символом того значення, яке вони приділяли довгостроковій співпраці у транспортуванні нафти з нафтових родовищ Каспійського моря. Зі збільшенням видобутку сирої нафти Казахстан розпочав проекти розширення трубопроводів і з КНР: в січні та квітні 2013 р. Астана підписала з Пекіном дві угоди щодо розширення нафтопроводів КТК [11, с. 104].

Натомість Узбекистан намагався проводити незалежну політику в енергетичній сфері. У 2009 р. Ташкент відмовився від участі в Енергетичній програмі Центральної Азії (CAPS), чим поставив під загрозу не тільки газопостачання в Центральній Азії, але й свою електроенергетичну і газову систему. Президент Узбекистану І. Карімов у 2010 р. зазначив, що досягти повної незалежності держави можна лише будучи незалежними у сфері енергетики [1, с. 3]. Згодом така політика показала свою неефективність через застарілу інфраструктуру, зростаючий попит в країні на енергію і відсутність можливостей для самостійного освоєння основних запасів природного газу. В умовах внутрішнього субсидованого енергетичного ринку влада Узбекистану залишилася зацікавленою у збільшенні експорту на зовнішні ринки. У 2015 р. Узбекистан збільшив експорт газу до Китаю, але скоротив обсяги його експортування до інших країн, включаючи Росію [1, с. 3]. У 2016 р. експорт Узбекистану до Китаю становив 602 млн. дол., а до Росії – 2,7 млн. дол. Станом на 2019 р. експорт газу до Китаю складав 10 млн. куб. м. У 2020 р. через економічну кризу Узбекистан знизив транзит газу до Китаю на 70 %, а експорт газу до Росії припинив [20].

Показником різної політики двох центральноазійських держав щодо Китаю було створення спільного банку в рамках Шанхайської організації співробітництва. У 2009 р. голова КНР Ху Цзіньтао запропонував на саміті ШОС створення антикризового фонду, де посередником у фінансових операціях і контролюючим органом мав стати Банк ШОС. Розмір вкладення у статутний капітал банку мав відповідати номінальному ВВП кожної країни-учасниці. Цей проект не влаштовував Росію та Казахстан, оскільки номінальний ВВП КНР складав 80 % спільного ВВП країн-учасниць ШОС. Це давало можливості КНР зайняти провідні позиції у новоствореній фінансовій структурі та отримати економічну владу всередині організації [26, с. 43].

Альтернативою китайському проекту мав стати запропонований Росією у 2014 р. Банк розвитку ШОС, сотворений на базі Євразійського банку розвитку. Цю пропозицію підтримав Казахстан, який з 2011 р. перебував у митному союзі з Росією і Білоруссю [33]. Натомість Узбекистан і Киргизстан виступили за незалежну фінансову структуру всередині ШОС на умовах дольової участі країн-учасниць, залежно від розміру їхніх економік. Незважаючи на постійні заяви китайської сторони про створення банківської структури всередині цієї організації, остаточного рішення так і не вдалося досягнути [26, с. 43].

Таким чином, реалізація ініціативи "Один пояс – один шлях" (2013) призвела до поглиблення економічної співпраці КНР з Казахстаном і Узбекистаном, як на двосторонньому рівні, так і в рамках ШОС. Проте рівень її розвитку був не однаковим.

Важливим напрямком співпраці Китаю з цими державами була реалізація інфраструктурних проектів, спрямованих на збільшення торгівлі й налагодження транзиту до інших держав і регіонів. Казахстан був залучений до побудови транспортних шляхів "Китай – Західна Азія", континентального коридору "Західна Європа – Західний Китай" і Транскаспійського транспортного коридору. Узбекистан був меншою мірою залучений до розбудови спільної інфраструктури, проте через його території були прокладені транспортний шлях "Ангрен–Пап" (Камчикський тунель) і частина Транскаспійського коридору. Будівництво залізниці "Китай–Киргизстан–Узбекистан", розпочате у 2018 р., у 2020 р. не було завершене.

Іншою основною сферою економічного співробітництва Китаю з Казахстаном і Узбекистаном була торгівля. Якщо імпорт КНР з Казахстану, крім енергетичних ресурсів і сировини, включав продукцію обробної промисловості, то в імпорті з Узбекистану переважала продукція енергетичної сфери. Оптимізація торгівельної сфери між Китаєм і Узбекистаном відбувалась повільніше, ніж з Казахстаном. Розміри прямих інвестиції, які Китай вкладав у ці дві країни, були однаковими. Проте кредитування Узбекистану було меншим, ніж Казахстану. У енергетичні сфері Казахстан співпрацював як із Росією, так і з Китаєм. Натомість основним партнером Узбекистану у цій сфері, після невдалої спроби відновити енергетичну незалежність, став Китай. Більшу залежність Узбекистану від КНР продемонструвало обговорення питання про створення спільного банку в рамках ШОС. У той час як Казахстан підтримав проект Росії, то Узбекистан – Китаю.

Список використаної літератури

1. Aminjonov F. Uzbekistan's Energy System: No Longer Self-Sufficient / Limitations of the Central Asian Energy Security Policy: Priorities and Prospects for Improvement. – London: C. Hurst and company, 2016. – P. 2–4.
2. Clinton H. Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting [Online] / U.S. Department of State. – September 22, 2011. – URL: https://bit.ly/33P27y1
3. Cooley A. Russia and China in Central Asia [Online] / Norwegian Institute for International Affairs (NUPI). Policy Brief. – №26. – URL: https://www.jstor.org/stable/resrep08013.
4. Dadabaev T. China's Inroads into the Infrastructure, Resource, and Manufacturing Sectors. Chinese, Japanese, and Korean Inroads into Central Asia: Comparative Analysis of the Economic Cooperation Roadmaps for Uzbekistan / T. Dadabaev // East-West Center Report. – 2019. – Pp. 28–36.
5. Economic Watch: Rosy prospect ahead for China-Uzbekistan relations [Online] / Xinhua.net. – 02.11.2019. – URL: https://bit.ly/3hwn9tt
6. Gelvig S. China – Kazakhstan Economic Cooperation and One Belt One Road Construction / S. Gelvig // Science Review. – 2020. – № 3(30), P. 42-49
7. Gussarova A., Aminjonov F., Khon Y. The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt. Competition or Convergence? Implications for Central Asia / A. Gussarova, F. Aminjonov, Y. Khon // Almaty: Friedrich-Ebert-Stiftung. –2017. – 28 p.
8. Juraev S. The Uzbekistan's Role in Central Asia / S. Juraev // International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs. – 2009. – Vol. 18, №. 2. – Pp. 55–69.
9. Kassenova N. China's Silk Road and Kazakhstan's Bright Path: Linking Dreams of Prosperity // N. Kassenova / Asia Policy. – 2017. – №. 24. – Pp. 110-116.
10. Liao J. A Silk Road for Oil: Sino-Kazakh Energy Diplomacy / J. Liao // The Brown Journal of World Affairs. – 2006. – Vol. 12, №. 2. – Pp. 39-51.
11. Omelicheva M., Du R. Kazakhstan's Multi-Vectorism and Sino-Russian Relations / M. Omelicheva, R. Du // Insight Turkey. – 2018. – №4. – Pp. 95-110.
12. Qoraboyev I. The Belt and Road Initiative and Uzbekistan's New Strategy of Development: Sustainability of mutual relevance and positive dynamics [Online] / I. Qoraboyev // Uzbek Journal of Legal Studies. – 2018. – Vol. 2. – P. 15. – URL: https://bit.ly/3tWEdeu.
13. Saltybayev Y. BRI and Kazakhstan: Challenges and Outlooks of China's Grand Strategy in Central Asia / Y. Saltybayev // Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development. – 2018. – №10. – Pp. 76-85.
14. Serikkaliyeva A., Amirbek A., Batmaz E. Chinese Institutional Diplomacy toward Kazakhstan / A. Serikkaliyeva, A. Amirbek, E. Batmaz // Insight Turkey. – 2018. – №4. – Pp. 129-152.
15. Serikkaliyeva A. Chinese View on the Expansion of the Shanghai Cooperation Organization [Online] / A. Serikkaliyeva // Scientific E-journal "edu.e-history.kz". – № 1(09). – URL: https://bit.ly/2QnYgou.
16. The Address of President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. November 11, 2014. [Online] // Official Site of the President of the Republic Kazakhstan. – URL: https://bit.ly/3uUeTqW.
17. Гончарук А. Суперництво Росії та Китаю за вплив у регіоні Центральної Азії. Висновки для України [Електронний ресурс] / А. Гончарук // tengrinews. – Режим доступу: https://bit.ly/3eS3r9G.
18. Гу Венлі. (顾雯丽). Магістраль Китай-Киргизстан-Узбекистан буде офіційно відкрита для руху 25-го числа (中国—吉尔吉斯斯坦—乌兹别克斯坦公路25日将正式通车) [Електронний ресурс] // Xinhua Silk Road. – 24.02.2018. – Режим доступу: https://www.imsilkroad.com/news/p/85521.html
19. Договор между Республикой Узбекистан и Китайской Народной Республикой о дружбе и сотрудничестве. Ташкент, 9 сентября 2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lex.uz/acts/2510798.
20. Экспорт газа в Россию приостановлен, в Китай снижен втрое [Електронний ресурс] // Газета.UZ. – 16.07.2020. – Режим доступу: https://www.gazeta.uz/ru/2020/07/16/gas-export/.
21. Казахстан і Китай підписали низку угод про співпрацю（哈萨克斯坦与中国签署一系列合作协议) [Електронний ресурс] // Відділ економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Казахстані. – 02.09.2015 (中华人民共和国驻哈萨克斯坦共和国大使馆经济商务处). – Режим доступу: https://bit.ly/3om1Agx
22. Китай є найбільшим інвестором у транспортну інфраструктуру Казахстану（中国是哈萨克斯坦交通基础设施的最大投资国）[Електронний ресурс] // Відділ економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Казахстані (中华人民共和国驻哈萨克斯坦共和国大使馆经济商务处). – 26.11.2018. – Режим доступу: https://bit.ly/3fjCWsK.
23. Китай та Казахстан підписали спільну декларацію та низку угод про співпрацю (中哈签署联合宣言和一系列合作协议) [Електронний ресурс] // Відділ економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Казахстані (中华人民共和国驻哈萨克斯坦共和国大使馆经济商务处). – 23.05.2014. – Режим доступу: https://bit.ly/3hwfN9b
24. Китаю и Казахстану нужно создать "экономический коридор Шелкового пути" – председатель КНР Си Цзиньпин [Електронний ресурс] // Министерство иностранных дел Китая. – 7.09.2013. – Режим доступу: https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/t1075402.shtml
25. Менкеуліцзі Політика Китаю в Центральній Азії (1992 – 1997 рр.) / Менкеуліцзі // Гілея: науковий вісник. – 2020. – Вип. 153 (№ 2). – 2020. – С. 117-123.
26. Михайлов А.Ю., Князева Е.О. Банк развития в структуре Шанхайской организации сотрудничества / А.Ю. Михайлов, Е.О. Князева // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. – 2015. – №39 (324). – С. 38-47.
27. Мінгазутдінова Г. Казахстан в системі зовнішньополітичних інтересів США кінця XX – початку XXI ст. / Г. Мінгазутдінова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – Вип. 4. – С. 26-29.
28. Мінгазутдінова, Г. "Новий Шовковий Шлях" Хіларі Клінтон: деякі спірні аспекти програми дій у Центральній Азії після 2014 року // Соціально-гуманітарні науки. Польсько-український науковий журнал. – 2014. – №2 (02). – С. 77-86.
29. О подписании Плана сотрудничества по сопряжению Новой экономической политики "Нурлы Жол" и строительства "Экономического пояса Шелкового пути" между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики (изменения на 31 августа 2016) [Електронний ресурс] // Tengrinews. – Режим доступу: https://bit.ly/3eS3r9G
30. Обсяг торгівлі між Узбекистаном та Китаєм становить 7,62 млрд доларів США у 2019 р. (2019年乌中贸易额76.2亿美元) [Електронний ресурс] // Відділ економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Узбекистані (中华人民共和国驻乌兹别克斯坦共和国大使馆经济商务处). – Режим доступу: https://bit.ly/33N9ZQA
31. Первый грузовой пошёл: Турция и Китай связались "историческим путешествием" [Електронний ресурс] // EurAsiaDaily. – 20.12.2020. – Режим доступу: https://bit.ly/3fm8ZZb
32. Платинова країна – Узбекистан (白金之国-乌兹别克斯坦) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Китайської національної нафтової корпорації. – 16.10.2018. – Режим доступу: https://bit.ly/33MNyuO

33. Россия выделила на ТЭО железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан 200 млн рублей – Жээнбеков [Електронний ресурс] / Reporter.kg. – 25.11.2019. – Режим доступу: https://bit.ly/3tVgsU2

34. Россия предложила создать в рамках ШОС Банк развития [Електронний ресурс] // АЭИ ПРАЙМ. – 31. 07. 2014. – Режим доступу: https://bit.ly/3eR4TsY

35. Руслан Изимов: Роль и место Узбекистана в центральноазиатской политике Китая [Електронний ресурс] // Central Asian Bureau for Analytical Reporting. – 02.03.2016. – Режим доступу: https://bit.ly/3hxbkTO

36. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах [Електронний ресурс] // Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах. – Режим доступу: https://bit.ly/3yf6mkp

37. Суюнбаев М., Мамытова А. Природные ресурсы как фактор развития Центральной Евразии [Електронний ресурс] / М. Суюнбаев, А. Мамытова // Центральная Азия и Кавказ. – 1998. – №1. – Режим доступу: https://bit.ly/3ovmaLy.

38. Таран М. Енергетична безпека та виклики зовнішній політиці Китаю на поч. XXI ст. / М. Таран // Китайська цивілізація: традиції та сучасність. – Київ, 2009. – С. 58-61.

39. У 2013 р. Обсяг двосторонньої торгівлі між Китаєм та Узбекистаном вперше перевищив 4,5 млрд. дол., збільшившись у річному обчисленні на 57,6% (2013年中国与乌兹别克斯坦双边贸易额首次超过45亿美元，同比增长57.6%) [Електронний ресурс] // Відділ економічного та комерційного консультування посольства Китаю в Узбекистані (中华人民共和国驻乌兹别克斯坦共和国大使馆经济商务处). – 27.01.2014. – Режим доступу: https://bit.ly/2RozQvE.

40. Чекаленко Л. Реалізація концепції Економічного Шовкового шляху в Центральній Азії / Л. Чекаленко // Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. "Один пояс, один шлях" / Під ред. О.М. Олійника. – Київ: ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", 2018. – С. 158-172.

References

1. Aminjonov, F. (2016). Uzbekistan's Energy System: No Longer Self-Sufficient, *Limitations of the Central Asian Energy Security Policy: Priorities and Prospects for Improvement.* London: C. Hurst and company, 2-4.

2. Clinton H. (2011). Remarks at the New Silk Road Ministerial Meeting. *U.S. Department of State. September 22, 2011.* URL: https://bit.ly/33P27y1

3. Cooley, A. (2015). Russia and China in Central Asia, *Norwegian Institute for International Affairs (NUPI). Policy Brief,* 26, 1-4. URL: https://www.jstor.org/stable/resrep08013.

4. Dadabaev, T. (2019). China's Inroads into the Infrastructure, Resource, and Manufacturing Sectors. Chinese, Japanese, and Korean Inroads into Central Asia: Comparative Analysis of the Economic Cooperation Roadmaps for Uzbekistan. *East-West Center Report*, 28–36.

5. Economic Watch: Rosy prospect ahead for China-Uzbekistan relations. (2019). *Xinhua.net.* URL: https://bit.ly/3hwn9tt

6. Gelvig, S. (2020). China – Kazakhstan Economic Cooperation and One Belt One Road Construction. *Science Review,* 30(3), 42-49.

7. Gussarova, A., Aminjonov F., Khon Y. (2017). *The Eurasian Economic Union and the Silk Road Economic Belt. Competition or Convergence? Implications for Central Asia.* Almaty: Friedrich-Ebert-Stiftung.

8. Juraev, S. (2009). The Uzbekistan's Role in Central Asia, *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs,* 18(2), 55–69.

9. Kassenova, N. (2017). China's Silk Road and Kazakhstan's Bright Path: Linking Dreams of Prosperity. *Asia Policy,* 24, 110-116.

10. Liao, J. (2006). A Silk Road for Oil: Sino-Kazakh Energy Diplomacy. *The Brown Journal of World Affairs,* 12(2), 39-51.

11. Omelicheva, M., Du, R. (2018). Kazakhstan's Multi-Vectorism and Sino-Russian Relations. *Insight Turkey*, 4, 95-110.

12. Qoraboyev, I. (2018). The Belt and Road Initiative and Uzbekistan's New Strategy of Development: Sustainability of mutual relevance and positive dynamics. *Uzbek Journal of Legal Studies,* (2), 15. URL: https://bit.ly/3tWEdeu

13. Saltybayev, Y. (2018). BRI and Kazakhstan: Challenges and Outlooks of China's Grand Strategy in Central Asia, *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development,* 10, 76-85.

14. Serikkaliyeva, A. & Amirbek, A. & Batmaz, E. (2018). Chinese Institutional Diplomacy toward Kazakhstan. *Insight Turkey,* 4, 129-152.

15. Serikkaliyeva, A. (n.d.). Chinese View on the Expansion of the Shanghai Cooperation Organization. *Scientific E-journal "edu.e-history.kz",* 9(1). URL: https://bit.ly/2QnYgou.

16. The Address of President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. (2014, November 11). *Official Site of the President of the Republic Kazakhstan.* URL: https://bit.ly/3uUeTqW.

17. Honcharuk, A. (n. d.). *Rivalry Between Russia and China for Influence in the Central Asia. Conclusions for Ukraine.* URL: https://bit.ly/3eS3r9G. [*in Ukrainian*].

18. Hu, Venli (2018). The China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Highway Will Be Officially Opened for Traffic on the 25th. *Xinhua Silk Road*. URL: https://www.imsilkroad.com/news/p/85521.html [*In Chinese*]

19. Agreement Between The Republic of Uzbekistan and the People's Republic of China on Friendship and Cooperation. Tashkent, September 9, 2013. (2013). URL: https://lex.uz/acts/2510798 [*In Russian*]

20. Gas Exports to Russia Suspended, to China Reduced by Three Times. (2020). *Gazeta.UZ.* 16.07.2020. URL: https://www.gazeta.uz/ru/2020/07/16/gas-export/.

21. Kazakhstan and China Have Signed a Number of Cooperation Agreements. (2015). *Economic and Commercial Consulting Department of the Chinese Embassy in Kazakhstan*. 09.02.2015. URL: https://bit.ly/3om1Agx. [*In Chinese*]

22. China Is the Largest Investor in Kazakhstan's Transport Infrastructure. (2018). *Economic and Commercial Consulting Department of the Chinese Embassy in Kazakhstan.* 26.11.2018. URL: https://bit.ly/3fjCWsK. [*In Chinese]*

23. China and Kazakhstan Have Signed a Joint Declaration and a Number of Cooperation Agreements. (2014). *Economic and Commercial Consulting Department of the Chinese Embassy in Kazakhstan.* 23.05.2014. URL: https://bit.ly/3hwfN9b. [*In Chinese]*

24. China And Kazakhstan Need to Create an "Economic Corridor of the Silk Road" – President of the People's Republic of China Xi Jinping. (2013). *Ministry of Foreign Affairs of China*. 7.09.2013. URL: https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/t1075402.shtml [*In Chinese]*

25. Mengkewuliji. (2020) China's Policy in Central Asia (1992-1997). *Hileya. Scientific Bulletin*, *2 (153),* 117-123. [*in Ukrainian*].

26. Mikhaylov, A. & Knyazeva, Ye. (2015). Development Bank in the structure of the Shanghai Cooperation Organization. *National interests: priorities and security*, 39 (324), 38-47 [*In Ukrainian*]

27. Mingazutdinova, G. (2014) Kazakhstan in the U.S. Foreign Policy Interests (Late 1990 – Early XXI cent.). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 4, 26-29 *[In Ukrainian]*

28. Mingazutdinova, G. (2014). Hillary Clinton's "New Silk Road": Some Dark Sides of Action Plan in Central Asia After 2014. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal.* 02 (02), 77-86. [*In Ukrainian]*

29. On the Signing of the Cooperation Plan for the Coupling of the New Economic Policy "Nurly Zhol" and the Construction of the "Silk Road Economic Belt" Between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the People's Republic of China (Changes of August 31, 2016). (2016). *Tengrinews*. URL: https://bit.ly/3eS3r9G [*in Russian*].

30. The Volume of Trade Between Uzbekistan and China is 7.62 Billion US Dollars in 2019. (2020). *Economic and Commercial Consulting Department of the Chinese Embassy in Uzbekistan.* 23.01.2020. https://bit.ly/33N9ZQA. [*in Chinese*].

31. The first cargo went: Turkey and China connected with a "historical journey". (2020). *EurAsiaDaily*. 20. 12. 2020. URL: https://bit.ly/3fm8ZZb [*in Russian*].

32. Platinum country – Uzbekistan. (2018). *Official website of the China National Petroleum Corporation.* 10.16.2018. URL: https://bit.ly/33MNyuO [*in Chinese*].

33. Russia allocates 200 million rubles for the feasibility study of the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway. (2019). *Zheenbekov. Reporter.kg.* 25.11.2019. URL: https://bit.ly/3tVgsU2. [*in Russian*].

34. Russia proposed to create a Development Bank within the SCO. (2014). *AEI Prime*. URL: https://bit.ly/3eR4TsY [*in Russian*].

35. Ruslan Izimov: The role and place of Uzbekistan in the Central Asian policy of China. (2016). *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*. 02. 03. 2016. URL: https://bit.ly/3hxbkTO [*in Russian*].

36. Action Strategy for Five Priority Areas of Development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021. (n. d.). *Action Strategy for Five Priority Areas of Development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021.* https://bit.ly/3yf6mkp [*in Russian*].

37. Suyunbaev, M. & Mamitova, A. (1998). Natural resources as a factor of Central Eurasia development. *Central Asia and Caucasus, 1*. URL: https://bit.ly/3ovmaLy [*in Russian*]

38. Taran, M. (2009). Energy Security and Challenges to China's Foreign Policy at the Beginning of the 21st Century. *Chinese Civilization: Traditions and Modernity*. 58-61. [*In Ukrainian]*

39. In 2013 the Volume of Bilateral Trade Between China and Uzbekistan Exceeded $ 4.5 Billion for the First Time, Increasing by 57.6% per Year. *Economic and Commercial Consulting Department of the Chinese Embassy in Uzbekistan.* URL: https://bit.ly/2RozQvE [*in Chinese*].

40. Chekalenko, L. (2018). Implementation of the Economic Silk Road Concept in Central Asia. In: O. Oliinyk, (Ed.), *Ukraine – China – 25 years of cooperation: results and prospects. "One belt, one way",* Kyiv: The State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine". Pp. 158-172 [*in Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 25.02.21

Mengkewuliji, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF CHINA-KAZAKHSTAN AND CHINA-UZBEKISTAN TRADE AND ECONOMIC RELATIONS (2013-2020): A COMPARATIVE ANALYSIS

This paper explores the development of trade and economic relations between China and Kazakhstan, and China and Uzbekistan since the introduction of the "One Belt – One Road" initiative in 2013 until the economic slowdown in 2020. The author also compares the different ways in which China–Kazakhstan and China–Uzbekistan trade and economic relations were developed.

The research reveals a significant role of the "One Belt – One Road" initiative in the rapid growth of bilateral cooperation between China and Kazakhstan, and China and Uzbekistan in the spheres of trade, infrastructure development, finance and energy. Kazakhstan and China put the emphasis on infrastructure development and trade, including the manufactured products. Uzbekistan and China focused on trade in energy resources. China's investment in both Central Asian countries grew equally, however Kazakhstan received more Chinese loans than Uzbekistan. China provided loans to both countries only on condition of their cooperation with Chinese companies operating in Central Asia.

New transit routes were built within the framework of the "One Belt – One Road" initiative. China, Kazakhstan and Uzbekistan implemented joint highways projects such as the Kabul and Trans-Caspian corridors. While China and Kazakhstan developed continental infrastructure projects such as "Western China-Western Europe", China and Uzbekistan focused more on local programs such as the construction of the Kamchik tunnel.

Kazakhstan and Uzbekistan pursued different energy policies toward China. Kazakhstan was developing equal cooperation with China and Russia in energy sphere. Uzbekistan tried to pursue a policy of energy independence, and when it failed, it began to work more closely with China. Other significant differences between Kazakhstan and Uzbekistan included their positions regarding the financial structures of the Shanghai Cooperation Organization. During discussion of the SCO Development Bank project, Uzbekistan and Kazakhstan supported Chinese and Russian projects respectively.

Keywords: foreign relations, China, Kazakhstan, Uzbekistan, trade and economic relations, Shanghai Cooperation Organization.

УДК 94 : 330.341.1(520)"1945/199"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.8

О. Олійник, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.
ORCID iD: 0000-0002-0083-9960
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна

ЯПОНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇНИ У ПЕРІОД 1945–1991 РР.

Розглянуто досвід Японії у повоєнному відтворенні країни в період 1945–1991 рр. Визначені історичні етапи розвитку країни у період, що досліджується. Проаналізовано історичні умови, в яких опинилась країна у повоєнний період. Встановленні ключові історичні особи, що вплинули на розвиток країни. Виявлені і представлені напрями і заходи реформування та розвитку країни. Доведено важливість зовнішніх факторів та зовнішньої політики для ствердження країни на світовій арені. Сформульовані чинники створення дієвої політичної системи, ефективного державного управління, сталого суспільного та людського розвитку.

Ключові слова: Японія, реформи, економічне диво, США, міжнародні зв'язки.

Постановка проблеми. Питання ефективного розвитку є ключовою проблемою уряду будь-якої країни, оскільки він несе відповідальність за забезпечення економічного зростання, добробут та гідні умов життя громадян шляхом запровадження ефективної моделі розвитку, дієвої соціально-економічної політики та досягнення безпеки країни. Попри спорідненість основних завдань, що вирішують уряди різних країн, навряд чи можна знайти в світі країни з тотожними моделями соціально-економічного розвитку. Навіть якщо зовні такі моделі виглядають ідентичними, існує безліч відмінностей у способах та методах їх реалізації. Досвід соціально-економічного розвитку розвинутих країн є цінним джерелом для формування стратегічного бачення та логіки мислення в напрямку виведення країни на передові щаблі світового розвитку. В цьому контексті Японія посідає особливе місце, оскільки ця країна за достатньо короткий історичний період спромоглася перетворитися на другу економіку в світі і протягом тривалого часу залишилася такою. Вивчення досвіду Японії у формуванні інноваційної та конкурентоздатної моделі соціально-економічного розвитку представляє як науковий, так і практичний інтерес. Саме цьому і присвячена дана стаття.

Аналіз джерел та літератури. Досвід повоєнного розвитку країн викликає постійний інтерес у наукових колах. Дослідники з різних країн світу намагаються виявити "рецепти" успішного розвитку Японії в повоєнні роки. Інтерес представляють як роботи, що присвяченні окремим аспектам моделі економічного розвитку Японії, так і її всебічному розвитку. В цій статті представлені роботи дослідників, які представляють обидва підходи, що дозволило об'єктивно виявити основні чинники формування стратегії повоєнного розвитку Японії, стратегічні підходи та, зрештою, сформувати цілковите уявлення про ключові риси моделі повоєнного розвитку Японії.

У роботах Беклі Майкла, Хоріучі Юсаку, Дженніфера Міллера [1] та Крісті Патрік [6] автори досліджують роль США в повоєнній відбудові Японії. Після закінчення Другої світової війни, з метою забезпечення власних інтересів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), США розглядали Японію як форпост зовнішньої політики у регіоні. Задля підтримки економічного розвитку країни США надали Японії широкомасштабну фінансову, технологічну та продовольчу допомогу.

У дослідженні Ньюмена Карсона [15] автор представив роль Головнокомандувача союзними окупаційними військами в Японії Дугласа Макартура у повоєнному реформуванні Японії. Д. Макартур ініціював низку стратегічних реформ країни, зокрема у сфері демократизації японських економічних інститутів та демонополізації, які заклали основу сучасної економіки Японії.

Тематиці реформування економіки країни також присвячена робота Едвардса Корвіна [8], яку він присвятив питанню ліквідації великих банківських та промислових конгломератів. На думку автора це сприяло не тільки формуванню конкурентного середовища, а також переорієнтуванню промисловості з воєнного виробництва на мирне.

Питання реформування сільськогосподарських земель дослідив Кавагое Тошіхіко [12]. У результаті цієї реформи колишні орендатори отримали у власність землю і стали повноцінними власниками. Це стало потужним мотиваційним покликом для селян, що завдало стимулюючого поштовху економічній активності в селі.

© Олійник О., 2021

Період реконструкції та відновлення економіки Японії (1945–1952) представлено в роботі Хамада Коїчі та Касуя Мунехіса [10]. В дослідженні зроблено акцент на монетарній стабілізації, також досліджені заходи щодо приборкання неконтрольованого зростання цін та рівня інфляції. Автори зробили важливий висновок про те, що досвід Японії у реструктуризації та відновленні країни може стати маяком для країн Східної Європи та країн колишнього Радянського Союзу у справі реконструкції економіки.

Питання оборонної політики досліджує Чай Сун-Кі [4]. Автор стверджує, що в повоєнний період оборонна політика Японії була тісно пов'язана з оборонною політикою США, що, на його думку, мало позитивний вплив. Співпраця цих країн у воєнній сфері дозволила Японії зекономити значні бюджетні кошти, а відтак спрямувати більше коштів у реальний сектор.

Історичний період високого зростання (1954–1973) Японії дослідив Болто Андреа [2]. У роботі представлено аналіз економічної політики уряду Японії, завдяки якій протягом відповідної періоду економіка країни демонструвала найвищі показники зростання. Автор виявив загальну закономірність, що парадоксально подібна до східноєвропейської моделі розвитку: збільшення інвестицій, зниження споживання та досягнення відносної рівності у розподілі доходів.

Після завершення окупації Японії адміністрацією США, перша виявила більшу активність на світовій арені й намагається проводити незалежну зовнішню політику. Уряд країни започаткував політику "seikei fukabun" ("не розподіляти політику та економіку") і пішов на зближення з СРСР задля нормалізації відносин. Результати запровадження цієї політики дослідив Карліл Лонні [3].

Жорстку позицію проти зближення Японії з СРСР зайняла адміністрація президента США на чолі з Дуайтом Эйзенхауером. З метою утримати Японію в колі американських інтересів, він домігся запровадженню сприятливих умов для Японії у торгівлі з США, сприяв спрощенню виходу японських товарів на американській ринок, а також збільшив оборонні витрати США на утримання воєнної присутності в АТР. Зовнішню політику Японії та її відносини зі США після набуття незалежності прослідкував Форсберг Аарон [9].

Вагому роль у прискоренні економічного зростанні Японії відіграв прем'єр-міністр Японії Ікеда Хаято, який восени 1960 р. запропонував "план подвоєння доходів" протягом 10 років. Цей план викликав бурхливу дискусію в середовищі економістів через нестандартність заходів та інструментів його реалізації. Попри скептицизм, який існував у середовищі економістів щодо реальності цього плану, його таки вдалось не тільки виконати, а й перевиконати. Причини та хід успішної реалізації плану Ікеда Хаято досліджені Когіку К. С. [13].

Успіхи Японії в економічному зростанню та модернізації промисловості країни дозволили їй посилити свою присутність на світових ринках та світовій економіці в цілому. За обсягом виробництва деяких видів продукції Японія посіла перше місце в світі. Досвід Японії в освоєнні зовнішніх ринків досліджено Столяровим Ю. С. та Хесиним Е. С. [26].

Досягнення Японії у налагодженні сучасного виробництва були зумовлені запровадженням інноваційних методів, зокрема компанія Тойота впровадила принцип постійного вдосконалення, який отримав назву виробнича система "Тойота" (Toyota Production System, TPS). Завдяки цьому методу компанія Тойота перевершила своїх конкурентів за якістю та надійністю виробництва, а також зниження його собівартості. Цей метод проаналізовано та представлено в роботі Субраманя С. Р. [21].

Економічний розвиток Японії супроводжувався зміною структури економіки, оскільки провідну роль у ній на початку перетворень відігравало сільське господарство, тоді як за 20 років реформ ситуація докорінно змінилася. Пояснити цей процес спробував у своїй статті Вітторіо Валлі [23].

Політика уряду Японії щодо зниження нерівності доходів призвела до підвищення середнього рівня доходів громадян, а відтак до формування суспільства загального середнього класу. Ключові аспекти та значення формування середнього класу для Японію були досліджені Давидом Чіаваччі [5].

Обмеженість ресурсів примусила уряд Японії приймати альтернативні рішення щодо забезпечення енергетичних потреб країни. Раціональна енергетична політика уряду Японії забезпечила економічне зростання Японії. Яким чином це здійснювалось, дослідили Девіс Стейсі С. і Дігель Сьюзен В. [7], а також Осіма К., Сузукі Т. та Мацуно Т. [17].

Серйозний внесок в японське "економічне диво" зробила також глибоко продумана та цілеспрямована політика японського уряду в освітній та науково-технічній сферах. Постійна увага та підтримка з боку керівництва Японії перетворили освіту та науку в фактори економічного розвитку, завдяки чому Японія стала лідером у цих галузях. Досвід Японії у реформуванні освітньої та науково-технічної сфери дослідили Макґафіган Ед [14] та Гончаренко А. Н. [24].

Таким чином, можна з упевненістю відзначити, що інтерес світової та вітчизняної наукової спільноти до даного питання, особливо враховуючи той факт, що Японія і надалі залишається однією з найрозвинутіших країн світу та залишається лідером у сфері інноваційного розвитку та НДДКР, викликає необхідність розробки подальших наукових досліджень з урахуванням останніх тенденцій та подій, які спостерігаються в японському суспільстві.

Постановка завдання. Враховуючи актуальність питання пошуку ефективних стратегій та моделей розвитку, можна виокремити кілька найбільш важливих завдань, розв'язання яких дозволить зрозуміти стратегічні підходи уряду Японії до реформування країни, та сформувати уявлення про модель її повоєнного розвитку. До таких завдань можна вважати наступні: по-перше, виокремити основні етапи повоєнного розвитку Японії, з'ясувати їх характерні ознаки, встановити заходи та інструменти економічної політики, а також оцінити їх результативність; по-друге, проаналізувати роль США у повоєнному розвитку Японії, з'ясувати стратегічні ініціативи США стосовно Японії, дослідити форми і методи взаємодії між цими країнами; по-третє, простежити роль американських і японських державних діячів у повоєнному відтворенні Японії, вивчити їх ініціативи та дієвість; по-четверте, дослідити пріоритетні напрями політики економічного відродження країни, зокрема в освіті, науці та технології; по-п'яте, оцінити якість державного управління як основоположного чинника успішного реформування країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поразка у Другій світовій війні занурила економіку Японії в стан глибокої кризи, близької до руйнації. Багато підприємств зупинило роботу, внаслідок безробіття та гіперінфляції впав життєвий рівень народу. Практично повністю в країні були ліквідовані виробничі потужності легкої та харчової промисловості, які ще у воєнні часи були переорієнтовано на потреби армії та флоту. Хоча потенціал важкої промисловості, металургії, машинобу-

дування та низки інших галузей певною мірою було збережено, проте він не міг забезпечити негайні потреби відновлення через необхідність конверсії. До того ж, припинення постачання сировини та матеріалів з-за кордону, передусім із колишніх азійських колоній Японії, не дозволяло розраховувати на відновлення підприємств цих галузей. Ситуація ускладнювалася тим, що в низці галузей (суднобудування, літакобудування) промислове обладнання на першому етапі окупації було визнано об'єктом репарації та виведено з економічного обігу. На додачу, внаслідок неврожаю рису у 1945 р., коли було зібрано лише 2/3 його звичайного річного обсягу, загострилась продовольча проблема. Ситуацію було врятовано лише завдяки централізованим поставкам США по лінії "Урядового фонду допомоги окупованим територіям" та "Фонду економічного сприяння окупованим територіям". Положення здавалося безнадійним. В цілому у країні панувала атмосфера хаосу та смути. Попри це, Японія спромоглася в порівняно короткі терміни відновити свою економіку до довоєнного рівня, а пізніше значно перевершити його та вийти в число провідних економічних держав світу.

Розвиток Японії в епоху після Другої світової війни можна розділити на чотири основні періоди: період реконструкції (1945–1953), період високого зростання (1954–1973), період уповільнення (1974–1990), період структурної кризи або втраченого десятиліття (1991–2001), період повільного зростання (2002 – нині). У цій роботі розглядається історичний розвиток Японії з 1945 по 1991 рр. Саме впродовж цього часу відбулись найбільш яскраві історичні зрушення в історії Японії, які дозволяють простежити шлях країни від розквіту до уповільнення.

Період реконструкції в 1945–1952 рр. Згідно з п. 11 Потсдамської декларації, на якій було визначено умови капітуляції Японії, їй було дозволено мати такі галузі, які б підтримували її економіку та дозволяли вимагати справедливих репарацій в натуральній формі. Їй також було заборонено розвивати ті галузі, що дозволили б здійснити військове переоснащення для ведення війни [18].

Зацікавленість США щодо надання підтримки Японії в реконструкції країни також була зумовлена зміною американських зовнішньополітичних акцентів, що відбулось після виголошення "Фултонської промови" колишнім британським прем'єр-міністром Уінстоном Черчиллем 5 березня 1946 р. Ця промова поклала початок "Холодній війні" між Сходом та Заходом, фактично – між СРСР та США, а також західноєвропейськими країнами. З метою забезпечення власних інтересів в АТР, США почали розглядати Японію в якості форпоста зовнішньої політики в регіоні.

Ключову роль у проведенні окупаційної політики відіграло командування американських окупаційних військ в Японії. Під впливом США в країні було здійснено масштабні демократичні реформи в економічній, політичній та соціальних сферах. У заяві Головнокомандувача союзними окупаційними військами в Японії Д. Макартура повідомлялось, що в країні здійснюватиметься демократизація японських економічних інститутів, перегляд монополістичного контролю за промисловістю шляхом розробки методів, які, як правило, забезпечували широкий розподіл доходу та володіння засобами виробництва та торгівлею [2].

США також кардинально вплинули на формування економічної політики Японії та її структурну перебудову. Зокрема, високі показники інвестицій вимагали великої кількості капіталу, експортно-орієнтоване зростання вимагало вихід на стабільні та високоліквідні ринки з високим рівнем купівельної спроможності, а політика придбання технологій та протекціонізму вимагала толерантного міжнародного співтовариства. Американські лідери бажали і могли забезпечити Японії такі переваги, оскільки зовнішня політика США під час ранньої "Холодної війни" надавала пріоритет вирощуванню сильних союзників-антикомуністів.

Одна з головних проблем, з якою американське командування зіткнулось вже на самому початку періоду окупації, полягла в необхідності визначити місце інституту імператора в майбутньому політичному устрої Японії та вирішити долю імператора Хірохіто. Докорінної зміни вимагало також створення нових інституцій політичної системи країни. Після тривалої роботи представників американської адміністрації разом з японськими офіційними особами, в лютому 1946 р. комісією у справі адміністрації Штабу окупаційних військ (ШОВ) на чолі з генералом Кортні Уітні було підготовлено новий проект конституції, який був схвалений японським урядом. Після затвердження парламентом Японії, нова конституція вступила в дію 3 травня 1947 р. і розпочався новий період в історії країни.

Згідно з новою конституцією, імператор "ставав символом народу". Оскільки релігію, відповідно до конституції, було відділено від держави, імператор формально залишався главою сінто (яп. 神道, "шлях богів") – традиційної релігії Японії. Його позбавили можливості здійснювати вплив на духовну сферу, використовуючи авторитет державної влади. Надалі, в рамках реформи освіти, зі шкільних програм було вилучено положення про національну виключність японської нації й вірнопідданський обов'язок щодо до імператора.

У сфері державного управління було введено кабінетно-парламентську систему, в рамках якої парламент обирається всенародним голосуванням, а голова виконавчої влади обирається парламентом з числа своїх членів. Конституція закріпила двопалатну модель парламентської системи. Важливим моментом конституції стало положення про те, що кабінет міністрів несе колективну відповідальність перед парламентом. Таким чином, в Японії було закріплено демократичну модель політичної системи суспільства за західним зразком.

За часи війни фінансова система Японії була майже повністю зруйнована, а національна валюта знецінена. Японія зіткнулася з дефіцитом капіталу, необхідного для активних внутрішніх інвестицій. Ключову роль у відтворенні фінансової системи країни та стабілізації національної валюти знов-таки відіграли США. Спочатку Сполучені Штати надали Японії серію низькопроцентних позик, американські банки розпочали відігравати важливу роль як постачальники капіталу для розвитку японського комунального господарства та важкої промисловості, найбільш активним серед яких був Американський експортно-імпортний банк. Відчутне фінансування також забезпечувалося Світовим банком. Такі вливання капіталу спричинили різке збільшення японських інвестицій, що є однією з ключових змінних у стандартній моделі економічного зростання [1].

США також розуміли стратегічну важливість використання іноземної допомоги та інших інструментів для допомоги та відновлення повоєнної Японії [4]. Загалом, у період з 1946 по 1952 рр. Вашингтон надав допомогу Японії у розмірі 2,2 млрд дол. задля відбудови, що сьогодні дорівнює приблизно 18 млрд дол. Із загальної суми допомоги Японії, 1,7 млрд дол. були надані у формі грантів, а решта – у формі низьковідсоткових позик [20, p. 2]. Більша частина допомоги була спрямована безпосередньо на економічне відновлення, зокрема кошти були витрачені на закупівлю промислового об-

ладнання, промислових матеріалів, сировини, пального, мастильних матеріалів, транспортних засобів та ін.

Реконструкція економіки країни також відбувалась під керівництвом адміністрації окупаційних військ США в Японії. Під впливом США, країна зазнала широкомасштабних інституційних реформ, серед яких найвагомішими є – ліквідація великих землевласників, перерозподіл сільських земель та ліквідація дзайбацу (*zaibatsu,* великі банківські та промислові клани). У 1945 р. десять дзайбацу контролювали 49 % гірничодобувної промисловості, машинобудування, суднобудування та хімічної промисловості; 50 % банківської справи, 60 % страхування та 61 % судноплавства [8, с. 232].

Реформа сільськогосподарських земель в Японії вважається одним із найбільш вдалих проектів у світі. До реформи 1941 р. майже половина сільськогосподарських угідь оброблялася фермерами-орендарями. Завдяки земельній реформі, колишні фермери-орендарі отримали земельні ділянки у власність, що стало новим стимулом для їхньої роботи та сприяло швидкому зростанню японського сільського господарства. Коли земельна реформа була майже здійснена в 1949 р., 13 % сільськогосподарських угідь залишились в оренді, а до 1955 р. їх частка зменшилась до 9 %. Відповідно, кількість власників-виробників зросла з 31 % у 1941 р. до 70 % у 1955 р., а кількість фермерів-орендарів, які не володіли сільськогосподарською землею, різко зменшились – із 28 % до 4 % за той же період. Оскільки майже половина японського населення Японії на той час була сільською, то реформа таким чином мала велике значення для створення економічної основи післявоєнної японської демократії [12, с. 33].

На початку 1949 р. зі США до Японії для розробки економічної політики країни з стабілізації економіки було запрошено американського банкіра Д. Доджа, програма якого згодом отримала назву "лінія Доджа". Вона включала такі основні заходи: жорстокий контроль за бюджетними витратами та грошовою емісією; заморожування заробітної плати; звільнення цін на споживчі товари, які раніше регулювались; введення фіксованого курсу ієни через жорстоку прив'язку ієни до долара (360 ієн за 1 долар США) [10, с. 22–24].

У рамках реформування економічної системи країни також здійснювалася податкова реформа. Для здійснення цієї реформи було запрошено групу американських фахівців на чолі з професором Колумбійського університету К. Шоупом ("місія Шоупа"). У рамках податкової реформи було очищено податкову систему від архаїчних елементів, були створенні комфортні умови для діяльності добросовісних платників та заохочення добровільної сплати податків. З цією метою було внесено оригінальне нововведення – запроваджено так звані блакитні декларації для компаній, які вели належний бухгалтерський облік і звітність, та повністю виконували податкові зобов'язання. Декларанти звільнялися від обтяжливих перевірок, докучливого контролю. Блакитні декларації витримали випробування часом і збереглися донині. 80 % платників взагалі були звільнені від подачі декларацій, що засвідчує простоту адміністрування податків. Інші зміни податкового кодексу пов'язані з істотним підвищенням неоподатковуваного мінімуму і суттєвого зниження – з 85 % до 55 % максимальної ставки прибуткового податку з фізичних осіб незалежно від джерела доходу. Норма оподаткування прибутку юридичних осіб була зменшена з 52,5 % до 35 %. На думку деяких фахівців, завдяки діяльності "місії Шоупа" в Японії була створена чи не найдосконаліша у своїй простоті податкова система у світі. В пріоритетних галузях було запроваджено пільгове оподаткування, що було спрямовано на стимулювання технічного переоснащення підприємств. Воно включало безмитний ввіз сучасного обладнання, прискорену амортизацію технологічно нового обладнання. Значні бюджетні інвестиції було вкладено в інфраструктуру. Сприятлива кон'юнктура призвела на початок 1955 р. до "буму Дзімму" – економічного підйому, який отримав назву від імені міфічного засновника японської імператорської династії [19].

Важливу роль у відновлені економіки країни відіграла постать Йосіди Сігеру, який протягом 1948–1954 рр. очолював кілька кабінетів. Його концепція державної політики отримала назву "доктрина Йосіди". Суть цієї доктрини полягала в тому, що Японія повинна самостійно з максимальною вигодою використовувати для вирішення задач економічного розвитку ті зовнішньополітичні умови, в яких вона опинилась після підписання Договору про безпеку з США. Доктрина базувалась на двох основоположних принципах: пріоритетному розвитку економіки та свідомій відмові від активного військового будівництва. Військово-політичний союз Японії та США надавав певні гарантії Японії від зовнішнього вторгнення. В той самий час країна могла вивільнити значні ресурси, які б у протилежному випадку їй довелось витратити на потреби оборони та національної безпеки, та спрямувати на вирішення задач мирного розвитку [4, с. 392]. Протягом періоду реконструкції середньорічний рівень економічного росту в Японії становив 9,9 %.

Реформа також сприяла демократизації та соціально-політичній стабільності в повоєнній Японії. Фактично, Ліберально-демократична партія, яку підтримувало сільське населення, змогла зберегти більшість у парламенті і залишалася правлячою партією майже 40 років після реформи.

В кінці 1945 р. окупаційна влада видала директиву про реформування системи освіти. В ході її реалізації були відмінені антидемократичні імператорські рескрипти про освіту, були змінені навчальні програми, заново переписані підручники з історії та інших дисциплін, у яких пропагувався дух виключності японської нації.

Окупація Японії американською адміністрацією тривала до осені 1951 р. Після підписання 8 вересня 1951 р. Сан-Франциського договору, який також містив декларацію про припинення війни, закінчилась американська окупація Японії, яка відновила державний суверенітет. Згідно з договором, Японія відмовилася від своїх колоніальних володінь, Південного Сахаліну, Курильських островів, Південного Тихоокеанського мандата, претензії на Антарктиду, островів Спратлі, Парасельських та Пескадорських островів (Пенху). В той самий час, згідно з договором, Японія не втрачала контроль над островом Ліанкур (пізніше Південна Корея проголосила його своєю територією). Уряд Японії до сьогодні вважає зазначені території своєю власністю.

Одночасно з підписанням Сан-Франциського договору Японія підписала Договір про безпеку з США. В преамбулі договору було зазначено, що Японія бажає, щоб США протягом певного часу утримували на її території збройні сили для запобігання збройному нападу. Підписання цих договорів повернуло Японію в систему міжнародних відносин як повноправного суб'єкта [1, с. 3].

Період високого зростання в 1953–1973 рр. Після завершення періоду реконструкції в Японії розпочалась тривала фаза швидкого економічного зростання, яке тривало близько двох десятиліть. Період історичного розвитку Японії з 1953 по 1973 рр. характеризується високим рівнем економічного росту. Протягом 20 років середній рівень економічного росту в країні становив 9,1 %, ріст ВВП на душу населення становив 8,0 %, продуктивність праці була набагато вищою, ніж у всіх

інших промислово розвинутих країнах, рівень інфляції стримувався, а темпи зростання реальних інвестицій, реального споживання, вартості реальної одиниці заробітної плати, загального рівня заробітної плати та експорту були дуже стійкими. Протягом відповідного періоду зайнятість у країні значно зросла, а рівень безробіття був дуже низьким. Якщо сальдо поточного рахунку до 1967 р. залишалось від'ємним, то, завдяки позитивним економічним зрушенням, зокрема розвитку зовнішньої торгівлі, Японія перетворилась на країну – нетто-кредитора [2].

Після завершення окупації Японії адміністрацією США, перша виявила більшу активність на світовій арені, прагнучи утвердитися як незалежна держава та відстоювати власні інтереси. Зокрема, уряд Японії пішов на зближення з СРСР задля нормалізації відносин. В результаті 19 жовтня 1956 р. сторони підписали радянсько-японську декларацію, яка передбачала припинення стану війни між Японією і СРСР та відновлення дипломатичних відносин. У грудні 1957 р. було підписано радянсько-японський торговий договір, на основі якого стали укладатися щорічні торгові угоди, що сприяло інтенсивному росту двосторонньої торгівлі [3].

Нормалізація відносин між СРСР та Японію не відповідала зовнішньополітичним інтересам США. Керівництво країни не могло припустити поглиблення відносин між цими державами, тому США прийняли рішення про продовження політики підтримки Японії. Така підтримка здійснювалась у рамках "Доктрини Ейзенхауера", яку президент Д. Ейзенхауер проголосив у посланні Конгресу США 5 січня 1957 р. Згідно з цією доктриною, будь-яка країна може запросити економічну або військову допомогу у США, якщо вона піддається військовій агресії з боку третьої сторони. Д. Ейзенхауер підкреслив радянську загрозу у своїй доктрині, висловлюючи готовність американських військ "забезпечувати і захищати територіальну цілісність і політичну незалежність країн, які потребують допомоги проти військової агресії будь-якої нації, контрольованої міжнародним комунізмом".

За ініціативою Д. Ейзенхауера було схвалено рішення про зменшення японських витрат на оборону, одначе воно передбачало збільшення фінансової підтримки збройних сил США. Як результат, японські витрати на оборону, як частка ВВП, зменшились на 20 % між 1958 і 1960 рр., і продовжували скорочуватися надалі, знизившись до 1 % ВВП до 1970 р. Це дозволило Японії спрямувати кошти, що вивільнилися від скорочення витрат на оборону, на забезпечення економічного зростання та визначити досягнення достатку громадян своїм найвищим пріоритетом. Ця зміна політики США дозволила Японії мінімізувати видатки на власну оборону і розподілити її обмежені ресурси в основному для розширення приватного сектору. Отже, економічне зростання Японії було значно прискорено.

США також сприяли просуванню японського експорту на американський ринок. У вересні 1955 р. Японія стала членом Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), однак 14 із 32 країн-членів відмовилися надати Японії статус найбільшого сприяння, а решта 18 членів встановили запобіжні заходи для захисту своїх галузей у випадку, якщо японський імпорт загрожуватиме їхній внутрішній промисловості. Як результат, угода про ГАТТ мала обмежений вплив на зовнішню торгівлю Японії, а дефіцит платіжного балансу Японії в середині 1950-х рр. зріс до небезпечного рівня. Американські лідери, такі як посол Д. Макартур, висловили стурбованість тим, що Японія буде змушена піти на якусь економічну форму співробітництва з комуністичним блоком, якщо Сполучені Штати не забезпечать вихід для японського експорту на американський ринок. Щоб запобігти цьому, адміністрація Д. Ейзенхауера (а згодом адміністрації Дж. Кеннеді та Л. Джонсона) протистояла протекціоністським вимогам американських груп інтересів і працювала над відкриттям американського ринку для японських товарів. У 1958 р. американські та японські бізнес-лідери створили Спільний комітет з торгівлі між США та Японією, а Японія направила свою першу торгову місію до Сполучених Штатів.

Президент США Д. Ейзенхауер також використав можливості, передбачені Законом США про торгівлю від 1958 р., який дозволив знизити мита на японські товари на 20 %. Законом також було передбачено виключне право президента протягом чотирьох років очолювати переговори щодо торгових угод для розширення американсько-японської торгівлі. В результаті цілеспрямованої політики США щодо стимулювання експорту Японії, американські закупки в Японії зросли більш ніж на 150 % з 1958 по 1960 рр., що принесло Японії перше в історії позитивне сальдо у торгівлі. Протягом наступного десятиліття Сполучені Штати поглинули понад 30 % експорту Японії [9, с. 62].

Таке агресивне зростання експорту з Японії до США призвело до збільшення прибутку японських компаній, а відтак – і находжень до бюджету. Зростання японського експорту також позитивно вплинуло на платіжний баланс Японії, зростання інвестицій та продуктивності праці.

США продовжували активно підтримували ініціативи урядів Японії, що були спрямовані на відродження економіки країни та економічний розвиток. Зокрема, в 1961 р. президент США Дж. Кеннеді схвально поставився до ініціативи тодішнього прем'єр-міністра Японії Ікеда Хаято збільшити протягом 10 років національний дохід та особисті доходи громадян в два рази ("план подвоєння доходів"). Згідно з планом, щорічне економічне зростання в країні мало становити 7,2 %. На підтвердження своєї позиції, адміністрація Дж. Кеннеді виступила з кількома ініціативами щодо розширення торгівлі з Японією, зокрема були знижені тарифи на широкий асортимент японських товарів, що дозволило Японії збільшити експорт текстилю до Сполучених Штатів на 5 %. Завдяки активній підтримці США, "план подвоєння доходів" було виконано достроково. У другій половині 1960-х років середньорічний рівень економічного росту зріс до 11,6 %. Таким чином, план було виконано за 7 років. За період з 1958 до 1968 рр. розмір ВВП на душу населення в Японії зріс в 2,4 рази: з 3289 дол. до 7983 дол. [13, с. 542].

Протягом 1960–1975 рр. у структурі японського експорту відбулись суттєві зрушення, які переважно полягали в такому: по-перше, відбувся перехід від експорту напівфабрикатів до більш ширшого асортименту металовиробів, машин, готової продукції; по-друге, різко знизилася питома вага виробів із текстилю, а разом із ними – інших споживчих товарів короткотермінового користування. З часом, у міру модернізації промислового виробництва, ці товари поступилися місцем споживчій продукції машинобудування (електротехнічні товари, радіоелектроніка, автомобілі). З середини 1960-х рр. на перший план японського експорту виходять товари інвестиційного попиту, серед яких левову частку становила група товарів готового обладнання. В цілому, продукція машинобудування досягла 60 % експорту. До 70-х років Японія посіла перше місце у світі в міжнародній торгівлі за такими видами виробів, як радіо- та телеапаратура, магнітофони (39 % світового експорту), кораблі (36 %), стальні листи та стальні труби (27 %). Вона і надалі зберегла першість як експортер традицій-

них споживчих товарів – тканин (25 % світового вивозу), іграшок, фарфорового та фаянсового посуду. Крім того, Японія посіла третє місце (після ФРН та Італії) на ринку побутових електроприводів (23 %) та після (США та ФРН) – оптичних приладів (17 %), автомобілів та автобусів (14 %), електророзподільного обладнання, продукції органічної хімії. На частку Японії також припало 13–14 % світового експорту залізничних локомотивів, вагонів, стандартних електродвигунів та текстильних машин [26, с. 11].

Державне регулювання зовнішньоторговельних відносин. Оскільки зовнішньоторговельні відносини для Японії мали виключне значення, держава пильно спостерігала за розвитком зовнішньої торгівлі з іншими країнами та здійснювала державне регулювання зовнішньої торгівлі. Державне регулювання зовнішньоекономічних зв'язків виконувало як довгострокові функції, будучи частиною державної стратегії росту та структурної політики, так і короткострокові функції, що пов'язані з економічними циклами. Економічні цикли мали безпосередній вплив на зовнішню торгівлю. За умов економічного зростання відбувалося зростання імпорту, що призводило до зовнішньоторгового дефіциту, а експорт – в періоди економічних спадів, навпаки производив до позитивного торговельного сальдо. Короткострокове регулювання зовнішньої торгівлі мало за мету захистити платіжний баланс шляхом періодичних обмежень та розширення грошового ринку.

Японії притаманна сувора централізація регулювання зовнішньоекономічних зв'язків, яка здійснюється міністерствами зовнішньої торгівлі та промисловості (МЗТП), закордонних справ та фінансів, які здійснюють державне регулювання зовнішньоекономічними зв'язками відповідно до розподілу функцій. Ці міністерства також відповідають за визначення довгострокових задач, проведення переговорів через дипломатичні канали, встановлення зв'язки з діловими колами, здійснення митного та валютного контролю. В основі застосування захисних та стимулюючих засобів лежить принцип селективності. Вибір кола галузей, які потребують державної підтримки, здійснюється в рамках довгострокового програмування економічного розвитку країни. Принцип селективності провадиться однаково суворо як щодо експорту, так і щодо імпорту [13, с. 32].

Активне стимулювання зовнішньої торгівлі супроводжувалося фінансовою підтримкою японських компаній. Система кредитного заохочення експорту в Японії охоплювала пільгове кредитування та страхування розрахунків. На ці цілі витрачалось від 7 до 12 % асигнувань по бюджетному рахунку державних інвестицій та позик. Облікові та залогові ставки Банку Японії по експортним векселям були нижчими за рівень ставок по звичайним комерційним векселям. Пільгові кредити по експорту в 1960-х р. складали 16–19% всіх кредитних операцій Банка Японії. Банк Японії здійснював кредитування на пільгових умовах 55–58% всіх експортних угод. Комерційні банки, що кредитували решту експортних угод без розстрочки платежу користувалися пільговою ставкою Банка Японії для переобліку експортних векселів.

Середньостроковим (від 1 до 5 років) та довгостроковим (до 15 років) кредитуванням експорту опікувався державний Експортно-імпортний банк Японії (ЕІБ), ресурси якого формувалися за рахунок коштів бюджетного рахунку інвестицій та позик. ЕІБ здійснював пільгове кредитування великих угод із продукцією пріоритетних галузей та зазвичай залучав до кредитування приватні банки. Експортні угоди, що пов'язані з підприємницькою діяльністю японських фірм за кордоном, кредитувалися також державним Фондом міжнародного економічного співробітництва на надзвичайно пільгових умовах – до 3,7% річних.

Державний контроль над експортними угодами, кредитне заохочення експорту та стимулювання експортної орієнтації окремих галузей промисловості відіграли виключно важливу роль в створенні нових експортних можливостей та в активному пристосуванні до міжнародного розподілу праці [27, с. 33].

Важливим елементом регулювання зовнішньоекономічних зв'язків стала протекціоністська політика захисту внутрішнього ринку Японії. Суть політики полягала в ширшому використанні валютних та інших нетарифних способів регулювання імпорту порівняно з митним оподаткуванням. До початку 1970-х років близько 70 % товарів обкладатись митом в 10–15 %. Вся номенклатура товарів, що ввозились до Японії, ділилась до середини 1960-х років на дві групи, що різнились за методами контролю. Товари першої групи ввозились до країни за рішенням, що надавалось автоматично на запит імпортерів, проте в межах валютних або кількісних квот. До цієї групи входили товари, що не конкурували з місцевою продукцією – головним чином сировина та паливо. Решта товарів складали другу групу і підпадали під більш суворий контроль: кожна угода затверджувалась МЗТП та міністерством фінансів із регламентуванням цін, кількості, країн походження. До початку "лібералізації" друга група містила 492 позиції, що становило 59 % позицій за міжнародною зовнішньоторговельною класифікацією [26, с. 35].

З регулюванням імпорту також був тісно пов'язаний валютний контроль, який включав контроль над операціями з іноземною валютою, а також над угодами з цінними паперами, переказом прибутків за кордон, оплатою технічних угод та ін. Ця система була створена на початку 1950-х років. Вона була заснована на принципі повної централізації надходжень та платежів в іноземній валюті та була оформлена у вигляді спеціального рахунку бюджету і діяла в умовах повної неконвертованості ієни. Конвертованість ієни було відновлено в 1960 р. тільки для нерезидентів, а в 1964 р. спеціальний рахунок іноземної валюти було замінено системою накопичення валютних резервів, що належали комерційним банкам, які були спеціально уповноважені здійснювати зовнішні розрахунки.

Після прийняття на себе зобов'язань 11-ї статті статуту ГАТТ та 8-ї статті МВФ, відповідно до яких країна не мала права на обмеження імпорту в зв'язку з нестабільністю своїх валютних розрахунків, було покладено початок поступової лібералізації імпорту [26, с. 36].

Державне регулювання зовнішньої торгівлі, яке на Заході часто називають державним втручанням в зовнішню торгівлю, тривало в Японії більше 20 років. Суть збереження державного контролю за зовнішньою торгівлею визначалась потребами боротьби із зовнішньоторговельним дефіцитом та системою селективного регулювання за галузями. Це давало можливість уряду країни узгоджувати обсяги виробництва та інвестицій. Однак методи державного регулювання зовнішньою торгівлею значно знецінились у зв'язку з новою ситуацією в зовнішньоторговельних розрахунках Японії та швидким накопиченням валютних ресурсів у 1968–1973 рр. Нова ситуація значною мірою звела нанівець попередню практику нетарифного протекціонізму, яка мала позитивний вплив на економіку на початку структурної перебудови економіки.

Сировинна та паливно-енергетична криза 1972–1974 рр. засвідчила, що система зовнішньоекономічних відносин Японії залишилася найбільш уразливим місцем до потрясінь. Після проведення в 1960-х ро-

ках лібералізації зовнішньої торгівлі, як виявилось, старі форми протекціонізму та стимулювання експорту відійшли в минуле.

Фізичний обсяг експорту країни з 1955 по 1975 рр. зріс майже в 13,5 разів, а темпи його росту випереджали темпи росту розвитку міжнародної торгівлі розвинутих країн майже вдвічі [26, с. 37].

Прямі закордонні інвестиції Японії. Успіх Японії у відродженні економіки країни призвів до накопичення значного обсягу капіталу як в національній валюті, так і в американських доларах. З кінця 1960-х років починається вивіз приватного капіталу Японії, що засвідчило якісно новий етап у боротьбі японських монополій за зовнішні ринки збуту та джерела сировини. З цього часу починається масове створення закордонних виробничих філіалів та дочірніх компаній, посилюється зрощення японських монополій з місцевими фірмами. Як наслідок, посилились відносини спеціалізації та кооперації, розвиток відносин партнерства та змагання з монополіями інших країн. Першим кроком Японії як міжнародного інвестора стало придбання групою японських фірм незначної частки в розробках залізної руди у Гоа (тодішнє португальське володіння в Індії). З 1969 р. Японія у зв'язку з покращенням валютного стану здійснює лібералізацію вивозу капіталу. На відміну від інших країн, вивіз капіталу Японії відрізняється поєднанням таких факторів: майже повна відсутність внутрішніх сировинних ресурсів за умов загострення паливно-сировинної проблеми в глобальних масштабах; орієнтація значної частини виробництва японських компаній на світовий ринок, де вкрай загострилася конкуренція; послаблення конкурентоздатності власних трудомістких виробництв; нечувані темпи забруднення довкілля.

Аналіз норми прибутку японських компаній від закордонних інвестицій засвідчив, що у 1969 р. вона становила 2,3 %, в 1970 р. – 3,1 %, тоді як відповідний показник американських компаній становив 8 %. Не всі японські компанії, що інвестували за кордон, працювали прибутково. Так, до 1969 р. прибуток отримував у середньому тільки 51 % японських закордонних компаній в галузі обробної промисловості, а в 1970 р. – близько 66 %. Така низька норма прибутку, із західної точки зору, є характерної рисою японських закордонних інвестицій [26, с. 40].

Основна причина тривалої безприбутковості японських закордонних підприємств полягає в тому, що норма прибутковості закордонних інвестицій не була пріоритетом японських закордонних інвесторів. На перший план вони ставили такі задачі – захист закордонних ринків та збільшення японського експорту незалежно від того, де його було вироблено – всередині країни або закордоном. На середину 1960-х років Японія, на відміну від своїх конкурентів, розмістила в розвинутих країнах близько 30 % прямих інвестицій. У 1970 р. цей показник зріс до 50 %, а до 1975 р. він знизився до 40 % [26, с. 43].

Починаючи з 1970-х років, при вивозі японського капіталу за кордон виявились нові особливості, які були зумовлені такими факторами, як зростання заробітної плати та вартості інших витрат в самій Японії, а також прагнення географічної диверсифікації закордонних інвестицій. Японія почала здійснювати інвестиції в країни, у яких вони раніше практично були відсутні, зокрема: Західна Європа, Австралія та Африка. Ця тенденція поєднувалась зі зростанням концентрації японських вкладень в Північній Америці та Південно-Східній Азії. На кожен із цих регіонів припадало приблизно по 1/4 усіх закордонних інвестицій. Масові "нафтові" інвестиції різко вивели Японію на одне з перших місць у районі Близького Сходу [26, с. 41].

З функціонального погляду, прямі закордонні інвестиції Японії можна поділити на три сектори: "первинний" сектор – гірничодобувна, лісова та паперова промисловості, сільське господарство, видобування морських продуктів; "вторинний" сектор – всі галузі обробної промисловості, крім лісопереробки; "третинний" сектор – торгівля, фінанси, туризм та інші галузі сфери послуг. Аналіз секторального розподілу японських інвестицій показав, що інвестиції в "третинний сектор" та у видобування сировини на середину 1970-х років склали 2/3 усіх закордонних інвестицій країни. Загалом обсяг японських інвестицій за кордон за період з 1951 по 1975 рр. зріс відповідно з 790 млн дол. до 15,9 млрд дол. [26, с. 43].

Головними суб'єктами вивозу інвестицій з Японії, на відміну від західних країн, є не стільки провідні промислові компанії, скільки великі об'єднання промислово-торгового капіталу, до яких належать "Міцубісі сьоцзі" та "Міцуі буссан". За обсягами своїх зовнішніх активів ці компанії значно випередили решту японських компаній.

Експорт приватного довгострокового капіталу Японії здійснювався в основному в таких трьох формах: створення однією або кількома японськими компаніями нових підприємств або купівля в повну власність старих підприємств з подальшим їх переобладнанням; створення нових фірм або модернізація старих на умовах пайової участі із залученням місцевого капіталу; реалізація промислових проектів у рамках міжнародних консорціумів. Аналіз головних закордонних проектів, запроваджені японським капіталом закордоном, засвідчив, що з 115 проектів (1972 р.) 43 були чисто японськими, 50 проектів здійснювались у партнерстві з місцевим капіталом та 22 – в рамках міжнародних консорціумів. З 50 проектів, що здійснювались японськими компаніями в партнерстві з місцевим капіталом, 2/3 припало на країни, що розвиваються [26, с. 45].

Держава надала значну допомогу компаніям, які вкладали капітал у сировинні галузі за кордоном. В 1972 р. уряд Японії взяв на себе ризик, пов'язаний із фінансуванням геологічної розвідки на нафту, газ, уран в рамках так званої програми "pay after success". Для підтримки проектів приватних компаній та фінансової участі в них, у грудні 1972 р. було створено змішану приватно-державну компанію "Оверсіз інвестментс". В березні 1973 р. була створена "загальнонаціональна" нафтова компанія "Кайгай секі кайхацу", яка викупила у "Бритиш петроліум" пакет акцій "Абу-Дабі". Ціла низка японських сировинних проектів в інших країнах фінансується Експортно-імпортним банком Японії [26, с. 50].

До середини 1970-х років тривало форсоване накопичення капіталу в економіці Японії. Протягом практично всього післявоєнного періоду Японія лідирувала серед капіталістичних країн за нормою накопичення. За 15 років (1956–1970) на внутрішні інвестиції, включаючи державні, житлове будівництво та накопичення запасів, було використано 37 % ВНП країни. При цьому, норма приватного накопичення становила 21,6 % в 1965 р., 27–28 % в кінці 1960-х – на початок 1970-х років. Протягом наступних 15 років (1971–1985) в країні було використано на інвестиції більше 42 % ВНП, що становило 4,9 трлн дол. США, з яких 3,7 трлн дол. були витрачені приватним бізнесом [26, с. 58].

Важливим чинником зростання у період 1953–1973 рр. в Японії стало запровадження фордистської моделі зростання. Однак фордистська модель розвитку відрізнялась від фордистської моделі виробництва. Завдяки виваженій та раціональній промисловій полі-

тиці, в Японії була запроваджена японська модель виробництва – так званий тойотизм (TPS, Toyota Production System). На відміну від фордизма, що передбачає підвищення продуктивності праці шляхом організації стандартного масового виробництва та максимального розподілу праці на виробництві, тойотизм передбачає гнучке та спеціалізоване масове промислове виробництво. Ця концепція включає дрібносерійне виробництво широкого асортименту товарів, що постійно модифікується з урахуванням особливостей різних ринків, з використанням кваліфікованої та такої, що легко перенавчається робочої сили та багатоцільового обладнання. У протилежність фордизму, концепція тойотизму заснована не на стандартизації процесів виробництва і вузькій спеціалізації виробничого процесу, а на постійному вдосконаленні виробничих технологій, дизайну продуктів (що далеко не завжди призводить до зменшення їх цін, але підвищує продаж) та скороченні його життєвого циклу [21].

Економічний розвиток супроводжувався зміною структури економіки країни. З початку економічних перетворень провідну роль в економіці країни відігравало сільське господарство. В 1953 р. сільськогосподарський сектор забезпечував майже 40 % зайнятої робочої сили та значну частину ВВП країни. За 20 років ситуація в економіці докорінно змінилася. Частка сільського господарства в структурі загальної зайнятості знизилась до 13,5 %, тоді як частка промисловості зросла до 36,6 %, а послуг – майже до 50,0 % [23, с. 7].

Важливим результатом реформування економіки стало зниження нерівності доходів, яке була значно нижчим, ніж у довоєнний період. У період з 1950 по 1960 рр. нерівність доходів у Японії була значно нижчою, ніж у США та ряді інших промислово розвинутих країн [5, с. 5]. На кінець 1960-х років Японія змогла посісти 2-ге місце серед капіталістичних країн за обсягом промислового виробництва, а на початок 1970-х років – і за обсягом ВНП. Протягом періоду 1945–1973 рр. темпи росту економіки Японії були найбільш високими серед розвинутих капіталістичних країн і становили близько 7,6 % на рік [16].

Поряд із реформуванням економіки країни, уряд Японії надавав важливого значення реформуванню освіти. Програма реформування освіти на етапі відтворення дозволила у 1953 р. вийти на рівень вищий, ніж в інших країнах із подібним рівнем розвитку. Розвиток освіти активно підтримувався державою, завдяки чому рівень освіченості в країні швидко зростав, і у 1973 р. перевершив рівень деяких економічно розвинених країн. В країні було введено пожиттєву систему освіти [24, с. 56].

Успіхи в реформуванні освіти дозволили уряду перемістити акцент на розвиток науки та техніки (НТ). Збільшення обсягу внутрішніх та зовнішніх інвестицій стимулювало зростання технологічного рівня промисловості країни. Особливість технологічного переозброєння Японії полягає в тому, що в першу чергу зусилля уряду були сконцентровані на перейманні іноземних технологій, однак поряд із цим уряд надавав активну підтримку розвитку вітчизняних інновацій, ноу-хау та технологій.

Завдяки можливості придбавати американські та західноєвропейські патенти та ліцензії, зниженню цін на світових ринках сировини та палива, відносно дешевій вартості японської робочої сили та відсутності військових витрат, Японія зекономила колосальні кошти на НДДКР. Це дозволило японським компаніям спрямувати значні кошти в розвиток промисловості.

Фактично, за короткий термін з 1945 по 1973 рр. Японія змогла здійснити "економічне диво", якому сприяло кілька різнопланових факторів. Цей період розвитку Японії став надзвичайним явищем в світі без попереднього історичного прецеденту. У світовій історії лише Китай, починаючи з 1978 р., переживав ще більш тривалий період настільки ж швидкого та стабільного зростання, але починаючи з набагато нижчого рівня розвитку.

Період уповільнення в 1974–1991 рр. "Нафтова криза" 1973–1975 рр. поклала край періоду безперешкодного надходження нафти та інших видів палива у розвинуті капіталістичні країни за стабільно низькими цінами. Криза видалась за своїми масштабами та тривалістю самою тяжкою за весь період повоєнного економічного розвитку Японії. Чотирикратне подорожчання нафти на світових ринках протягом 1974 р. поставило на межу краху та розорення багато компаній, зайняті в енерго- та матеріаломістких галузях промисловості, енергетики, транспорту та ін. В більшості галузей різко знизився рівень завантаження обладнання, впали прибутки компаній, почались масові звільнення. В особливо скрутному становищі опинилася бідна традиційними енергоносіями (нафта, вугілля, газ, торф, сланці тощо) Японія. Залежність розвинутих країн від імпорту нафти характеризується наступними цифрами: Японія – 99,8 %, Італія – 97,9%, Франція – 97,3 %, ФРН – 95,5 % і США – 30,7 %. З представлених даних видно, що серед розвинутих країн Японія найбільше залежить від імпорту нафти. Причому, в балансі первинної енергії Японії частка нафти до 1973 р. включно постійно зростала: в 1955 р. – 20,2 %, в 1960 р. – 37,7 %, в 1965 р. – 58,4 %, в 1970 р. – 70,8 % і в 1973 р. – 77,6 %. Від імпорту всіх енергоносіїв (дані на 1982 г.) Японія залежала на 82,9 %, в той час як Італія – на 79,3 %, Франція – на 66,3 %, ФРН – на 48,6 % і США – на 8,6 %. Частка ж вугілля в 1955–1973 рр. у загальній структурі енергобалансу країни скоротилася з 49,2 до 15,5 %, а гідроенергії – з 21,2 до 4,6 % [7, с. 1–9].

Починаючи з 1974 р. спостерігається поступове зниження темпів економічного росту в Японії. Протягом відповідного періоду середньорічні темпи економічного росту становили 3,7 %.

У нових умовах, що склалися після "нафтового шоку" 1973–1975 рр., яскраво виражена залежність країни від нафти стала розглядатися правлячими колами як пряма загроза економічній безпеці країни. У зв'язку з цим основним напрямком політики японського уряду з середини 1970-х років стало забезпечення економічного зростання при відносному зменшенні енергетичних витрат. Була розроблена довгострокова програма енергозбереження, завдання економії енергії було підняте на загальнонаціональний рівень.

Японії вдалося досягти суттєвих результатів у цій сфері. Якщо з 1961 по 1973 рр. середньорічний приріст ВНП дорівнював 9,8 %, приріст споживання енергії – 11,4 %, а приріст споживання нафти ще більше – 17,7 %, то з 1973 по 1982 рр. перші два показника склали відповідно 3,8 % і 0,4 %, а споживання нафти скорочувалося в середньому на 3,2 % на рік. Зниження темпів приросту споживання енергії щодо темпів приросту ВВП означало в той же час скорочення питомих витрат енергії (в перерахунку на сиру нафту на 100 млн. ієн ВВП): з 218,6 т в 1973 р до 143,9 т в 1986 р. [17, с. 87–102].

Глибина та масштабність економічних потрясінь середини 1970-х років примусили японський уряд та ділові кола застосувати невідкладні заходи задля подолання високої енергосировинної вразливості економіки країни та зміцнення її позицій у світовій економіці. В комплексі цих заходів вирішальна роль була відведена

глибокій перебудові японської економіки в напрямок створення структури наукомісткого типу з низькою енерго- та матеріаломісткістю.

Про особливі успіхи Японії в енергозбереженні наочно свідчать дані про витрати енергії на одиницю валового внутрішнього продукту (ВВП) у провідних капіталістичних країнах в 1985 р. (у перерахунку на сиру нафту на 1 млн дол.: загалом по Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) – 488 т, в США – 660 т, в Англії – 388 т, в Італії – 379 т, у ФРН – 347 т, в Японії – 328 т, у Франції – 319 т. Тільки у Франції становище було сприятливішим, ніж в Японії, але остання вигідно відрізнялася більш високими темпами зниження питомої енергоємності ВВП.

Всі енергозберігаючі заходи, здійснені в Японії, можна згрупувати наступним чином: 1) прийняття законодавчих актів з енергозбереження; 2) проведення НДДКР в галузі енергозберігаючих технологій для різних секторів; 3) фінансово-кредитне стимулювання державою приватних фірм до впровадження енергозберігаючого обладнання; 4) організаційні та техніко-економічні заходи щодо економії енергії на рівні приватних фірм [27, с. 128–131].

Крім політики енергозберігання, японський уряд інтенсифікував заходи з посилення ролі науки в економічному розвитку, значно зросли обсяги фінансування НДДКР.

Завдяки НТП Японія спромоглася на основі глибоких перетворень перейти від індустріальної країни до постіндустріальної. Основним фактором виробництва в Японії став НТП, тоді як традиційні фактори (сировина, енергія, робоча сила) помітно скоротились. Згідно з розрахунками японських вчених внесок НТП в забезпечення економічного росту в кін. 1960 – поч. 1970-х рр. в середньому становив 40–50 %, в 2-й пол. 1970-х та 1-й пол. 1980-х рр. зріс до 70 %, а в окремі роки він становив навіть 80–90 %.

Важливо підкреслити, що з другої пол. 1970-х рр. НТП забезпечувався за рахунок власних науково-технічних розробок, при цьому роль запозичених технологій знижувалася. Розвитку НТП також сприяло суттєве збільшення витрат на НДДКР, які зросли більш ніж в 3 рази за період 1975–1985 рр. Варто зазначити, що до середини 1980-х рр. нарощування НТП в Японії здійснювалось в основному за рахунок дослідно-конструкторських розробок, що зумовило відставання Японії від провідних капіталістичних країн у фундаментальних науках. Одначе дослідно-конструкторські розробки в Японії відрізняються високою якістю, яка забезпечується ретельним врахуванням останніх досягнень світової науки та техніки, застосуванням в процесі створення техніки останніх наукових принципів, відмінною експериментальною базою та високим професійним рівнем японських спеціалістів.

Серед основних галузей економіки Японії за масштабами використання досягнень НТП виділяється обробна промисловість. У цій галузі найбільше в повному обсязі було проведено інтенсифікацію виробничих ресурсів. Так, при збільшенні обсягів виробництва за 1973–1987 рр. більш ніж на 70 %, потреби сировини та матеріалів було скорочено на 16,6 %, витрати на енергію зросли лише на 16 %, чисельність зайнятих скоротилася на 5 %, також різко скоротилися темпи капіталовкладень. Найбільшого успіху було досягнуто в області інтенсифікації використання сировинних та енергетичних ресурсів. За відповідний період питома енергомісткість виробництва була знижена на 31 %, а питома матеріаломісткість – на 51,5 % [14].

Під впливом НТП помітно посилилася електронізація японської промисловості. З кінця 1970-х рр. електроніка стала знаходити також більше застосування в сільському господарстві: з'явилася техніка, оснащена мікропроцесорами, комп'ютери, що використовувалися для регулювання атмосфери в тепличному господарстві, аналізі кормів та оптимального нормування кормів скоту, аналізу ґрунту та визначення оптимального нормування внесення добрив тощо. Були створені овочеві або біофабрики, де продукція вирощувалася не на ґрунті, а в розчині, в умовах, що регулюються ЕВМ штучного освітлення та газового середовища. У боротьбі з хворобами та шкідниками рослин на заміну хімічних методів почали застосовувати біологічні та ін.

У промисловості почали застосовувати нові системи зв'язку та інформації, що створило можливості для різкого підвищення оперативності та ефективності управління виробництвом. Завдяки оперативному отриманню інформації з сфери роздрібної та гуртової торгівлі, нові системи дозволили більш повно враховувати зміни на ринку, що набуло особливої важливості в умовах переходу до дрібносерійного та багатономенклатурного виробництва [24, с. 218–222]. У сфері роздрібної та гуртової торгівлі на їх основі були створені системи автоматизованого управління складськими запасами, системами управління продажами в реальному часі; в сфері обслуговування – автоматизовані системи замовлень номерів в готелях та авіаквитків; на транспорті – системи автоматизованого управління доставкою вантажів тощо.

У банківській сфері були автоматизовані системи з розміщення та зняття вкладів, впроваджена система автоматичних розрахунків із населенням за допомогою кредитних електронних карток, створена міжбанківська електрона мережа взаємних розрахунків та обміну фінансовою інформацією, організовані нові види інформаційно-консультативного обслуговування клієнтів (фірм та населення) на основі двостороннього електронного зв'язку.

За період глибоких структурних перетворень за роки, що минули після часів кризи середини 1970-х років, Японія значно просунулась вперед в своєму економічному розвитку та помітно зміцнила свої позиції у світовій економіці. Так, частка Японії в загальному обсязі промислового виробництва розвинутих капіталістичних країн зросла з 13,2% в 1975 р. до 17,9% в 1989 р., а її частка в сукупному експорті відповідно зросла з 8 % до 13 %. ВНП Японії становив половину ВНП США, а за його розміром на душу населення Японія перевершила США (23 тис. дол.).

Поряд із кількісними змінами, що відбулись в економіці Японії, також суттєво зросли якісні показники японської продукції, японські товари стали більш знаними у світі.

Якщо лише порівнювати темпи економічного росту ВНП Японії, то економічний розвиток країни в 2-й половині 1970-х –1980-х рр., порівняно з періодом швидких темпів розвитку в 2-й половині 1950-х – на поч. 1970-х рр. виглядає більш повільним. Якщо за період 1955–1973 рр. обсяг ВНП Японії зріс у 12 разів, то за період 1975–1988 рр. – менш ніж у 3 рази. Зростання якості японської продукції компенсувало уповільнення темпів економічного росту.

Успіхи в економічному зростання Японії призвели до посилення її ролі у світовій економіці. На кінець 1980-х рр. Японія посіла перше місце у світі за обсягом золотовалютних резервів серед капіталістичних країн, обсяг яких на кінець 1988 р. становив 97,7 млрд дол. З 1986 р. Японія вийшла на перше місце за обсягом прямих закордонних інвестицій – 105,9 млрд дол. і таким чином стала найбільшим кредитором у світі. За розмі-

ром чистих закордонних активів у 1988 р. Японія посідала третє місце у світі (291,7 млрд дол.). Внаслідок швидкого зростання обсягу експорту капіталу обсяг її закордонних активів у тому ж році перевершив 1 трлн дол., таким чином зрівнявшись із США [25, с. 131–135].

Помітно змінилось направлення міжнародної спеціалізації Японії. Якщо ще у 1970-х роках японська продукція головним чином була представлена галузями обробної промисловості середньої наукомісткості (автомобілебудування, побутова електроніка, суднобудівництво, виробництво сталі), то в 1980-х рр. ця продукція була представлена галузями наукомісткого високотехнологічного виробництва, зокрема: виробництво надвеликих інтегральних схем та мікропроцесорів, станків з ЧПУ, промислових роботів, факсимільної апаратури, чистої кераміки. Так, на частку Японії припадало близько 2/3 виробництва промислових роботів, близько половини – станків з ЧПУ та продуктів чистої кераміки, близько 1/4 світового випуску великих інтегральних схем, від 60 до 90 % виробництва окремих мікропроцесорів.

На кінець 1980-х років японське суспільство відчувало вплив тих якісних зрушень, які відбулись в економічному та соціальному розвитку японського суспільства. Перебудова економіки на базі досягнень НТП завдала вирішального впливу на соціальну сферу та відповідно внутріполітичну ситуацію в країні загалом.

У 1990-х рр. особливих змін у суспільно-економічному розвитку Японії не відбулось. Рівень економічного зростання країни залишився на рівні попереднього року – 4,9 %, обсяг ВВП на душу населення зберігся на рівні 25 тис. дол. Це свідчило про те, що тенденції економічного розвитку країни, які сформувались протягом останнього десятиліття, зберігатимуться і що в найближчі роки країна перебуватиме в стані економічної стагнації. Хоча, варто зазначити, що у випадку Японії радше варто говорити про стагнацію моделі економічного розвитку, ніж про стагнацію економіку в цілому. Справедливість цього висновку підтверджується тим, що на початок 1990-х рр. Японія перебувала на високому технологічному рівні розвитку, а також розвитку продуктивних сил, що сприяло збереженню конкурентоздатності японської економіки та підтримки достатньо високого життєвого рівні громадян країни. Так, за період з 1974 по 1990 рр. обсяг ВВП на душу населення в поточних цінах зріс у 5,8 разів (з 4353,8 дол. – до 25359,3 дол.), при цьому середньорічний рівень росту становив 3,3 %. Виходячи з того, що за той же період середньорічний рівень росту ВВП був на 0,8 % більше і становив 4,1 %, можна зробити висновок, що ріст доходів населення країни відбувався за рахунок зростання продуктивності та створення додаткової вартості.

Висновки. Повоєнний підйом Японії – один із найдраматичніших випадків швидкого економічного розвитку в сучасній історії. Лише через десятиліття після повної військової поразки Японія повернулася до свого довоєнного рівня життя. Що ще помітніше, після цього економічний ріст Японії випередив початковий період відновлення. Середній темп економічного зростання в країні з 1945 по 1958 рік становив 7,1 %, тоді як з 1959 по 1970 рр. він зріс до 9,5 %. Як результат цього стрибка зростання, до 1970 р. Японія стала третьою за величиною економікою світу та ввійшла до числа найбільш розвинених країн світу. Починаючи з 1971 р. темпи економічного росту в країні почали уповільнюватись. В середньому з 1971 р. по 1990 р. рівень економічного росту знизився до 4,1 %.

За період з 1950 по 1991 рр. обсяг ВВП країни зріс з 13 % до 41,4 % обсягу ВВП США. Якщо в 1950 р. ВВП країни на душу населення становив 23,3 % від рівня в США, то в 1973 р. він зріс до 68,5 %. Хоча після 1971 р. в країні тривало уповільнення темпів економічного розвитку проте рівень ВВП на душу населення продовжував зростати. Японія спромоглась здійснити диверсифікацію економіки країни та піднялася з нижче середнього рівня розвитку до вищого рівня світової економіки.

Результати отримані в результаті наукової розвідки японського "економічного дива" (1945–1991) дозволили зробити такі висновки.

По-перше, на відновлення економіки вплинула американська окупація Японії, яка супроводжувалася демілітаризацією та демократизацією країни під керівництвом Штабу американських окупаційних військ на чолі з генералом Д. Маккартуром.

По-друге, особливе значення мало одностайне бажання японського народу якнайскоріше подолати згубні наслідки від поразки у війні та покінчити з командно-мілітаристськими методами розвитку економіки. Це прагнення знайшло своє відображення в прийнятій в 1947 р. новій Японській конституції, зокрема в її 9 статті, що проголошувала відмову Японії від створення збройних сил та від війни, як засобу розв'язання суперечок.

По-третє, невеликі, порівняно з іншими країнами, витрати на оборону: в повоєнний період воєнні витрати Японії були незначними, як правило їх частка становила менше 1% ВНП.

По-четверте, активна участь Японії в міжнародному розподілі праці та розвитку міжнародного економічного співробітництва: її відрізняє надзвичайне різноманіття форм участі в міжнародних економічних зв'язках. До цих форм належить зовнішня торгівля, експорт та імпорт капітальних ресурсів, валютно-фінансове співробітництво, науково-технічні зв'язки, транспорт та туризм. Головною формою участі Японії в міжнародних економічних відносинах стала зовнішня торгівля. Для товарного складу експорту Японії типовим є переважання готових виробів над напівфабрикатами, особливо якщо врахувати, що мінеральна сировина, ліс, сільськогосподарська продукція в сирому вигляді практично з країни не вивозились. У перше повоєнне десятиліття вироби з текстилю, а разом із ними інших споживчих товарів короткотермінового користування були опорою всієї експортної торгівлі Японії. До середини 1950-х рр. Японія експортувала головним чином продукцію галузей, що були розвинуті ще до війни або які рано пройшли процес післявоєнного оновлення (тканини з натуральних волокон, кераміка, фанера, іграшки; з продукції важкої промисловості – цемент, скло, тонкий стальний лист, хімічні добрива, судна, залізничні вагони, текстильні машини). Проте на кінець 80-х рр. структура японського експорту докорінно змінилась. Ця продукція була представлена галузями наукомісткого високотехнологічного виробництва, зокрема: виробництво надвеликих інтегральних схем та мікропроцесорів, станків з ЧПУ, промислових роботів, факсимільної апаратури, чистої кераміки.

По-п'яте, економічному зростанню Японії сприяла раціональна енергетична політика уряду Японії, що була спрямована на підвищення енергоефективності та енергозбереження. Цьому сприяла політика на підтримку НДДКР в галузі енергетики. Як результат з року в рік зростав внесок НДДКР в економічне зростання, який на кінець 80-х років досяг рівня більше 80 %.

По-шосте, серйозний внесок в японське "економічне диво" внесла також глибоко продумана та цілеспрямована політика японського уряду в науково-технічній області. Суть її полягала в тому, що успіх технічного прогресу залежить не стільки від власних винаходів, скільки від швидкості запровадження новинок. Тому було прийнято курс на переймання провідної іноземної техніки та технологій, а також їх пристосування до специфічних японських умов економічного розвитку країни.

Список використаної літератури

1. Beckley, M., Horiuchi, Y., & Miller, J. America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle / M. Beckley, Y. Horiuchi, J. Miller // Journal of East Asian Studies. – 2018. – 18(1). – Pp. 1–21. – doi:10.1017/jea.2017.24.
2. *Boltho, A.* Japan: An Economic Survey, 1953–1973 / A. Boltho. – Oxford: Oxford University Press, 1976. – 204 p.
3. Carlile, L. The Changing Political Economy of Japan's Economic Relations with Russia: The Rise and Fall of Seikei Fukabun / L. Carlile // Pacific Affairs. – 1994. – 67(3). – Pp. 411–432. – doi: 10.2307/2760418
4. Chai, Sun-Ki. Entrenching the Yoshida Defense Doctrine: Three Techniques for Institutionalization / Sun-Ki Chai // International Organization. – 1997. – 51(3). – Pp. 389-412. – URL: http://www.jstor.org/stable/2703609
5. Chiavacci, D. From Class Struggle to General Middle-Class Society to Divided Society: Societal Models of Inequality in Postwar Japan / D. Chiavacci // Social Science Japan Journal. – 2008. – 11(1). – Pp. 5–27. – doi: 10.1093/ssjj/jyn022
6. Christy, P. America's Proud History of Post-War Aid / P. Christy // U.S.News. – June 6, 2014. – URL: https://bit.ly/2Ss0WC6
7. Davis, S. C.; Diegel, S. W.; Boundy, R. G. Transportation Energy Data Book: Edition 31 / S. C. Davis, S. W. Diegel, R. G. Boundy. – Oak Ridge, Tennessee: Oak Ridge National Laboratory, 2012. – 423 p. – URL: https://bit.ly/3xSGydI
8. Edwards D. C. The Dissolution of the Japanese Combines / C. D. Edwards // Pacific Affairs. – 1946. – 19(3). – Pp. 227–240. – doi: 10.2307/2752281.
9. Forsberg, A. Eisenhower and Japanese Economic Recovery: The Politics of Integration with the Western Trading Bloc, 1952–1955 / A. Forsberg // The Journal of American – East Asian Relations. – 1996. – 5(1). – Pp. 57–75. – URL: http://www.jstor.org/stable/23612817
10. Hamada, K.; Kasuya, M. The Reconstruction and Stabilization of the Postwar Japanese Economy: Possible Lessons for Eastern Europe? Center Discussion Paper No. 672 / K. Hamada, M. Kasuya. – New Haven, CT: Yale University, Economic Growth Center, 1992. – 57 p. – URL: https://www.econstor.eu/handle/10419/160594
11. Japan's Educational Experience // The History of Japan's Educational Development. What Implications Can be Drawn for Developing Countries Today. – Tokyo: Institute for International Cooperation, Japan International Cooperation Agency, 2004. – Pp. 55-240. – URL: https://bit.ly/3dukgqy
12. Kawagoe, T. Agricultural Land Reform in Postwar Japan: Experiences and Issues. Policy, Research working paper no. WPS 2111 / T. Kawagoe. – Washington, DC: World Bank Group, 1999. – 55 p. – URL: https://bit.ly/2Q0xvq5
13. Kogiku, K. Japan's "Doubling National Income Plan" 1961-1970 and the 1976 Plan / K. Kogiku // Weltwirtschaftliches Archiv. – 1977. – 113(3). – Pp. 533-551. – URL: http://www.jstor.org/stable/40438274
14. McGaffigan, Ed; Langer, P. Science and Technology in Japan – A Brief Analytic Survey / Ed McGaffigan, P. Langer. – Santa Monica, CA: Rand, 1975. – 174 p. – URL: https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a019245.pdf
15. Newman, C. Douglas MacArthur's Nation-Building: The Reconstruction of Japan: Master of Arts in History Thesis / Newman C.; Liberty University. – Lynchburg, Virginia, 2020. – 99 p. – URL: https://bit.ly/3etYNyi
16. Okazaki, T. Industrial Policy in Japan: 70-Year History since World War II / T. Okazaki // Japan Spotlight. – 2017, March / April. – Pp. 57-61. – URL: https://bit.ly/3ux56qu
17. Oshima, K.; Suzuki, T.; Matsuno, T. Energy Issues and Policies in Japan / K. Oshima, T. Suzuki, T. Matsuno // Annual Reviews. – 1982. – Vol. 7. – Pp. 87-108. – doi: 10.1146/annurev.eg.07.110182.000511
18. Potsdam Declaration, Proclamation Defining Terms for Japanese Surrender. Issued at Potsdam, July 26, 1945 // Birth of the Constitution of Japan. – URL: https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html.
19. Report on Japanese Taxation by the Shoup Mission. – Tokyo: General Headquarters, Supreme Commander for the Allied Powers, 1949. – URL: http://www.rsl.waikei.jp/shoup/shoup00.html
20. Serafino, N.; Tarnoff, C.; Nanto, D. K. U.S. Occupation Assistance: Iraq, Germany and Japan Compared / N. Serafino, C. Tarnoff, D. Nanto // Federation of American Scientists. – March 23, 2006. – URL: https://fas.org/sgp/crs/natsec/RL33331.pdf
21. Subramanya, S. Adapting some Rules and Principles of TPS (Toyota Production System) to Software Development / S. Subramanya // IJCA Proceedings on National Conference on Recent Trends in Computing. – 2012. – 8. – Pp. 36–41. – URL: https://bit.ly/3txFhFs
22. Valli, V. Growth and Crisis in the Japanese Economy. Department of Economics and Statistics Cognetti de Martiis. Working Papers 201207 / V. Valli. – Turin: University of Turin. – 27 p. – URL: https://ideas.repec.org/p/uto/dipeco/201207.html
23. Yoshioka, Sh.; Kawasaki, H. Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans / Sh. Yoshioka, H. Kawasaki. – ESRI Research Note No. 27, 2016. – 90 p. – URL: https://bit.ly/3tD4f7h
24. Гончаренко А. Н. Япония. Научно-техническая политика зарубежных стран. Том 2 / А. И. Гончарук. – Киев: Наукова думка, 1987. – 294 с.
25. Спандарьян В. Б. Деловая Япония / В. Б. Спандарьян. – Москва: Мысль, 1990. – 252 с.
26. Столяров Ю. С., Хесин Е. С. Япония в системе мировой хозяйственной системы / Ю. С. Столяров, Е. С. Хесин. – Москва: Наука, 1977. – 303 с.
27. Япония: Справочник / Под общ. ред. Г. Ф. Кима, К. О. Саркисова, А. И. Сенаторова. – Москва: Республика, 1992. – 543 с.

References

1. Beckley, M., Horiuchi, Y., & Miller, J. (2018). America's Role in the Making of Japan's Economic Miracle. *Journal of East Asian Studies, 18(1),* 1-21. doi:10.1017/jea.2017.24.
2. *Boltho, A. (1976). Japan: An Economic Survey, 1953–1973*. Oxford: Oxford University Press.
3. Carlile, L. (1994). The Changing Political Economy of Japan's Economic Relations with Russia: The Rise and Fall of Seikei Fukabun. *Pacific Affairs, 67(3),* 411–432. doi: 10.2307/2760418.
4. Chai, Sun-Ki. (1997). Entrenching the Yoshida Defense Doctrine: Three Techniques for Institutionalization. *International Organization, 51(3),* 389-412. URL: http://www.jstor.org/stable/2703609.
5. Chiavacci, D. (2008). From Class Struggle to General Middle-Class Society to Divided Society: Societal Models of Inequality in Postwar Japan. *Social Science Japan Journal, 11(1),* 5–27. doi: 10.1093/ssjj/jyn022.
6. Christy, P. (2014, June 6). America's Proud History of Post-War Aid. *U.S. News*. URL: https://bit.ly/2Ss0WC6.
7. Davis, S. C.; Diegel, S. W.; Boundy, R. G. (2012). *Transportation Energy Data Book: Edition 31*. Oak Ridge, Tennessee: Oak Ridge National Laboratory. URL: https://bit.ly/3xSGydI.
8. Edwards, D. C. (1946). The Dissolution of the Japanese Combines. *Pacific Affairs, 19(3),* 227–240. doi: 10.2307/2752281.
9. Forsberg, A. (1996). Eisenhower and Japanese Economic Recovery: The Politics of Integration with the Western Trading Bloc, 1952–1955. *The Journal of American – East Asian Relations, 5(1),* 57–75. URL: http://www.jstor.org/stable/23612817.
10. Hamada, K.; Kasuya, M. (1992). *The Reconstruction and Stabilization of the Postwar Japanese Economy: Possible Lessons for Eastern Europe? Center Discussion Paper No. 672*. New Haven, CT: Yale University, Economic Growth Center. URL: https://www.econstor.eu/handle/10419/160594.
11. Japan's Educational Experience. (2004). *The History of Japan's Educational Development. What Implications Can be Drawn for Developing Countries Today*. Tokyo: Institute for International Cooperation, Japan International Cooperation Agency. Pp. 55-240. URL: https://bit.ly/3dukgqy.
12. Kawagoe, T. (1999). *Agricultural Land Reform in Postwar Japan: Experiences and Issues. Policy, Research working paper no. WPS 2111*. Washington, DC: World Bank Group. URL: https://bit.ly/2Q0xvq5.
13. Kogiku, K. (1977). Japan's "Doubling National Income Plan" 1961-1970 and the 1976 Plan. *Weltwirtschaftliches Archiv, 113(3),* 533-551. URL: http://www.jstor.org/stable/40438274.
14. McGaffigan, Ed; Langer, P. (1975). *Science and Technology in Japan – A Brief Analytic Survey*. Santa Monica, CA: Rand. URL: https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a019245.pdf.
15. Newman, C. (2020). *Douglas MacArthur's Nation-Building: The Reconstruction of Japan:* Master of Arts in History Thesis. Lynchburg, Virginia: Liberty University. URL: https://bit.ly/3etYNyi.
16. Okazaki, T. (2017). Industrial Policy in Japan: 70-Year History since World War II. *Japan Spotlight, 03/04,* 57-61. URL: https://bit.ly/3ux56qu.
17. Oshima, K.; Suzuki, T.; Matsuno, T. (1982). Energy Issues and Policies in Japan. *Annual Reviews, 7,* 87-108. doi: 10.1146/annurev.eg.07.110182.000511.
18. Potsdam Declaration, Proclamation Defining Terms for Japanese Surrender. (1945, July 26). *Birth of the Constitution of Japan*. URL: https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html.
19. Report on Japanese Taxation by the Shoup Mission. (1949). Tokyo: General Headquarters, Supreme Commander for the Allied Powers. URL: http://www.rsl.waikei.jp/shoup/shoup00.html.
20. Serafino, N.; Tarnoff, C.; Nanto, D. K. (2006, March 23). U.S. Occupation Assistance: Iraq, Germany and Japan Compared. *Federation of American Scientists*. URL: https://fas.org/sgp/crs/natsec/RL33331.pdf.
21. Subramanya, S. (2012). Adapting some Rules and Principles of TPS (Toyota Production System) to Software Development. *IJCA Proceedings on National Conference on Recent Trends in Computing, 8,* 36–41. URL: https://bit.ly/3txFhFs.
22. Valli, V. (2012). *Growth and Crisis in the Japanese Economy. Department of Economics and Statistics Cognetti de Martiis. Working Papers 201207*. Turin: University of Turin. URL: https://ideas.repec.org/p/uto/dipeco/201207.html
23. Yoshioka, Sh.; Kawasaki, H. (2016). Japan's High-Growth Postwar Period: The Role of Economic Plans. *ESRI Research Note, No. 27*. URL: https://bit.ly/3tD4f7h.
24. Goncharenko, A. N. (1987). Japan. Scientific Politics of the Foreign Countries. Kyiv: Scientific Thought. [*in Russian*].
25. Spandar'yan, V. B. (1990). Business Japan. Moscow: Thought. [*in Russian*].
26. Stolyarov, Yu.; Xesin, E. S. (1977). *Japan in the System of World Economy*. Moscow: Science. [*in Russian*].
27. Kim, G. F. et al. (Eds.). (1992). *Japan: A Handbook*. Moscow: Republic. [*in Russian*].

Надійшла до редколегії 26.01.21

O. Oliinyk, PhD in Economics, Leading Researcher
State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine

JAPANESE "ECONOMIC MIRACLE": HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE COUNTRY IN THE PERIOD OF 1945–1991

The article presents the experience of Japan in the post-war reconstruction of the country in the period 1945–1991. The socio-economic situation of the country after the Second World War was considered. The historical stages of the country's development in the period under study are determined. The historical conditions in which the country found itself in the postwar period are analyzed. Key historical figures who influenced the development of the country were identified. The directions and measures of reforming and development of the country are revealed and presented. The importance of external factors and foreign policy for the country's assertion on the world stage has been proved. The factors of creating an effective political system, effective public administration, sustainable social and human development are formulated. It was proved that the United States has played an important role in forcing both Japan's political and economic systems. The United States provided Japan with significant financial, economic, and food aid to Japan. During the war between the United States and Korea and Vietnam, the United States placed military orders in Japan, which contributed to the development of the country's industrial base. It was found that the quality of the labor force, its general education and professional level played an extremely important role in the reconstruction of the economy. The effective state regulation of economic development in Japan, which on the one hand was aimed at developing the civil sector of the economy, and on the other at concentrating efforts on cooperation between government and private business at the stage of developing solutions to economic development, played a critical role in "Japanese miracle".

Keywords: reforming the political system, restoring the economy, forming a new education system and developing research, the role of the United States in rebuilding the country, expanding international ties and international cooperation, international recognition and national self-affirmation.

УДК 338.3(477.41)"1920/1930"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.9

Т. Перга, канд. іст. наун, старш. наук. співроб.
ORCID iD: 0000-0002-8725-3451
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ, Україна

Ю. Перга, канд. іст. наук, старш. викладач
ORCID iD: 0000-0002-7636-2417
Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна

РОЗВИТОК КУСТАРНИХ ПРОМИСЛІВ СЕРЕД ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КИЇВЩИНИ НАПРИКІНЦІ 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Розглядається становище єврейських ремісників і кустарів Київщини наприкінці 1920-х рр. – у період, коли курс радянської влади на індустріалізацію прискорив згортання НЕПу. Розкрита діяльність Київського комітету ОРТ, який прагнув віднайти місце цій групі єврейського населення у нових планах радянського уряду. Аналізується прийнятий комітетом Перспективний план розвитку кустарних промислів серед єврейського населення Київщини на 1929-1933 рр. та дискусії, які виникли в процесі його розробки. Виявлено головні чинники, що спонукали до прийняття цього плану, а також його показники. Зроблено висновок, що метою його прийняття стала спроба створити сприятливі умови для економічної інтеграції єврейського населення до радянського суспільства і зменшити гостроту соціальних проблем, у першу чергу – безробіття. Розглянуті кількісні параметри цього плану. З'ясовано внесок ОРТ в економічну підтримку єврейських кустарів і ремісників Київщини, який полягав у придбанні за кордоном і передачі їм техніки, що сприяло розвитку низки промислів. Наведено маловідому статистику щодо кількості і видів техніки, яку організація постачала кустарям Київщини. Відтворено труднощі, з якими зіштовхнулись єврейські підприємці в цей період і фактори, що брались до уваги у плануванні розвитку різних промислів, зокрема дефіцит сировини, поява радянської фабричної промисловості, яка конкурувала з єврейськими ремісниками, конкуренція в колі єврейських ремісників. Виявлено товари широкого вжитку, які були дефіцитними на Київщині наприкінці 1920-х рр. Введено в обіг маловідомі документи з діяльності Київського комітету ОРТ.

Ключові слова: євреї, ОРТ, Київський комітет ОРТ, кустарі, ремісники, повсякденне життя, НЕП.

Комплексне дослідження повсякденного життя національних меншин, що мешкали на території СРСР, неможливо без вивчення його економічного аспекту. У цьому контексті особливий інтерес становить діяльність єврейського населення, зайнятого у кустарно-ремісничому виробництві у другій половині 1920-х рр. Він обумовлений кількома факторами. Перш за все, у вказаний період єврейська етнічна меншина була однією з найчисленніших на території України і Київщини зокрема. По-друге, в цей час євреї становили більшість серед ремісників і кустарів Київщини. По-третє, становлення радянської влади не змінило життя переважної частини єврейського населення, принаймні у перші постреволюційні десятиліття й воно потерпало від погромів, економічних і соціальних проблем, позбавлення багатьох прав і змушено було, як і в часи Російської імперії, боротись за виживання. Досить цікавим є, на наш погляд, період другої половини 1920-х рр., коли у СРСР почалось згортання НЕПу і було взято курс на впровадження радянської модернізації, що змусило кустарів-євреїв пристосовуватись до нових умов.

Для того, щоб "вписатись" у нові плани радянського уряду, Київський Комітет ОРТ (філіал міжнародної благодійно-просвітницької організації, яка співпрацювала з радянською владою з метою допомоги єврейському населенню адаптуватися до нових реалій життя в Радянському Союзі) прийняв у 1928 р. п'ятирічну стратегію – Перспективний план розвитку кустарних промислів серед єврейського населення Київщини на 1929-1933 рр., що відображає ситуацію, в якій опинились єврейські кустарі на кінець 1920-х рр. Крім того, цей документ дозволяє відтворити окремі сторінки повсякденного життя на України у вказаний період.

Метою цієї статті є аналіз соціально-економічного стану кустарів Київщини та їхніх спроб інтегрувати до радянського суспільства.

Об'єктом дослідження є діяльність Київського комітету ОРТ з економічної підтримки єврейського населення Київщини, зокрема кустарів і ремісників.

Не дивлячись на широкий інтерес як до періоду НЕПу, так і до життя єврейської меншини в СРСР у 1920-х рр., цей аспект залишився поза увагою дослідників. Так, у наукових розвідках О.Г. Євсюкової, В. Жмака, І. Дзюбленко, Н. Тимченко, М. Олійника, Ю. Волосника, В. Олянича, О.Г. Махоніна та ін., присвячених НЕПу в Україні, розглядається динаміка зрос-

© Перга Т., Перга Ю., 2021

тання кількості зайнятих у дрібній промисловості, галузева специфіка в кооперованому та некооперованому секторах дрібного виробництва у містах і в сільській місцевості, радянське законодавство, діяльність державних установ, що дозволяє відтворити досить повну картину розвитку кустарного виробництва на території України у 1920-х рр. Однак у них та у багатьох інших напрацюваннях не висвітлюється участь у цій діяльності єврейського населення, єдиним виключенням є окремі загальновідомі статистичні дані.

Повсякденне життя єврейської громади в Україні під час НЕПу, зокрема його економічні і соціальні аспекти, висвітлено в українській історіографії фрагментарно. У цьому контексті варто вказати на досить ґрунтовні розвідки О.В. Козерода [8, 9]. Окремі статистичні дані щодо економічного життя єврейських кустарів Харкова можна знайти у роботі О.Г. Євсюкової, яка склала портрет цієї групи населення міста у вказаний період [6]. А. Орлянський репрезентував соціально-політичний портрет усього єврейського населення України в 1920-1930-х рр. [13]. Стану кустарно-ремісничої промисловості євреїв у містечках, участі євреїв у кооперативному русі в різних регіонах України присвятили наукові статті О.Ю. Крічкер [10, 11], А.Г. Морозов [11], В. Гусєв [5], Н.М. Чашко [17] та ін. Водночас вказані дослідження не фокусують увагу на діяльності євреїв-кустарів Київщини. Щодо допомоги ОРТ єврейському населенню Радянського Союзу, то вона згадується у багатьох наукових напрацюваннях, однак діяльність Київського комітету ОРТ згадується лише побіжно. Вказане вимагає від нас заповнення існуючої наукової прогалини.

Кустарно-реміснича галузь є однією з найдавніших форм господарської діяльності населення України й Київщини зокрема. У ній були задіяні дрібні виробники, які самотужки займались промисловим виробництвом різних товарів з метою продажу їх на ринку чи на замовлення. У 1920-х рр. важливою умовою приналежності до цієї групи була участь самого кустаря, який також міг використовувати працю не більше трьох найманих робітників.

Відношення радянської влади до кустарної промисловості протягом 1917-1927 рр. змінювалось залежно від економічної ситуації в СРСР. У перші роки після її становлення державна політика стосовно кустарів і ремісників була націлена на встановлення з ними міцного союзу. Залучати дрібнобуржуазні верстви суспільства до соціалістичного будівництва передбачалося шляхом надання кустарям державних замовлень, включення кустарної і дрібної промисловості в загальний план постачання сировиною і паливом, всебічного заохочення виробничої кооперації кустарів і ремісників. За умови об'єднання їх в більш великі виробничі і промислові одиниці, державою гарантувалася фінансова підтримка і надання їм економічних переваг.

Хоча в період "воєнного комунізму" відбувся певний відхід від цієї тактики, під час НЕПу в СРСР були створені умови для переходу до ринкових економічних відносин, що сприяло активному розвитку кустарної промисловості. У цій статті ми не будемо акцентувати увагу на високих податках, які радянська влада встановила для кустарів, особливо некооперованих, а спробуємо відтворити специфіку кустарно-ремісничих промислів єврейського населення та фактори, що вплинули на їхній розвиток.

За даними Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції УРСР у 1924-1925 рр. в Україні налічувалось 410574 приватних кустарно-ремісничих об'єднань [16, с. 120]. У 1926 р. кількість кустарів склала 558000 чол. [18, с. 220-221]. Більшість кустарів за національністю були євреями. Так, згідно з обстеженням 32329 кустарів у 20 округах України, частка євреїв склала 76,8 % (для порівняння – частка українців складала 2,6 %, росіян – 6,6). Серед членів кустарно-промислових кооперативних товариств у Києві євреї становили 69 % [16, с. 121].

З цими даними де в чому кореспондує і статистика ОРТ, яка демонструє загальні тенденції зайнятості єврейського населення у кустарних промислах, що проживало в СРСР. За даними організації, складеними на основі перепису СРСР 1926 р., частка єврейських кустарів-ремісників серед працюючого населення СРСР склала 149,554 тис. (24,4 %) [14, с. 16]. (Однак найбільша кількість єврейського населення проживала у Росії, Україні та Білорусії, відповідно його частка у ремісничо-кустарному виробництві у цих регіонах була вища від середньої по СРСР). Професійний склад єврейського кустарно-ремісничого населення в СРСР був представлений такими групами: металообробна галузь – 10,9 %, швейна – 31,7 %, шкіряна – 18,7 %, деревообробна – 6,6 %, текстильна і трикотажна – 4,7 %, друкарська – 2,1 %, харчова – 11,9 %, будівельна – 3,2 % [7, с. 18-19].

Якою була ситуація з кустарно-ремісничими промислами на Київщині на момент складання п'ятирічного Перспективного плану розвитку кустарних промислів серед єврейського населення Київщини? Організаційною особливістю підприємницької діяльності кустарів і ремісників була їхня сімейно-господарська ізольованість, неприйняття державно-кооперативних форм господарської діяльності. Кожний кустар був господарем, робітником і торговцем одночасно. Більшість єврейських кустарів були одинаками і використовували ручну працю. Очевидно, що рівень механізації цих промислів був досить низьким, адже машини коштувати дорого і були дефіцитними. Підвищити продуктивність праці і конкурентоздатність в умовах появи крупної фабрично-заводської промисловості могла лише техніка, яку було неможливо придбати в СРСР.

Велику допомогу єврейським кустарям в її отриманні з-за кордону здійснював ОРТ. За даними газети "Трибуна еврейской общественности", що видавалась у СРСР, за вересень-грудень 1929 р. Всеросійський ОРТ отримав і перерозподілив на території СРСР 981 машину, у т.ч. в Москву – 458, Київ – 325, Мінськ – 94, Одесу – 76, Ленінград – 28. Вартість цієї техніки склала 520 тис. крб. Машини, які надіслали в Київ, були розподілені по 179 пунктам України. 60 % з них спрямували кустарям, зайнятим у трикотажних промислах, 10,5 % – мережкових, 10 % – кравецьких [15, с.21].

Дані Київського комітету ОРТ дещо відрізняються. Згідно з ними, у 1928 р. кустарі Київщини отримали 2161 одиницю техніки, з них у Київ було передано 721 машину, у Київський регіон, що включав Київщину, Чернігівщину, Волинь і частину Поділля – 1440 машин. Найбільшу кількість техніки отримали: Білоцерківський округ – 13,7 %, Волинський – 12,7 %, Уманський – 9,5 %, Полтавський, Шевченківський – по 7,5 %, Чернігівський – 6,9 %, Вінницький – 6,5 %, Могильов-Подільський – 5,2 %. Щодо видів техніки, то 79 % були призначені для трикотажного і швацько-мережевого промислу, що загалом відображає пріоритети економічної діяльності єврейських кустарів [1, с. 1-2].

Вивчення документів Всеросійського комітету ОРТ і його київського бюро відображає прагнення знайти найбільш рентабельні промисли, а відповідно виписати найбільш перспективні з погляду економічної діяльності і спроможності створити додаткові робочі місця машини. У звіті Київського комітету ОРТ за 1928 р. вказуєть-

ся на гостру потребу в таких машинах у перше півріччя цього року, на яке припав початок його діяльності. З них можна зробити висновок про ажіотаж, що склався навколо техніки, призначеної для швацько-трикотажного виробництва. Зокрема кустарі, які за великі гроші змогли приватним шляхом придбати такі машини, називаються у документах організації "щасливчиками", які могли заробляти в день по 20-30 крб., що стало наслідком надзвичайно обмеженої пропозиції товарів широко вжитку в СРСР і УРСР у другій половині 1920-х р. Їхній приклад надихнув багатьох євреїв, які потерпали від безробіття і голоду, подавати заявки до ОРТ на придбання виключно таких машин. Очевидно, це явище було настільки масовим, що у документах Київського комітету ОРТ навіть використано слово "психоз". Воно дає нам уявлення про злиденне життя і щоденну боротьбу за виживання, особливо декласованого єврейства, яке радянська влада позбавила засобів до існування. Зрозуміло, що придбання машин не було панацеєю, адже досить гостро стояла проблема сировини, без якої техніка не могла працювати. Київський комітет ОРТ підійшов до цього питання зважено і провів ретельне дослідження ринку Київщини для виявлення реальних потреб кількості трикотажно–швацьких машин. Виявилось, що вона була у п'ять разів меншою від кількості заявок, поданих на придбання цієї техніки.

У другому півріччі 1928 р., коли перший ажіотаж дещо спав і єврейські кустарі почали підходити до питання купівлі машин для своєї діяльності більш обережно і виважено, попит на швацько-трикотажну і мереживу техніку дещо спав, але залишався досить високим. Хоча Київський комітет ОРТ двічі на тиждень проводив фахові консультації, бажаючі отримати техніку з-за кордону не завжди дослухались до його порад, адже в цей період було надзвичайно важко зрозуміти, яка техніка стане найбільш перспективною і зможе прогодувати сім'ї кустарів. Справа в тому, що кустарі відчували постійну нестачу сировини, до того ж конкуренція у їхньому середовищі була високою – існувала велика кількість безробітних євреїв, які шукали будь-яку роботу і готові були працювати як з відомою їм технікою, так і освоювати нові горизонти [3, с. 5-15].

Безперечно, Київський комітет ОРТ брав до уваги ці обставини. На це вказує той факт, що під час його засідань неодноразово обговорювалося питання перспективності різних промислів з урахуванням наявності сировини (місцевої або дефіцитної), потреб ринку і можливості працевлаштувати декласоване єврейство.

Обґрунтуванням для складання у 1928 р. п'ятирічного Перспективного плану розвитку кустарних промислів серед єврейського населення Київщини слугувала низка тез. Перш за все, як ми вже згадували, Комітет намагався знайти нішу в радянській економічній моделі для великої кількості кустарів єврейського походження, що проживали на Київщині. Київ здавна мав славу центру кустарної промисловості, тому в ньому було зосереджено багато кваліфікованих кустарів. По-друге, Київ активно розвивався як місто, в якому внаслідок високого попиту і ємного ринку досить успішно співіснували дрібна (приватновласницька) і крупна (державна) промисловості. По-третє, Київ обслуговував і передбачалось, що буде в наступні роки обслуговувати своєю продукцією величезну територію усього округу. Почетверте, у Києві проживала велика частка єврейського населення й очікувалось, що у перспективі він стане центром тяжіння декласованого єврейського населення усього Правобережжя і Північної України.

Крім того, Київський комітет ОРТ розпочав розробку цього плану не на пустому місці. По-перше, такий план для Росії вже був складений Всеросійським комітетом ОРТ. По-друге, попередньо було проведено ґрунтовне обстеження стану єврейських промислів у середині 1920-х рр. і задіяного в них єврейського населення Київщини.

Головні акценти плану були такими: 1) інтенсивне зростання вже існуючих промислів, 2) розвиток нових промислів, але таких, що не конкуруватимуть з фабрично-заводською промисловістю, 3) пріоритетний розвиток промислів у містечках і сільській місцевості, де існувала велика кількість декласованого єврейського населення.

Малася на меті розпочати технічну й організаційну перебудову традиційних промислів, які працювали на дефіцитній сировині (у першу чергу, шевський, кравецький, панчішний), змінити їх асортимент для уникнення конкуренції з фабрично-заводською промисловістю, що мало забезпечити специфічний попит на нові товари повсякденного користування [1-25].

До речі, при Київському комітеті ОРТ була створена комісія з нових промислів, яка провела низку засідань, на яких обговорювалися ці питання. Вивчення її документів дозволяє зрозуміти не лише перспективні "ніші", які були визначені з погляду започаткування і розвитку нових видів кустарно-ремісничої діяльності, а і відтворити дефіцит товарів повсякденного вжитку на Київщини. Наприклад, вказувалося на перспективність виробництва ковдр і скатертин, грубововняного трикотажу, текстильної галантереї, рукавичок білого кольору, спортивної білизни, сіток, ґудзиків, англійських шпильок та булавок, портфелів і сумок (попит на останні був задоволений лише на 5 %). Надзвичайним попитом користувалися дитячі іграшки, причому вироблені з будь-яких матеріалів – лоскутів тканин, відходів заліза й деревини, пап'є-маше. З огляду на багату рослинність Київщини, розглядалось питання виробництва ефірних масел і різних лікувальних мазей. Існування в регіоні великих ресурсів лози і велика потреба в селянських ходах актуалізували їхнє виробництво. На противагу, виробництво меблів у Києві було оцінено як нерентабельне, адже у місті вже існували державні меблеві фабрики. Перспективним напрямком, який мало сенс розвивати на периферії, було визнано виробництво ексклюзивних меблів під замовлення (наприклад, вішалок, етажерок, нічних столиків, крісел для піаніно, театральних і клубних крісел, меблів для селян, школярів, віденських гнутих виробів). Ці та інші ідеї були покладені в основу Перспективного плану розвитку кустарних промислів серед єврейського населення Київщини [3, с. 4-20].

У плані також ставилось завдання максимального усуспільнення промислів в артілях, майстернях і конторах в інтересах їх технічної реконструкції, зниження собівартості і перетворення на складову частину усуспільненого господарства. Саме в таких об'єднаннях досягалось максимальне усуспільнення праці і подолання приватновласницької психології кустарів – одинаків, що було стратегією радянського уряду стосовно цієї групи населення.

Важливим елементом плану була соціальна складова – його цілі повинні були сприяти зменшенню безробіття, особливо в містечках, що мало підвищити життєвий рівень єврейського населення і оздоровити економічну ситуацію в містечках. Актуальність проблеми працевлаштування серед єврейського населення у цей період суттєво вплинула на характер обговорень і заходи, що приймалися київським комітетом ОРТ. Про це свідчить той факт, що у багатьох пропозиціях і дискусіях постійно фігурували цифри населення, яке зможе отримати роботу. На підтвердження цього наведемо такі статистичні дані. На 1928 р. з 27319 чоловік, зайнятих у кустарній

промисловості в Києві, кількість євреїв становила 58 %, а з 56469 тис. кустарів, що працювали в містечках і селах Київщини – лише 17 % (отже, середня цифра по Київщині становила 36,9 %). Водночас саме на периферії у 1920-х рр. проживала велика кількість декласованого єврейства, яке сильно бідувало [2, с. 1-2].

Радянська влада планувала у 1930 р. залучити до кустарно-промислової кооперації 52300 євреїв з містечкової бідноти. З них у деревообробну промисловість – 8600 чол., в обробку будівельних матеріалів – 2900 чол., в обробку харчових продуктів (випічка хліба тощо) – 12550 чол., в обробку металу – 5000 чол., в обробку текстильних виробів – 16000 чол., шкіряно-взуттєве виробництво – 2600 чол., шорно-сідельне – 700 чол., хімічне – 300, поліграфічне – 500 чол., в інші промисли (виробництво іграшок, годинникарі та ін.) – 2600 чол. [19, с. 21].

У плані ставились такі (на наш погляд досить високі) цілі зростання зайнятості єврейського населення у промислах, якими займалась більшість єврейського населення: добування, обробка мінералів – на 503 %, металообробка – на 248 %, деревообробка – на 513 %, хімічна промисловість – на 143 %, харчосмакова промисловість – на 143 %, обробка матеріалів тваринного походження – на 131 %, поліграфічно-картонна промисловість – на 53 %, обробка мінералів рослинного походження – на 86 %, науково-художня промисловість – на 764 %.

Однак, з огляду на тенденцію до активного усуспільнення праці в СРСР, ще більш високими були показники зайнятості єврейського населення в усуспільненому секторі, під яким, насамперед, розумілась промислова кооперація (маємо на увазі кількість євреїв, яку вона повинна була охопити через п'ять років). У добуванні, обробці мінералів ставилось завдання досягти 542 %, металообробці – 569 %, деревообробці – 726 %, хімічній промисловості – 364 %, харчосмаковій промисловості – 966 %, обробці матеріалів тваринного походження – 410 % поліграфічно-картонній – 114 %, обробці мінералів рослинного походження – 216 %, науково-художніх промислах – 2955 %. Загалом через п'ять років, починаючи з 1.10.1028 р. кількість зайнятого єврейського населення мала зрости у Києві на 24,19 %, на периферії – на 69,1 %. Про що це свідчить? На наш погляд, мова йшла про заганяння єврейського населення в артілі і тиск на кустарів одинаків, які для того, щоб вижити, повинні були сприйняти цю радянську економічну парадигму і об'єднатися в різні артілі та підприємства промислової кооперації.

Загальна сума капіталовкладень у розвиток єврейської кустарно-ремісничої промисловості планувалась на рівні 6,198 млн крб., з них: у добування, обробку мінералів – 280 тис. крб., металообробку – 419,5 тис. крб., деревообробку – 182 тис. крб., хімічну промисловість – 990 тис. крб., харчосмакову промисловість – 853 тис. крб., обробку матеріалів тваринного походження – 419 тис. крб., поліграфічно-картонну промисловість – 28 тис. крб., обробку мінералів рослинного походження – 1,055 млн. крб., науково-художню промисловість – 1,971 тис. крб.

Супутньою метою цього плану було задоволення зростаючого попиту населення Київщини у товарах широкого вжитку, адже державна промисловість на той час не була спроможна його повністю забезпечити. Очікувалась, що протягом п'яти років буде вироблено продукції на 5,523 млн крб. Найбільше планувалось отримати від хімічної промисловості – 990 тис. крб. і добування й обробки мінералів – 916 тис. крб., найменше – від поліграфічно-картонної – 81 тис. крб. Така невелика сума від поліграфічно-картонного промислу вочевидь зумовлена паперовою кризою, що розгорнулась в СРСР наприкінці 1928 р.

Підставами для успішної реалізації цього плану було існування великої кількості безробітних євреїв, що переважно належали до групи декласованих елементів, значне тяжіння єврейського населення до кустарних промислів і сприяння з боку держави, кооперативного сектору, громадських організацій.

Очевидно, що такий план, який без перебільшення можна назвати грандіозним (який однак нічим не відрізнявся від такого ж амбітного плану першої п'ятирічки), вимагав підтримки з боку держави. Тому Вища рада народного господарства СРСР і Народний комісаріат зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР взяли на себе зобов'язання виділити на його реалізацію сировину – 6000 т метало-шкіряних напівфабрикатів на суму 547000 крб., бавовняного клаптя на суму 16 млн крб., шкіри великого розміру – 21500 штук, пеньки – 86 т, вовни – 94,6 т і багато відходів лісообробної промисловості.

Крім того, передбачалось співфінансування організації колективних майстерень та їх обладнання: 1200 крб. мав виділити ОРТ, 300000 крб. надавалось із союзного бюджету, 400000 крб. мала виділити кустарно-промислова кооперація (фактично самі кустарі і ремісники), а 500000 крб. планувалось покрити за рахунок довгострокового банківського кредиту [4, с.4-23].

Отже, Київський комітет ОРТ намагався крокувати в ногу з часом і координувати плани економічного розвитку єврейського населення Київщини з планами розвитку промисловості СРСР і УРСР. Така політика була обумовлена прагненням покращити життя єврейського населення та зменшити гостроту соціальної напруги в регіоні. Комітет намагався знайти нішу, в якій би у період радянської модернізації економіки змогли зберегтись і продовжити розвиватись кустарні промисли, якими займалась більшість працездатного єврейського населення Київщини. Для цього були проведені дослідження ринку і досить тверезо оцінені перспективи різних промислів у період, коли в СРСР була створена крупна фабрично-заводська промисловість і конкурувати з нею ставало все важче. На наш погляд, прийняття Перспективного плану розвитку кустарних промислів серед єврейського населення Київщини варто розглядати як одну із стратегій економічного виживання єврейського населення цього регіону наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Впровадження плану, а також придбання ОРТ сучасної (на той час) техніки для єврейських ремісників і кустарів сприяло їх певній інтеграції до радянського суспільства та часткового розв'язання проблеми безробіття. Перспективою подальших досліджень може стати аналіз діяльності єврейських кустарів під час першої і другої п'ятирічок.

Список використаної літератури

1. Державний архів Київської області, Ф.3667 (Київський комітет товариства ремесла і земельної праці серед євреїв в Україні), спр. 6 (Отчет о деятельности Киевского бюро уполамоченного ЦП ОРТ-фербанда за первый операционній год 1.10.1928 – 1.10.29.1929 гг.). 33 с.
2. Державний архів Київської області, Ф.3667 (Київський комітет товариства ремесла і земельної праці серед євреїв в Україні), спр.12 (Пятилетний план развития кустарных промыслов среди еврейского населения Киевской области), 25 с.
3. Державний архів Київської області, Ф.3667 (Київський комітет товариства ремесла і земельної праці серед євреїв в Україні), спр.14 (Протоколы заседания при Президиуме Всеукраинского и Киевского комитетов), 30 с.
4. Державний архів Київської області, Ф.3667 (Київський комітет товариства ремесла і земельної праці серед євреїв в Україні), спр.17 (Объяснительная записка к материалам перспективного плана развития кустарных промыслов среди еврейского населения Киевской области), 25 с.
5. Гусев В. Єврейське містечко в Радянській Україні після громадянської війни: проблема виживання / В. Гусев // "Штетл" як феномен

єврейської історії: Зб. наук праць: Матеріали конф., 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К.: Ін-т юдаїки, НБУ ім. В. Вернадського, 1999. – С. 155–160.
6. Євсюкова О. Г. Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921–1928 рр.) / О. Г. Євсюкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2017. – Вип. 20. – С. 66–72.
7. Кабаков О. Эволюция еврейского кустарно-ремесленного населения / О. Кабаков // Трибуна еврейской общественности. – 1929. – № 4. – С. 18-19.
8. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / О. В. Козерод; Ин-т полит. и этнонац. исслед. НАН Украины. – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.
9. Козерод В.О. Переломные годы: еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929) / В. Козерод. – Харьков: Еврейский мир, 1998. – 152 с.
10. Крічкер, О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині ХХ століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Ю. Крічкер; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 20 с.
11. Крічкер О. Ю. Стан кустарно-ремісничої промисловості євреїв у містечках Правобережної України в 1920-х роках / О. Ю. Крічкер // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2011. – Вип. 212. – С. 85-88.
12. Морозов А. Г., Крічкер О.Ю. Трансформація соціальної структури єврейського населення містечок Правобережної України у 1920-ті роки / А. Г. Морозов, О. Ю. Крічкер // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. – 2012. – Т. 171, Вип. 159. – С. 23-26.
13. Орлянський В.С. Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціальнополітичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя : ЗГТУ, 2000. – 240 с.
14. Профессиональный состав еврейского населения в СССР и соседних странах / Трибуна еврейской общественности. – 1929. – №7. – С.16.
15. Снабжение еврейских кустарей машинами / Трибуна еврейской общественности. –1929. – №6. – С.21.
16. Сушко О. Кустарні промисли України в період непу / О. Сушко // Пам'ять століть. – 2002. – №4. – С.117-125.
17. Чашко Н. М. Становище єврейської національної меншини України наприкінці XIX – на початку 20-х років ХХ ст. / Н. М. Чашко // Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка. Історичні науки. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010. – С. 119–128.
18. Україна: стат. щорічник на 1928 рік / Харків: Центр. стат. упр. УСРР. – 1928. – С. 220–221.
19. 52300 новых кустарей из еврейской местечковой бедноты / Трибуна еврейской общественности. – 1930. – №10. – С. 21.

References
1. State Archives of Kiev region, file 3667 (Kyiv Committee of the Society of Crafts and Land Labor among Jews in Ukraine), vol. 6 (Report on the activities of the Kiev bureau of the authorized CP ORT-ferband for the first operational year 1.10.1928 – 1.10.29.1929), 33 sheets.
2. State Archives of Kiev region, file 3667 (Kyiv Committee of the Society of Crafts and Land Labor among Jews in Ukraine), vol.12 (Five-year plan for the development of handicrafts among the Jewish population of the Kiev region), 25 sheets.
3. State Archives of Kiev region, file 3667 (Kyiv Committee of the Society of Crafts and Land Labor among Jews in Ukraine), vol.14 (Minutes of the meeting at the Presidium of the All-Ukrainian and Kiev Committees), 30 sheets.
4. State Archives of Kiev region, file 3667 (Kyiv Committee of the Society of Crafts and Land Labor among Jews in Ukraine), vol.17 (Explanatory note to the materials of the long-term plan for the development of handicrafts among the Jewish population of the Kiev region) 25 sheets.
5. Gusev, V. (1999). The Jewish town in Soviet Ukraine after the civil war: the problem of survival. *"Shtetl" as a phenomenon of Jewish history: Coll. Sciences: Proceedings of the conference. August 30 – September 3, 1998.,* 155–160. [*In Ukrainian*].
6. Yevsyukova, O. (2017). Socio-historical portrait of the Kharkiv artisan of the NEP (1921 – 1928). *Actual problems of national and world history,20*, 66 –72. [*In Ukrainian*].
7. Kabakov, O. (1929). Evolution of the Jewish artisanal and craft population. *Tribune of the Jewish community*, 4. 18-19. [*In Ukrainian*].
8. Kozerod, O. (2002). *Jews of Ukraine in the period of the new economic policy: 1921-1929*. Kyiv: SPD Savchina. [*In Ukrainian*].
9. Kozerod, O. (1998). Breakthrough years: the Jewish community of Ukraine in the first post-war decade (1919-1929). Kharkov: Jewish World. [*In Ukrainian*].
10. Krichker, O. (2013). *The life of the Jewish population of the provincial towns of the Right Bank of Ukraine in the first third of the twentieth century* Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Cherkasy National University named Bohdan Khmelnytsky. [*In Ukrainian*].
11. Krichker, O. (2011). The state of the handicraft industry of Jews in the towns of the Right Bank of Ukraine in the 1920s. *Visnyk of Cherkasy University. Series: Historical Sciences*, *212*. 85-88. [*In Ukrainian*]. DOI:
12. Morozov, A., Krichker, O. (2012). Transformation of the social structure of the Jewish population of the towns of the Right Bank of Ukraine in the 1920s. *Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University]. Ser .: History, 171 (159)*. 23-26. [*In Ukrainian*].
13. Orlyansky, V. (2000). Jews of Ukraine in the 20-30s of the twentieth century: socio-political aspect. Zaporozhye: ZGTU. [*In Ukrainian*].
14. Professional composition of the Jewish population in the USSR and neighboring countries (1929). *Tribune of the Jewish community, 7*. 6. [*In Ukrainian*].
15. Supply of Jewish handicraftsmen with cars (1929). *Tribune of the Jewish community*, 6. 21. [*In Ukrainian*].
16. Sushko O. (2002). Handicrafts of Ukraine in the period of the NEP. *Memory of centuries,4*. 117-125. [*In Ukrainian*].
17. Chashko N. (2010). The situation of the Jewish national minority of Ukraine in the late nineteenth – early 20's of the twentieth century. *Collection of scientific works of Sumy State Pedagogical University. AS Makarenko. Historical sciences*. 119–128.
18. *Ukraine: stat. yearbook for 1928* (1928). Kharkiv: Center of Statistical Management of the USSR. 220-221.
19. 52,300 new artisans from the Jewish local poor (1930). *Tribune of the Jewish community, 10*. 21.

Надійшла до редколегії 26.01.21

T. Perga, PhD in History, Senior Research Fellow
State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine

Yu. Perga, PhD in History, Senior Lecturer
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF HANDICRAFT INDUSTRIES AMONG THE JEWISH POPULATION OF KYIV REGION IN LATE 1920S – EARLY 1930S

The article examines the position of Jewish artisans in the Kyiv region in the late 1920s, a period when the Soviet government's course on the industrialization accelerated the collapse of the NEP policy. Authors revealed activities of the Kyiv ORT Committee, which sought to find a place for this group of Jews in the new plans of the Soviet government. The Perspective Plan for the Development of Handicrafts among the Jewish Population of Kyiv Region for 1929-1933 is analyzed as well as discussions that arose in the process of its preparing. The main factors that motivated the adoption of this plan and its indicators are identified. It is concluded that the purpose of its adoption was an attempt to create favorable conditions for the economic integration of the Jewish population into Soviet society and to reduce the severity of social problems, especially unemployment. Quantitative parameters of this plan are considered. The contribution of ORT to the economic support of Jewish artisans of Kyiv region, particularly purchase and transfer of equipment from abroad, which contributed to the development of a number of crafts in the Soviet Ukraine are clarified. Little-known statistics on the number and types of equipment that the organization supplied to artisans of Kyiv region are given. The difficulties faced by Jewish entrepreneurs during this period and the factors taken into account in planning the development of various crafts are reproduced. They are following: shortage of many row materials, the emergence of the Soviet factory industry, which competed with Jewish handicraftsmen, competition in the circle of Jews handicraftsmen. Authors identify consumer goods that were in short supply in the Kyiv region in the late 1920s. Little-known documents on the activities of the Kyiv ORT Committee is put into circulation.

Keywords: Jews, ORT, Kyiv ORT Committee, artisans, everyday life, NEP.

УДК 94 (477) "С. Петлюра"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.10

Н. Семашко, асп.
ORCID iD: 0000-0002-0239-3691
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СОЦІАЛІСТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ У ПОГЛЯДАХ С. ПЕТЛЮРИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто особливості соціал-демократичних поглядів видатного державника Симона Васильовича Петлюри в період 1902–1917 років, тобто на етапі формування його політичного світогляду. Визначено роль С. Петлюри як одного з провідних ідеологів української соціал-демократії початку ХХ ст. Проаналізовано ставлення С. Петлюри до російських варіантів марксизму, його погляди на європейську соціал-демократію, головні питання розвитку українського народу, та вирішення їх через призму соціалістичних ідей.

Ключові слова: Симон Петлюра, соціал-демократія, автономія.

Симон Васильович Петлюра впродовж усього свого життя перебував у вирі українського національного руху, був одним із головних натхненників та ідеологів Української революції 1917–1920 років, фундатором збройних сил Української Народної Республіки, Головним отаманом військ УНР, Головою Директорії УНР. Його громадсько-політична, військова, державотворча діяльність значною мірою визначила характер і перебіг Української революції 1917–1920 років. Всебічне вивчення світогляду діяча сприятиме глибшому розумінню процесів українського державного будівництва 1917–1920 років, особливостей становлення українського руху початку ХХ ст., повній та неупередженій характеристиці діяча, постать якого й досі викликає контроверсійні оцінки серед дослідників.

До питання суспільно-політичних поглядів С. Петлюри на різних етапах його життєвого шляху, в тому числі протягом 1902–1917 років, зверталися такі дослідники як В. Сергійчук [18], С. Литвин [10], В. Солдатенко [19], О. Голобуцький [2], В. Гоцуляк [3], Е. Костишин [7], В. Верстюк [1], В. Савченко [16], К. Митрович [11], В. Косик [6], Ю Терещенко., Т. Осташко [20], В. Михальчук [12], Б. Дорошенко-Товмацький [5], проте особливості соціалістичної ідеології у світогляді С. Петлюри не ставали предметом окремого дослідження. В епіцентрі уваги дослідників перебуває військово-політична діяльність будівничого української державності та практична реалізація його світоглядних засад.

Метою даної статті є з'ясування особливостей поглядів С. Петлюри на соціалізм до початку Української революції, а саме протягом 1902–1917 років. Завданнями є визначення ставлення С. Петлюри до російських варіантів марксизму, його погляди на європейську соціал-демократію та шляхи вирішення ключових проблем українства через призму соціалістичних постулатів.

Як відомо, ідеологія діяча відбиває ідеологію епохи. Український рух початку ХХ ст. був складним, суперечливим, багатовекторним, багатокомпонентним явищем. В. Верстюк зазначає, що український рух перебував під впливом народницької і марксистської ідеології, мав складні стосунки з російськими політичними партіями [1, с. 56]. І. Лисяк-Рудницький, характеризуючи молодого громадського діяча того часу, писав: "В їхньому мисленні утворювалася неперетравлена мішанина формул упрощеного марксизму з наївно-романтичним патріотизмом. На політичну сцену виходить юнак із "Комуністичним маніфестом" в одній кишені і "Кобзарем" у другій" [9, с. 97].

Не став виключенням і С. Петлюра. Він був уособленням власне української соціал-демократії, що спирався на західноєвропейські соціалістичні доктрини і знаходився у конфлікті з російськими соціал-демократами. С. Петлюра того часу був яскравим проявом духу епохи. Він категорично відкидав централізаторську партійну позицію РСДРП, гостро критикував її за непоступливість у національному питанні, послідовно відстоюючи позицію щодо автономії України. Знаковою в цьому контексті називає В. Сергійчук статтю С. Петлюри "Автономія України в світлі соціал-демократичної критики", в якій гостро засуджувалась позиція російських соціал-демократів, що виступили проти відродження української державності [18, с. 27]. У статті "М. П-ш. – Автономія України в світлі "соціял-демократичної критики" (рецензія)", надрукованій у часописі "Вільна Україна" в 1906 році, автор різко розкритикував ставлення російських соціал-демократів до українського питання [13, с. 17–21]. С. Петлюра дає чітку відповідь російським ідеологам соціал-демократизму і зокрема Лукашевичу, який заперечував необхідність автономії України, вказуючи на нерозуміння ними потреби розв'язання національного питання українців шляхом отримання автономії. "Та вияснюючи неминучість позитивного відношення до національного питання взагалі і до українського зокрема, автор примушений був застановитись над тією дивовижною плутаниною, яка панує в головах російських соціял-демократів і спеціяльно в голові д. Лукашевича в цій справі – запеклого ворога автономії України. Автор наводить лише одну перлину з цієї плутанини, винизану ще небіжкою "Искрою", яка декретувала, що "не дело пролетариата проповедывать федерализм и автономию", – ("Искра" № 33) але тих перлин така сила, що з них можна було б нанизати ціле намисто і оздобити ними хоч наймудрішого із проводирів російської соціял-демократії. Ледве чи таке намисто свідчило б про високу науковість російських ідеологів наукового соціялізму та про той дух проґнози, яким мусять характеризуватись практичні гасла і теоретичні програми прихильників історичного матеріялізму" [13, с. 17–18]. На противагу російським адептам – противникам автономії України, С. Петлюра наводить приклад європейської соціал-демократії, зокрема австрійської, вказуючи, що українці стоять на таких самих засадах, як і австрійські соціал-демократи, посилаючись на Карла Каутського як одного з "найвизначніших проводирів міжнародного соціалізму" [13, с. 18]. Позицію російських соціал-демократів у національному питанні вважає невиразною і опортуністичною, особливо після того, як заперечуючи право українців на самовизначення, IV з'їзд РСДРП визнав право на автономію Польщі [13, с. 19]. С. Петлюра доводить абсолютну антинауковість позиції Лукашевича по запереченню автономії України: "Власне кажучи, у д. Лукашевича нема в арсеналі ні одного більш-менш поважного наукового арґументу проти автономії України. А твердження Лукашевича про відсутність "розвиненого національного чуття в українців", як головний його доказ безпідставності українських домагань авто-

© Семашко Н., 2021

номії С. Петлюра спростовує відсутністю сприятливих політичних, економічних умов для національного відродження українства. "Коли ж звернутись до аналізи цих умов на Україні, то неминуче ми прийдемо до того виводу, що вони стоять на перешкоді розвиткові української продукції, гальмують страшенно розвиток і української культури, за якою так побивається д. Лукашевич, і взагалі перешкоджають справі зросту і національної свідомости українського народу. Не треба розводитись довго про те, що це тяжкий політичний економічний статус найбільш шкідливо відбивається на широких масах селянства і пролетаріяту, інтереси яких обстоює їх оборонець з рос. с.-д. д. Лукашевич" [13, с. 19]. С. Петлюра зазначає, що лише тоді російські соціал-демократи визнають право на автономію України, коли вона вже буде здобута самими українцями і існуватиме де-факто: "А російських соціял-демократів, як це показав живий досвід, з вимогою автономії Польщі можна переконати в справі автономії України лише тоді, коли вони побачать, що все одно і без їх допомоги вона буде здобута тими широкими масами, які безпосередньо в ній заінтересовані. О, тоді вони за хвилину змінять свою опортуністичну тактику і чорним по білому, хоч може ПОСТ ФАКТУМ, пропишуть, що "в інтересах розвитку продукції і клясової боротьби українського пролетаріяту і т. д." вони дають свою високу санкцію на це "шовіністичне" домагання українського народу" [13, с. 21] .

В іншій своїй роботі, присвяченій черговому з'їзду УСДРП, на якому розглядалося питання з'єднання УСДРП з РСДРП, С. Петлюра в черговий раз ставив у приклад РСДРП досвід австрійської соціал-демократії, яка в своїй організаційній побудові керувалася національним принципом: "Як сповіщалось свого часу в "Товарище", ц. к. рос. с.-д. боїться відступити від своїх організаційних принципів через те, що це могло б вплинути деструктивним чином на цілу партію, організаційно ослабити її і відбитись негативно на чистоті світогляду членів партії, прищепивши їм певні елементи буржуазності та націоналізму. Такий страх не має, звичайно, ніякого ґрунту під собою, бо тоді б довелося виключити із рядів соціал-демократії таку велику і міцну соціал-демократичну організацію, як австрійська соціал-демократія, де принцип національних організацій покладено в основу будівлі цілої робітничої партії і, як кажуть факти, не тільки не шкодить розвиткові і збільшенню сили та впливові партії, а, навпаки, допомагає справі робітничого руху і класової боротьби в австрійській державі" [13, с. 104]. С. Петлюра чітко декларував свою прихильність європейському варіанту соціалізму, де марксистські ідеї і вирішення національного питання вдало поєднувалися, про що свідчать праці К. Каутського, на які неодноразово посилався діяч у своїх роботах [13, с. 65, 208].

С. Петлюра систематично вступав у гостру полеміку з російськими соціал-демократами, відстоюючи пріоритет національних прав українського народу. Категорично не сприймав варіанти розв'язання національного питання, які, нібито, пропонувала РСДРП, при цьому зазначаючи: "поки програма Рос. соц. дем. роб. партії по національному питанню обмежується загальними фразами, не можна вважати її за найвірніший зразок розв'язання національного питання. Доти, доки органи крайових самоуправ не будуть мати таких прав, яких домагається для українського сейму українська соціал-демократія, доти економічної форми національного гніту, як показує досвід Західної Європи, не може бути знищено і доти, значить, такі країни, як Україна, будуть підлягати економічному визиску з боку центрального уряду держави" [14, с. 92]. Нездатна російська соціал-демократія вирішити у своїй національній програмі навіть культурно-освітні проблеми поневолених націй, наголошував далі С. Петлюра: "Очевидячки, що коли здійсниться національна програма російських соціал-демократів, пригнічені нації не тільки не можуть впорядкувати свого економічного життя по власній уподобі, але ще в культурно-просвітніх потребах будуть терпіти різні перешкоди та гальма" [14, с. 93].

Ключовою для розуміння ставлення С. Петлюри до європейського і російського варіантів соціалізму є фраза К. Каутського, процитована ним під час виступу на другому з'їзді Української Соціал-демократичної партії Галичини 27 січня 1906 року. "Промовець підчеркує відтак одну характеристичну рису російської революції, а саме участь у ній поневолених народів: поляків, лотишів, українців, жидів, вірмен і ін. Слова Кавтського – "у великих революціях родяться нації" набирають правди, а найкращою ілюстрацією її може служити Україна" [13, с. 208]. В. Сергійчук зазначає, що формуванню такої позиції передувала тривала цілеспрямована політична діяльність С. Петлюри у Львові протягом 1905 року, адже саме львівський період сприяв його становленню як політичного діяча і авторитетного публіциста [17, с. 26].

Показовим є лист з Петербурга від 15 грудня 1906 року, де С. Петлюра відкидає звинувачення українських соціал-демократів у націоналізмі, натомість, посилаючись на досвід Західної Європи, стверджує, що програма російських соціал-демократів не вирішує ні економічних, ні культурно-просвітніх потреб "пригнічених націй" [14, с. 93].

Аналізуючи різні течії у російському соціал-демократичному русі, С. Петлюра критикує за непоступливість у національному питанні "меншовиків", побіжно солідаризується з позицією більшовиків щодо необхідності скликання з'їзду усіх соціал-демократичних партій Росії, водночас зауважує, що "більшовики" за допомогою національних соціал-демократій прагнуть нівелювати домінування "меншовиків" [15, с. 124–126]. Про ідеологічну близькість світоглядних засад Симона Петлюри та російських більшовиків свідчить і схвальна рецензія С. Петлюри на працю Володимира Леніна "Победы кадетов и задача робочей партии", де він називає Леніна "консеквентним революціонером", вірно оцінюючим сучасний момент, "а його погляд такий, якого тримається кожен революційний соціал-демократ" [15, с. 71]. Така позиція є надзвичайно важливою для розуміння світогляду діяча, оскільки зазнає значної еволюції під час його державницької діяльності у 1917–1920 роках.

Як бачимо, ранній С. Петлюра – соціаліст з яскраво вираженим національним характером, поборник прав і свобод українського народу. Соціалістична риторика, яка присутня в багатьох його ранніх творах, не домінує над питаннями національного розвитку українців. Як слушно зауважує В. Сергійчук: "У вирі першої російської революції Симон Петлюра цілком свідомо віддався боротьбі за відродження українства через соціалізм" [18, с. 33]. Питання визволення українців з національного гніту, надання Україні статусу автономії фігурують на сторінках його публікацій.

С. Петлюра послідовно відстоював права робітників, підтримуючи їх боротьбу проти капіталістів. Так, закликаючи українських акторів до об'єднання в професійні спілки, він наголошував: "Сила робітників в спільній обороні своїх прав перед нападами капіталістів. Так

само і сила українських акторів, коли вони хотять вибитись з того злиденного становища, в якому зараз бідують, тільки в організації – в цьому могутньому засобі, до якого звертаються робітники на цілому світі в своїй боротьбі з капіталом" [13, с. 81]. Після виходу цієї статті Микола Садовський навіть назвав С. Петлюру "новим українським Марксом" [14, с. 108].

Багато робіт С. Петлюри початку ХХ ст. просякнуті соціалістичною ідеологією, за що О. Голобуцький називає його світогляд періоду 1902 – 1912 рр. "ортодоксальним" [2, с. 11].

Полеміка С. Петлюри з російськими соціал-демократами на сторінках його ранніх творів простежується у двох напрямках: власне програмовому, який стосувався побудови майбутньої федеративної Російської держави та автономії України в ній, та партійного будівництва, взаємовідносин УСДРП та РСДРП. Що стосується програмових засад УСДРП, С. Петлюра наголошував на необхідності соціально-політичного і культурного розвитку націй, на неухильності дотримання права кожної нації на самовизначення, підкреслюючи, що погляди української соціал-демократії тотожні європейській соціал-демократії [15, с. 35].

Не оминув С. Петлюра своєю увагою і тему взаємовідносин УСДРП з РСДРП, зокрема питання об'єднання усіх соціал-демократичних організацій Російської імперії в одну організацію. Він змушений був констатувати небажання російської соціал-демократичної робітничої партії відмовитися від "централізаторських тенденцій в справі організації загальноросійської робітничої партії" [15, с. 147]. Як зазначає український історик Я. Грицак: "Проблема полягала ще й у тому, що, перебуваючи в жорсткій опозиції до імперської влади, російські марксисти почасти перейняли в неї центристський спосіб мислення" [4, с. 6].

С. Петлюра наполягав на трьох основних умовах, за яких УСДРП може об'єднатися з РСДРП: визнання постулату автономії України, організаційна самостійність УСДРП та представництво української соціал-демократії у спільному всеросійському центральному комітеті [15, с. 147]. Небажання російських соціал-демократів погоджуватися з запропонованими принципами побудови партійної структури вважав діяч пережитком старих часів підпільного існування партії, та наголошував на непридатності такого підходу "в нових конституційних умовах, які рано чи пізніш з логікою фактів мусять увійти в життя" [15, с. 148].

Але, вже з 1912 р., з початку роботи С. Петлюри в московському виданні "Украинская жизнь", відбувалася поступова трансформація його суспільно-політичних поглядів [1, с. 57]. Класовий підхід все частіше поступався національному, але подолання федералізму-автономізму на даному етапі ще не спостерігалося.

Цікавою є праця С. В. Петлюри "Війна і українці" [13, с. 184–187], дискусії щодо якої не вщухають і нині [8, с. 324]. У цій статті він асоціював політичне майбутнє України виключно з автономією у складі Росії, що стало б можливим унаслідок конституційних перетворень імперії після переможного закінчення війни. Очевидно, що підтримка Росії у війні продиктована аж ніяк не "ортодоксальним російським патріотизмом", за який ще у 1903 р. С. Петлюра критикував Володимира Короленка у своїй праці "Товариство дослідників Кубанщини" [14, с. 35]. Скоріше за все, мало місце намагання діяча в такий спосіб захистити інтереси українців. Імовірно, С. Петлюра прагнув, по-перше, заявити про український народ як учасника Першої світової війни. Опосередковано це підтверджує і міністр уряду УНР О. Шульгін, зауваживши, що це був перший вияв участі України в закордонній політиці, в той час як такої держави ще не існувало [21, с. 172]. По-друге, С. Петлюра цим маніфестом заперечував звинувачення українців у сепаратизмі та спробував захистити український національний рух від репресій царського режиму. І по-третє, він сподівався, що за участь українців у війні російський уряд піде на поступки українському народу у вирішенні національного питання [13, с. 187].

Заслуговує уваги трактування С. Петлюрою "демократичного націоналізму", який він характеризує як боротьбу за національні та соціальні права українського народу, адже, на його думку, без проведення соціальних і політичних реформ, вирішення національного питання не має змісту. В той же час, позитивно оцінює організацію правих українських політичних сил, хоч як соціал-демократ і не поділяє їх погляди, проте визнає плюралізм ідей як явище, що сприятиме розвитку українського суспільства [15, с. 214].

Привертає увагу дослідників і позиція С. Петлюри щодо об'єднання соціал-демократів з конституційними демократами напередодні виборів у Державну думу Росії. Він вважав, що і праві, і ліві демократичні сили повинні шукати шляхи для порозуміння заради спільної мети – запровадження в Росії демократичних прав і свобод, вирішення земельного питання. Цінною для характеристики світогляду діяча є його стаття "Про блоки", де він демонструє здорову конструктивну політичну позицію, яка домінує над вузькопартійними ідеологічними інтересами [14, с. 84]. Як аргумент, він цитує відомого німецького соціаліста Августа Бебеля: "в інтересах діла я готовий увійти в порозуміння хоч з самим чортом і його бабою" [14, с. 84].

В. Солдатенко зазначає, що С. Петлюра загалом не виказував партійного фанатизму, в питаннях загальносоціальних дотримувався поміркованої позиції, більше цікавився національною проблемою [19, с. 72].

Таким чином, С. Петлюра був одним із ідеологів українського соціал-демократизму початку ХХ ст. Погоджуємось із оцінкою Я. Грицака, що С. Петлюра недооцінений як український соціал–демократ [4, с. 18]. Значна частина його публікацій 1902–1917 років присвячена обґрунтуванню соціалістичних ідей, партійному будівництву, розв'язанню важливих соціальних, економічних, політичних, культурних питань українського народу через соціалістичну доктрину. У той же час соціалістичні погляди С. Петлюри базувалися на європейських зразках соціал-демократизму. Категорично не сприймав С. Петлюра централізаторську позицію російських соціал-демократів, наполягав на визнанні автономії України як єдино можливому шляху успішного економічного, культурного розвитку України. У питаннях партійного будівництва відстоював організаційну самостійність УРСДП, був противником поглинання її РСДРП. Домінування класових позицій над національними у світогляді С. Петлюри на даному етапі не спостерігалося. Навіть на етапі формування свого політичного світогляду і становлення як державного діяча С. В. Петлюра демонструє здатність до політичного консенсусу, конструктивної взаємодії в ім'я захисту національних інтересів українського народу.

Список використаної літератури

1. Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія / В. Верстюк // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 55–64.

2. Голобуцький О. Шлях до звитяги: Формування політичного світогляду С. Петлюри на тлі політичних подій в Російській Україні поч. ХХ століття / О. Голобуцький // Симон Петлюра та українська

національна революція: Зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців в Україні. – Київ: Рада, 1995. – С. 13–50.

3. Гоцуляк В. У боротьбі за соборну Україну: державотворча діяльність Симона Петлюри / В. Гоцуляк. – Хмельницький : ХНУ, 2013. – 202 с.

4. Грицак Я. Українська соціал-демократія та Українська національна держава у 1917-1920 роках / Я. Грицак. – Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Представництво в Україні, 2019.– 26 с.

5. Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність / Б. Дорошенко-Товмацький. – Київ: Просвіта, 2005. – 608 с.

6. Косик В. Симон Петлюра / В. Косик. – Львів: НТШ, 2000. – 88 с.

7. Костишин Е. Військово-політична діяльність Симона Петлюри: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 20.02.22 – військова історія / Е. Костишин; Національний університет "Львівська політехніка". – Львів, 2011. – 20 с.

8. Криворучко О. Стаття С. Петлюри "Війна і українці" та її оцінки в історичній літературі / О. Криворучко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2016. – Вип. 24. – С. 324–327.

9. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен: Сучасність, 1973. – 442 с.

10. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну / С. Литвин. – Київ: Смолоскип, 2018. – 680 с.

11. Митрович К. Політичні ідеали й заповіти Симона Петлюри / К. Митрович // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С.48–61.

12. Михальчук В. Вбивство та процес Петлюри з перспективи 70-річчя / В. Михальчук // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С. 11–41.

13. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк: Укр. вільна АН у США, 1956. – 480 с.

14. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.

15. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Вишгород: Сергійчук М. І, 2016. – Т. V. – 632 с.

16. Савченко В. Симон Петлюра. / В. Савченко. – Київ: Нора-Друк, 2016. –469 с.

17. Сергійчук В. Політична діяльність Симона Петлюри у Львові в 1905 році / В. Сергійчук // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2015. – Спецвип. 2. – С. 18–27.

18. Сергійчук В. Симон Петлюра / В. Сергійчук. – 2-ге вид., допов. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с.: іл. – (Українські державники).

19. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В. Солдатенко. – Київ: Світогляд, 2007. – 621 с.

20. Терещенко Ю. Київські епізоди життя й діяльності Симона Петлюри / Ю. Терещенко, Т. Осташко // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С.157–171.

21. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Київ: Фенікс, 1992. – С. 172–177.

References

1. Verstiuk, V. (1997). Symon Petliura and Direktory. *Sučasnist, 6*, 55–64. [*in Ukrainian*].

2. Holobutskyi, O. (1995). Formation of S. Petliura's political worldview against the background of political events in Russian Ukraine at the beginning of the XX century. *Simon Petliura and the Ukrainian National Revolution*: *Collection of works of the Second competition of petliurologists in Ukraine*. Kyiv: Rada. Pp. 13–50. [*in Ukrainian*].

3. Hotsuliak, V. (2013). *In the struggle for a united Ukraine: state-building activity of Simon Petliura.* Khmelnytskyi: HNU. [*in Ukrainian*].

4. Hrytsak, Ya. (2019). *Ukrainian Social-Democracy and the Ukrainian National State in 1917-1920.* Kyiv: Fond im. Fridrikha Eberta, Predstavnytstvo v Ukraini. [*in Ukrainian*].

5. Doroshenko-Tovmatskyi, B. (2005). *Symon Petliura: Life and activity.* Kyiv: Prosvita. [*in Ukrainian*].

6. Kosyk, V. (2000). *Symon Petliura.* Lviv: NTSh. [*in Ukrainian*].

7. Kostyshyn, E. (2011). *Military and political activity of Symon Petliura.* (PhD Thesis), Lviv Polytechnic National University. [*in Ukrainian*].

8. Kryvoruchko, O. (2016). S. Petliura's article "War and Ukrainians" and its assessments in the historical literature. *Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University: History, 24,* 324–327. [*in Ukrainian*]

9. Lysiak-Rudnytskyi, I.(1973). *Between history and politics.* Munich: *Sučasnist*. [*in Ukrainian*].

10. Lytvyn, S. (2018). *Symon Petliura in the struggle for an independent Ukraine.* Kyiv: Smoloskyp. [*in Ukrainian*].

11. Mytrovych, K. (1997). Political ideals and wills of Simon Petliura. *On the 70th anniversary of the Paris tragedy of 1926-1996. Collection in memory of Symon Petliura*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. Pp. 48 – 61. [*in Ukrainian*].

12. Mykhalchuk, V. (1997). Petliura's murder and trial from the perspective of the 70th anniversary. *On the 70th anniversary of the Paris tragedy of 1926-1996. Collection in memory of Simon Petliura.* Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. Pp. 11–41. [*in Ukrainian*].

13. Petliura, S. (1956). *Articles, correspondence, documents.* New-York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. [*in Ukrainian*].

14. Petliura, S. (2006). *Articles, letters, documents.* Kyiv: Serhiichuk M. I. [*in Ukrainian*].

15. Petliura, S. (2016). *Articles, letters, documents.* Vyshhorod: Serhiichuk M. I. [*in Ukrainian*].

16. Savchenko, V. (2016). *Symon Petliura*. Kyiv: Nora-Druk. [*in Ukrainian*].

17. Serhiichuk, V. (2015). Symon Petliura's political activity in Lviv in 1905. *Drohobych local lore collection, 2*, 18 –27. [*in Ukrainian*].

18. Serhiichuk, V. (2009). *Symon Petliura*. Kyiv: Serhiichuk M. I. [*in Ukrainian*].

19. Soldatenko, V. (2007). *Vynnychenko and Petliura: political portraits of the revolutionary era.* Kyiv: Svitohliad. [*in Ukrainian*].

20. Tereshchenko, Yu., Ostashko, T. (1997). Kyiv episodes of Symon Petliura's life and activity. *On the 70th anniversary of the Paris tragedy of 1926-1996. Collection in memory of Symon Petliura*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. Pp. 157–171. [*in Ukrainian*].

21. Shulhyn, O. (1992). Simon Petliura and Ukrainian foreign policy *Collection in memory of Simon Petliura (1879-1926).* Kyiv: Feniks. Pp. 172–177. [*in Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 21.02.21

N. Semashko, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIALiST IDEOLOGY IN THE VIEWS OF S. PETLIURA AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The article considers the peculiarities of the social-democratic views of the prominent statesman Simon Vasilyevich Petliura in the period 1902-1917, that is, at the stage of forming his political worldview. The role of S. Petliura as one of the leading ideologues of the Ukrainian social democracy of the beginning of the XX century is determined. The attitude of S. Petliura to the Russian variants of marxism is analyzed, his views on European social democracy, the main issues of development of the Ukrainian people, and solving them through the prism of socialist ideas. His views on party building are studied, relations between the Ukrainian Social Democratic Workers 'Party and the Russian Social Democratic Workers' Party. The key positions of the Russian Social Democrats have been identified, which became the subject of sharp criticism of S. Petliura. It turned out that Simon Petliura was a supporter of the European version of Social Democracy, in particular on the issue of the right of nations to self-determination. S. Petliura entered into a sharp controversy with representatives of the Russian Social-Democracy, argued the falsity of their views on non-recognition of the right of the Ukrainian people to autonomy, appealing to the works of Karl Kautsky. S. Petliura did not share the centralizing policy of the Russian Marxists regarding party building, defending the right of the Ukrainian Social Democratic Workers' Party to an independent organizational structure. Socialist ideology in views S. Petliura was dominant, but had bright national features. The key stages of formation of the worldview of the figure are determined. The transformation of its ideological foundations is determined.

Keywords: Simon Petliura, social democracy, Karl Kautsky, marxism, autonomy, socio-political views, national question.

УДК 94(477) "1918"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.11

О. Стецишин, здобувач
ORCID iD: 0000-0001-7088-8728
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

"ЖИДІВСЬКА МІЛІЦІЯ" ЛЬВОВА ЯК ТРЕТЯ СТОРОНА "ЛЬВІВСЬКИХ БОЇВ" 1-21 ЛИСТОПАДА 1918 РОКУ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ І ПОЛЬСЬКИМИ ФОРМУВАННЯМИ

У статті досліджується діяльність міліцейського формування, яке було створене єврейською громадою Львова 1 листопада 1918 після проголошення Української держави. Особливу увагу приділяється військово-політичній ситуації, на тлі якої виникла "Жидівська міліція", ставленню єврейської громади міста до українсько-польського збройного конфлікту, а також випадкам де-юре "нейтральні" єврейські міліціонери де-факто брали безпосередню участь у цьому протистоянні. Окремий акцент робиться на фактах прихильного ставлення багатьох львівських євреїв саме до української сторони і реакції на це з боку шовіністично налаштованих польських політиків і військовиків.

Ключові слова: ЗУНР, євреї, антисемітизм, Польща, Перші визвольні змагання.

Постановка проблеми. Дослідження українсько-єврейських взаємин періоду Перших визвольних змагань 1917-1921 рр. є надзвичайно важливим – як із наукового погляду, так і з просвітницького. Адже для багатьох людей ця тема існує лише в негативному контексті і, як правило, асоціюється тільки з єврейськими погромами, що вчинялися на території України. Хоча, варто зауважити, взаємини двох націй складалися не лише із самого негативу.

На жаль, про позитивні приклади співпраці українців та євреїв, зокрема в часи Перших визвольних змагань 1917-1921 рр., говориться значно менше, ніж про трагічні події, які були в той час. І справа не тільки у стереотипному сприйнятті історії певними категоріями населення, чи зумисній односторонній подачі її контраверсійних сторінок, а й у недостатній кількості досліджень на тему українсько-єврейської співпраці вказаного періоду.

Аналіз джерел і літератури. Цю проблематику, повністю або частково, у своїх працях висвітлювали такі українські і зарубіжні дослідники як Д. Микитюк, Л. Шанковський, Я. Хонігсман, В. Меламед, М. Клімецький, М. Гон, Г. Гауден та інші. При цьому чимало з дослідників робили головний акцент на завершальному етапі листопадових подій 1918 р. – єврейському погромі 22-24 листопада, вчиненому у Львові польськими формуваннями як помсту за підтримку євреями української влади, оминаючи інші аспекти цього питання.

Вважаю, що серед тем, які потребують прискіпливішої уваги дослідників, особливе місце займає історія співпраці єврейської громади Львова із українською владою та українською армією після Листопадового чину 1918 р.

Завдання. У статті досліджуються процеси, які відбувалися всередині єврейської громади Львова та між різними політичними угрупованнями львівських євреїв після проголошення в місті української влади. Особлива увага приділяється діяльності єврейського збройного формування – Жидівської міліції, яке було створене для дотримання порядку в кварталах, заселених здебільшого євреями, та безпеки мешканців. Робиться висновок, що Жидівська міліція, попри політику нейтралітету, яку декларувало керівництво єврейської громади Львова, фактично була ще одним учасником "львівських боїв" 1918 р.

Джерельна база статті складається зі спогадів українських, єврейських і польських учасників вказаних подій, газетних публікацій того часу, а також документів надзвичайно інформативного фонду №257 ("Наукове товариство з вивчення історії оборони м. Львова і південно-східних воєводств"), який об'єднує великий масив документів польських формувань, що воювали з Галицькою армією у листопаді 1918 р. Цей фонд перебуває в Державному архіві Львівської області (ДАЛО).

Виклад основного матеріалу. Внаслідок Листопадового чину українці захопили владу у Львові та проголосили власну державу, що викликало різну реакцію у представників трьох інших націй, які мешкали в регіоні: поляки здебільшого сприйняли це вороже, натомість німці і євреї головним чином відреагували на появу української держави доволі прихильно.

Газета "Діло" так повідомляла про це: "*У першім дні по заняттю Львова нашим військом прийняла міська людність доконаний факт доволі спокійно. Євреї й Німці об'являли відкриту радість"*. Про схожі настрої йдеться і в польських джерелах: "*Єврейське населення ставиться неприязно до поляків і називає їх "Блютфайде"* [ворожа кров]", – доносила у ті дні польська розвідка своєму командуванню. Інший польський очевидець тих подій відзначав: "*Усім іншим нейтральним народам – Німцям, Чехам, Слов'янам з першого дня українці відбирали зброю, але не Євреям*" [1, арк. 16; 7, арк. 6; 8, с. 3]. "*Євреї за невеликим винятком підтримують радикальний український рух*", – йшлося в повідомленні мешканки міста Олесько, польки Марії Думової про настрої місцевої єврейської громади [2, арк. 20].

На позицію єврейського населення Львова і загалом Галичини до українсько-польського збройного протистояння вирішальний вплив мала інформація про антиєврейські ексцеси, котрі на той час вже мали місце в низці міст Центральної і Східної Європи. Тому відразу ж після початку сутичок між українцями і поляками 1 листопада 1918 р. представники єврейської громадськості Львова зібралися на термінове засідання. На порядку денному стояло одне питання: як в умовах війни не стати жертвою погромів, не втратити життя та майно. Ці побоювання були небезпідставними – тогочасні ЗМІ активно мусували єврейську тематику, розповідаючи про зростання антиєврейських настроїв як у Австро-Угорщині, так і в колишній Російській імперії. Ще свіжими були й спогади про квітневий 1918 р. погром євреїв у Кракові та недавній – 23 жовтня того ж року – у Варшаві. Як писала потім єврейська польськомовна газета "Хвіля", "*коли 1 листопада 1918 перестала функціонувати минула влада, євреї інстинктивно відчули для себе небезпеку*" [16, с. 2].

Побоювання за майбутнє об'єднало практично усі політичні, релігійні та бізнесові середовища євреїв Львова. Найбільша суперечка на зібранні розгорілася щодо ставлення євреїв до обох сторін українсько-польського конфлікту. У цьому питанні особливо гостро проявилося протистояння двох конкуруючих єврейських середовищ: сіоністів та їхніх антагоністів – асиміляторів, сутність котрих красномовно демонструвала їхня офіційна самона-

© Стецишин О., 2021

зва – "жиди-поляки" (у свою чергу, сіоністи дали їм зневажливе прізвисько "жиди-гої") [11, с. 111].

Один із асиміляторів, Озіяш Вассер, так потім описував ці події: "*У залі засідань ґміни зібралася група осіб, серед котрих було чимало прихильників сіоністської ідеї, вдягнутих в австрійські офіцерські уніформи. Обговорювалося питання безпеки євреїв-мешканців третьої дільниці Львова, оскільки була загроза грабунків і безладу, спричинених цілковитою відсутністю служб правопорядку в місті.*

Хтось запропонував організувати міліцію, яка б забезпечувала спокій, лад і безпеку в дільниці. Доповідач по тій справі заявив, що українське командування повідомило, що не бере на себе жодної відповідальності за безпеку мешканців єврейських кварталів, а тому погоджується на створення громадянської міліції для охорони майна і життя їхніх мешканців" [24, с. 1060-1061].

Асимілятори спробували проштовхнути іншу пропозицію – офіційно підтримати одну зі сторін українсько-польської суперечки за Львів. Одначе більшість учасників зборів вирішила за краще офіційно оголосити політику нейтралітету. Було створено Комітет громадської безпеки, до якого увійшли представники різних єврейських середовищ (сіоністи, ортодокси і асимілятори), та Жидівську міліцію (ЖМ) – спеціальну мілітарну формацію, члени якої повинні були патрулювати ті міські квартали, де здебільшого мешкали євреї [21, с. 257-258].

Як потім заявляли сіоністи, "*в українсько-польській суперечці єврейський люд пішов за латинським девізом "Principiis obsta"* ["Дави зло у зародку"] *і відкинув принцип "Do ut des"* ["Жереб кинуто"] *як негідний минулого й майбутнього єврейського народу"*. Це дало підстави Робітничій Раді Польської соціал-демократичної партії згодом заявити: "*У найважчий для нас час єврейські націоналісти вчинили не так, як ми від них сподівалися*" [20, с. 1].

Жидівська міліція повинна була налічувати дві сотні осіб. Її очолив відставний капітан австро-угорської армії Юліан Айслєр, у повоєнний час – директор "Кредитового союзу". Політичну опіку над міліціонерами здійснювали брати Вальдмани, старший із котрих – доктор Ізраель Вальдман – був одним із найавторитетніших лідерів львівської сіоністської організації, а перед тим очолював молодіжну організацію "Бейтар" у Тернополі. Натомість його брат Мойзес Вальдман був одним зі співредакторів німецькомовної газети "Neue Lemberger Zeitung" ("Нова львівська газета"), яка широко висвітлювала діяльність кагалу, Комітету громадської безпеки і Жидівської міліції [25, с. 19].

Офіційним днем народження ЖМ став 1 листопада 1918 р. Увечері того дня перші патрулі з біло-блакитними пов'язками на рукавах (згодом їх замінили на білі, щоб міліціонерів не плутали з жовтими і синіми барвами відзнак українських вояків) вийшли на вулиці Львова і вже під час першого нічного чергування затримали на місці злочину чотирьох грабіжників.

Міліцію було сформовано на військовий лад із колишніх єврейських солдатів австро-угорської армії, які брали участь у битвах Першої світової війни. Одяг та озброєння (гвинтівки та кілька кулеметів) львівські євреї з дозволу українців і поляків узяли з колишніх австрійських військових складів.

Про появу свого збройного формування єврейські представники відразу ж повідомили обидві воюючі сторони – українців (в особі командира українського війська, сотника Дмитра Вітовського) та поляків (в особі віцемера міста Марцеля Хламтача). Обидва взяли до відома ухвалу Комітету громадської безпеки [15, с. 3].

На загал, проголошена євреями нейтральність у війні була корисною усім учасникам конфлікту, адже суттєво скорочувала лінію фронту та відчутно зменшувала весь міський театр бойових дій. Адже квартали, контрольовані Жидівською міліцією, складали майже чверть території тодішнього Львова. До того ж, воюючи один з одним, і українці, і поляки у скрутній ситуації, образно кажучи, цілком могли повернутися спиною до "нейтральних кварталів", не побоюючись удару в спину.

Та цінувала це лише українська сторона. Натомість польські діячі вже в перші дні боїв звинуватили єврейську громаду у тому, що вона своєю нейтральністю у важкий для поляків час та небажанням подати їм, полякам, "руку допомоги" фактично стала на бік українців.

Так, 5 листопада поляки затримали і обеззброїли на вулиці Ветеранів патруль Жидівської міліції, котрий із наказу свого командування охороняв цей район. Міліціонерів зв'язали мотузками та кинули до в'язниці, де протягом наступних чотирьох днів піддавали образам, змушуючи виконувати принизливу та брудну роботу.

Єврейська сторона спробувала нормалізувати свої стосунки з польськими формуваннями, надіславши командуванню Легіонів польських та Польської військової організації у Львові листа. У ньому, зокрема, йшлося: "*Єврейський комітет безпеки, який презентує усі єврейські угрупування, ухвалив при своєму створенні безоглядну нейтральність у польсько-українській суперечці і постановив своїм єдиним завданням охорону життя та майна єврейського населення аж до запровадження ладу і порядку. З цією метою створено громадську міліцію, яка носить пов'язки білого або голубого кольору. Просимо прийняти цю відозву до відома і підтвердити її отримання п. Йозефові Нойвельту, уповноваженому донести цю відозву до рук команди польських легіонів*" [5, арк. 3].

Проте цей документ не зняв напруження в польсько-єврейських взаєминах. Вже 7 листопада черговий єврейський патруль був затриманий польськими вояками на вулиці Шпитальній. Міліціянтам не допоміг навіть той факт, що вони охороняли від грабіжників магазин із військовою амуніцією. Натомість, цей інцидент наступного дня взагалі завершився трагічно. Міська служба пожежної охорони звернулася до Жидівської міліції з проханням допомогти в рятувальній операції в охопленому вогнем будинку на контрольованій поляками вулиці Янівській. Жидівська міліція відправила на допомогу пожежникам трьох своїх бійців. Коли ж спільними зусиллями пожежу загасили, польські військовослужбовці, що також прибули на місце події, роззброїли і ув'язнили єврейських міліціонерів. Після втручання командира пожежної команди одного з євреїв було відпущено, хоча зброї йому не віддали. Натомість двох інших міліціонерів польські вояки повезли з собою і назад вони більше не повернулися [15, с. 3].

Такі випадки змусили керівництво міліції і єврейського Комітету громадської безпеки знову піти на переговори з польською стороною. 10 листопада 1918 р. командування Жидівською міліцією і Військом Польським уклали чергову угоду про порозуміння:

1. Жидівська міліція має завдання утримувати лад і громадську безпеку в тих частинах міста, де мешкають євреї, не може брати участь в боях ні на боці поляків, ні з українцями;

2. Члени міліції повинні бути озброєними, мають мати на лівому рукаві білу пов'язку і бути вписані в легітимацію, видану командою Жидівської міліції;

3. Командування Жидівської міліції повинна прислати список членів Жидівської міліції і через кожні три дні повідомляти про зміни в її складі;

4. Район діяльності Жидівської міліції обмежений наступними вулицями: Клепарівська – Ветеранів – Під Дубом – Панєнська [сучасна назва – Заводська] – *Зборовських* [Донецька] – *Капельна* [Опришківська] – *Замкова* [Високий Замок] – *Кляшторна* [Замкова] – *Підвалля* [Підвальна] – *Собєського* [Братів Рогатинців] – *Кароля Людвіга* [проспект Свободи] – *Ягеллонська* [Гнатюка] – *Коллонтая* [Менцинського] – *Казимирська* [Городоцька] – *Клепарівська;*

5. Польські війська підтримуватимуть нейтральність Жидівської міліції.

Було також визначено місця базування постерунків (опорних пунктів) єврейських міліціонерів – в синагозі при вулиці Жолкєвській (Хмельницького), в божниці при вулиці Божничій (Сянській), а також в будинках №26 при вулиці Бляхарській (Івана Федорова) та №13 вулиці Різницької (Наливайка). З польського боку цей документ підписали члени Польського громадянського комітету д-р Адам, д-р Шталь, Гляжевський і начальник штабу ВП Лапінський. З єврейського – обер-лейтенант Ізидор Фухс, лейтенант Ігнацій Райс і фенріх д-р Александрович [4, арк. 9; 14, с. 47].

Однак і цей документ не допоміг. Польські боївки й надалі звинувачували євреїв у "ворожому ставленні до польського населення", "стрілянні у спину легіонерам" тощо. Жидівській міліції також закидали роззброєння "кільканадцяти" польських жовнірів, а також затримання і передачу українцям кількох поляків, котрі намагалися пробратися у розташування польських формувань [21, с. 9].

Тож ставлення польської сторони до єврейських міліціонерів було відповідним. Як повідомляло у ті дні буковинське об'єднане видання газет "Czernowitzer Allgemeine Zeitung" ("Чернівецька загальна газета") і "Czernowitzer Tagblatt" ("Чернівецька щоденна газета"), 3-17 листопада у Львові загинули один лейтенант, два фенріхи, два унтер-офіцери і двоє рядових бійців Жидівської міліції [18, с. 2].

Примітним є той факт, що, попри всі запевнення керівників єврейської громади Львова про її нейтральне ставлення до обох учасників листопадових боїв, самі українці, як свідчать документи тих часів, беззаперечно зараховували бійців Жидівської міліції до числа "своїх". Як свідчать щоденні звіти Начальної команди українських військ (НКУВ), 7 листопада 1918 р. з-поміж 23-х українських "залог" Львова, на які опиралося галицьке командування, були й 24 офіцери та 195 стрільців Жидівської міліції. Ще через шість днів протистояти полякам українцям допомагали 274 єврейські міліціонери, 37 із яких були старшинами [12, с. 28-30].

Водночас варто відзначити, що на загал якоїсь помітної участі Жидівська міліція в бойових діях у Львові не відігравала, виконуючи здебільшого патрульні функції. Участі у відкритих боях євреї практично не брали. Хоча командир польських формувань Львова Ч. Манчинський і звинувачував членів Жидівської міліції в тому, що вони брали участь в українських "атаках" на польські позиції, зокрема на костел святої Анни, що на розі сучасних вулиці Шевченка (колись – Янівської) і Городоцької [21, с. 9-10].

Українські джерела свідчать, що командування Галицької армії залучало бійців капітана Айслєра до патрулювання вулиць, які не входили до переліку "єврейських", але межували з "українськими". Скажімо, у наказі від 9 листопада 1918 р. командир Першого піхотного полку імені князя Лева сотник Микитка, вказуючи, які саме львівські вулиці повинні контролювати його підлеглі солдати-українці, акцентував, що Жидівська міліція патрулюватиме як "свої" Краківське, Жовківське, Клепарівське та Янівське передмістя Львова, так і центральні міські вулиці – Боїмів, Сербську і Валову, котрі перебували під контролем української влади. Про подібні факти повідомляла й тодішня преса: "*Єврейські сили самооборони зі зброєю в руках разом із українцями охороняють спокій у місті*" [6, арк. 13; 17, с. 2].

Проте вже наступного дня після оголошення сотником Микиткою свого наказу, 10 листопада 1918 р., відділ Жидівської міліції змушений був вступити у бій з українськими частинами. Того дня група міліціонерів вирушила на вулицю Замкову, де, за повідомленнями місцевих мешканців, четверо осіб в однострях української армії намагалися пограбувати будинок. Побачивши єврейський патруль, бандити, відстрілюючись, почали утікати в бік Високого Замку, одного з тодішніх форпостів галицького війська. На горі злочинці зникли з поля зору міліціонерів, натомість раптово до бою приєдналися невідомі люди, котрі з того ж таки Високого Замку почали поливати вогнем євреїв. Розпочалася перестрілка. Вже за кілька хвилин євреям стало зрозуміло, що вони ведуть бій з одним із українських підрозділів. Обидві сторони порозумілися, вогонь припинили, але грабіжників про всяк випадок затримали.

Оперативно відбулося засідання українського військово-польового суду, на якому з'ясувалося, що зловмисники не мали до української армії жодного стосунку, а були місцевими мешканцями, які для маскування переодягнулися в українські мундири. "Бойовий листок" львівських поляків газета "Побудка", дізнавшись про цей випадок, відразу ж звинуватив Жидівську міліцію у розправі над "польським населенням" [15, с. 3].

Заради справедливості варто відзначити й про схожі ексцеси з участю єврейських міліціонерів. Зокрема, деякі їхні патрулі доходили аж до верхньої частини вулиці Личаківської, де грабували селянські вози з продовольством. Після протесту української влади командування Жидівської міліції видало спеціальну заяву, в якій було вказано, що грабіжники не мають до неї жодного стосунку, є самозванцями і повинні бути заарештованими на місці злочину. [10, с. 271].

Втім, виконуючи свою службу з охорони такої величезної кількості вулиць, працювали єврейські міліціонери не лише для добра єврейської громади, а й для інших націй, котрі населяли Львів. Так, саме бійці Жидівської міліції спіймали одягнутого в офіцерський мундир бандита, котрий в готелях "Нью-Йорк" (сучасна адреса: площа Торгова, 3) і "Еспланада" (проспект Свободи, 27) пограбував та убив трьох євреїв і двох поляків.

Займалася Жидівська поліція й похоронами людей, які пішли з життя під час листопадових бойових дій. Для євреїв було створено тимчасовий цвинтар на Замковій горі, натомість християн єврейські міліціонери доправляли до Личаківського кладовища. Вояки Жидівської міліції також охороняли міську газову станцію і водогін [25, с. 9-10].

Медичні пункти, розташовані в єврейських кварталах, надавали допомогу як пораненим українським солдатам, так і польським жовнірам, без огляду на їхню національність. Патрулі Жидівської міліції також запобігли проникненню бандитів до магазину Галицького крайового закладу одягу та ще в кілька торгових підприємств середмістя, власниками котрих були польські бізнесмени [15, с. 3].

Всі ці факти, втім, не поліпшили негативного іміджу Жидівської міліції в очах польської громади. Газета "Побудка" скаржилася у листопаді 1918 р.: "*На Краківському передмісті євреї не дотримуються так гучно оголошеного нейтралітету. До своїх сіоністських відзнак додали вони кокардки українські... Наші військ-*

кові нарікають, що єврейська громада стріляє з вікон по наших патрулях" [3, арк. 47; 15, с. 1].

Особливо почастішали подібні закиди після того, як під час листопадових боїв єврейські мешканці львівського району Замарстинів«*з радістю та ентузіазмом вітали появу на своїх вулицях одягнутих у жупани та кучми... козаків із загону отамана Андрія Долуда, котрий прибув з Одеси на допомогу Західноукраїнській Народній республіці. А коли одесити зібрали місцевих поляків, щоб виявити серед них тих, хто стріляв в українців, саме молоді замарстинівські євреї допомагали козакам ідентифіковувати "легіоністів"*» [26, с. 5].

Загалом же, чим далі тривали бої українців і поляків, тим більше розпалювалися емоції в стосунках польської та єврейської громад, з усіма можливими "погромними" наслідками. Як відзначав неназваний інформатор кореспондента американської газети "Нью-Йорк Таймс" в інформаційному повідомленні, надрукованому у номері від 2 грудня 1918 р., "*ще коли русини були при владі* [у Львові], *було зрозуміло, що коли поляки переможуть, погроми будуть неминучими*" [28, с. 3].

У середині листопада 1918 р. напади польськими бойовиків на єврейське населення йшли один за одним. Особливо часто грабунками займалася та частина польського війська, котра складалася із міського люмпен-пролетаріату. Командування польських бойових груп у листі до Жидівської міліції навіть змушене було визнати, що в не в змозі втримати своїх вояків від убивств і грабунків [9, с. 2].

До кінця листопадових боїв у місті польська сторона так і не сприйняла Жидівську міліцію рівноправним партнером. Попри складне воєнне становище, польське керівництво й далі продовжувало стояти на шовіністичній платформі стосовно українців і євреїв. Уже в розпал львівських боїв на зустрічі з діячами Жидівської національної ради Львова, один із керманичів польського руху граф Олександр Скарбек однозначно заявив, що ніколи не визнає євреїв окремим народом, а трактуватиме їх лише як "*поляків мойсейового віровизнання*" [11, с. 121].

Після першої декади боїв на одній із консультацій воюючих сторін про перемир'я постало питання громадської безпеки у Львові. За пропозицією української сторони лад і спокій на вулицях міста повинна була б забезпечувати спеціально створена тристороння українсько-польсько-єврейська міліція, в якій кожна нація мала б третину вояків. Проти цієї ідеї, котра фактично визнавала євреїв окремим народом, виступили польські перемовники. На їхню думку, об'єднана міліція мала б складатися лише з поляків та українців, причому співвідношення двох народів мало б відповідати співвідношенню польського і українського населення міста [22, с. 2].

Між тим, станом на 14 листопада командування Жидівської міліції повідомило єврейську спільноту про завершення формування першої роти міліціонерів і про початок набору добровольців у другу "компанію". Тим, хто вступить у міліцію, було обіцяно щоденну платню в розмірі 10 австрійських крон, безкоштовне харчування і проживання в казармі. Замість цього від добровольців вимагали надійності та суворої дисципліни. Перевага при наборі надавалася "бюргерським синам", тобто вихідцям із сімей громадян колишньої Австро-Угорщини [23, с. 2].

15 листопада до командування Жидівської міліції звернувся один із членів Комітету безпеки Жидівської Національної Ради з інформацією про те, що на вулицях Жрудланій (нині – Джерельна), Ветеранів та сусідніх із ними група осіб у військовій уніформі грабує, убиває та чинить інші акти насильства над мешканцями кварталу. Надіслану туди патрульну групу міліціянтів поляки роззброїли та ув'язнили. Ситуація ставала чимраз напруженішою, а грабунки почали поширюватися з катастрофічною швидкістю. Прохання про допомогу від потерпілих мешканців вулиці Зрудланої надходили одне за одним.

17 листопада командування Жидівської міліції повідомило Польському Народному комітетові про свій намір вжити силу проти бандитів. На Жрудлану було направлено посилену групу членів ЖМ. Проходячи вулицею, з одного будинку міліціонерів обстріляли невідомі. Будучи переконаними, що це стріляють саме розшукувані бандити, міліціонери відкрили вогонь у відповідь.

У розпал бою на вулиці з'явився польський офіцерський патруль. Один із єврейських командирів, підпоручик Штауб наказав своїм бійцям не стріляти, а сам, піднявши над головою білий прапор, пішов до польського офіцера для перемовини. Коли ж йому залишилося пройти кілька кроків, польські вояки несподівано відкрили вогонь. Штауб та його підлеглий капрал Корпус загинули, четверо міліціонерів отримали поранення, решту єврейських вояків польські офіцери взяли у полон. Жидівський комітет безпеки терміново вислав до польського командування делегацію з протестом проти таких дій. Як згадував потім один із членів цієї делегації Йозеф Танненбаум, появу єврейських парламентарів поляки зустріли вороже, а командир однієї із польських бойових груп, капітан Р. Абрагам насмішкувато вигукнув: "*А ось і смілива єврейська Україна!*", і додав, звертаючись до польського офіцера, що супроводжував єврейських перемовників: "*Не варто було вести їх сюди, треба було їх прикінчити на місці*". Після цих слів надійшла команда воякам "*зв'язати і розстріляти цей збрід*". Парламентарів поставили до стінки, приготували кулемети розстрільної команди, і лише втручання іншого офіцера врятувало євреїв від неминучої загибелі. Міліціонерам подарували життя, навзамін жорстоко побивши [13, с. 26-27].

18 листопада 1918 р. у місті відбувся багатолюдний похорон двох єврейських міліціонерів – Штауба і Корпуса, котрі, за словами газети "Tagblatt", "*загинули від куль бандитів із польського підрозділу*" [27, с. 5].

Того ж дня командування Галицької армії повідомило про спільну акцію українських вояків і єврейських міліціонерів проти польських відділів у районі вулиць Газової і Під Дубом, на що 20 листопада газета "Tagblatt" надрукувала спростування керівництва Жидівської міліції. У ньому зазначалося: "*Єврейські міліціонери воювали не з діючими польськими підрозділами, а проти озброєних польських бандитів*". Особливо наголошувалося, що при цьому ЖМ не користувалася допомогою українського війська, бо є "*максимально нейтральною"* [25, с. 17-18].

Наступного дня, 21 листопада, зважаючи на суттєве загострення воєнної ситуації, командування Галицької армії наказало своїм підрозділам залишити Львів. Частина українських сил відступала саме через єврейську дільницю в бік Жовківського передмістя. Разом з українцями рушило й чимало озброєних євреїв: "*Серед відступаючих українських вояків я бачила дуже багато молодих (14-18-річних) євреїв, переважно торговців*", – розповідала згодом польській розвідці одна із львів'янок, свідок тих подій [2, арк. 16].

Чимало з міліціонерів перейшло на службу до Галицької армії. Деякі офіцери Жидівської міліції командували підрозділами ГА, що діяли в околицях Львова, рядові ж ексміліціянти воювали на фронті пліч-о-пліч з українцями. У квітні 1919 р. після кровопролитних боїв близько двох десятків колишніх львівських міліціонерів разом зі своїми українськими бойовими побратимами потрапили до польського полону [21, с. 12].

На жаль, історія не зберегла нам прізвищ вояків Жидівської міліції, котрі дійсно поповнили ряди УГА, тож про них можна судити лише приблизно. Скажімо, відповідно до "Спису старшин-чужинців", який зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, членом ЖМ цілком міг бути поручник Адольф Атлас, котрий вступив до лав Галицької армії 11 листопада 1918 р., у розпал львівських боїв [11, с. 124].

Відразу ж після відходу зі Львова українських військ, євреї-асимілятори під керівництвом доктора Адольфа Бека – колишнього ректора Львівського університету – зробили велике зібрання своїх прихильників, на якому гаряче підтримали нову польську владу і заодно змінили керівництво міської єврейської громади (кагалу), котре, з їхніх слів, під час буремних листопадових подій виявилося "занадто слабким". Причому сіоністів, котрі хотіли заперечити їм, просто вигнали із зали.

Асимілятори також поспішно відреклися від сіоністського дітища – Жидівської міліції, і затаврували "націоналістів з-під крила Вальдмана". 22 листопада, о 8-й годині ранку, не зустрічаючи опору, польські вояки роззброїли тих бійців Жидівської міліції, які залишалися в місті, та інтернували їх. Декількох офіцерів та міліціонерів було заарештовано за звинуваченням у скоєнні "злочинів" проти польського народу. Зокрема, велику групу міліціонерів було затримано безпосередньо в казармі ЖМ, яка містилася у школі на сучасній вулиці Староєврейській [25, с. 21].

Уже наступного дня після того, як українське військо відступило зі Львова, поляки вчинили погром у єврейських кварталах міста, в результаті котрого загинуло 73 особи і майже п'ять сотень було поранено. І, за іронією долі, один із чільних прихильників єврейсько-польського примирення, асимілятор Тобіаш Ашкеназі вже за кілька днів написав викривальний меморандум, направлений лідерам провідних країн світу, в котрому йшлося про численні факти убивств, грабунків і знущань поляків над львівськими євреями [19, с. 4].

Висновки. Підсумовуючи, можна ствердити, що, незважаючи на задекларовану політику нейтралітету, 1-21 листопада 1918 р. Жидівська міліція Львова не тільки захищала мешканців єврейських кварталів від можливих посягань на їхнє життя і майно, але й дефакто сама стала суб'єктом збройного протистояння між українською армією та польськими формуваннями.

При цьому, чимало представників єврейської громади міста відверто симпатизували саме новопроголошеній українській державі, зокрема тому, що її керівники, на відміну від польської верхівки, визнавали євреїв окремою нацією, повноцінними партнерами і висловлювали готовність надати єврейській меншині максимальні національно-культурні права.

Список використаної літератури

1. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 691, арк. 16.
2. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 297, арк. 20.
3. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 504, арк. 47.
4. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 599, арк. 8.
5. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1095, арк. 3.
6. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1474, арк. 13.
7. ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1624, арк. 6.
8. Діло. – 6 падолиста 1918. – Ч. 253. – С. 3.
9. Діло. – 22 падолиста 1918. – Ч. 269. – С. 2.
10. Кузьма О. Листопадові дні 1918 року / О. Кузьма. – Львів: [б.в.], 1931. – С. 271.
11. Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії / О. Стецишин. – Львів: Часопис, 2012. – 472 с.
12. Тинченко Я. Чисельність галицьких і польських військ під час боротьби за Східну Галичину (листопад 1918 року – червень 1919 року) // Цитаделя. – №2009. – 1. – С. 28-30.
13. Bendow, J. Der Lemberger judenpogrom (November 1918 – Janner 1919) / J. Bendow. – Wien-Brunn: M. Hickl-Verlag, 1919. – S. 26-27.
14. Chasanowitsch, L. Die polnischen Judenpogrome im November und Dezember 1918: Tatsachen und Dokumente / L. Chasanowitsch. – Stockholm: Verlag Judaea A. B., 1919. – S. 47.
15. Chwila. – 10 stycznia 1919. – №1. – S. 1, 3.
16. Chwila. – 12 stycznia 1919. – №2. – S. 1.
17. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt. – 4 November 1918. – Nr 381. S. 2.
18. Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt. – 21 November 1918. – Nr 396. – S. 2.
19. Kuryer Lwowski. – 23 listopada 1918. – № 517. – S. 4.
20. Kuryer Lwowski. – 24 listopada 1918. – № 518. – S. 1.
21. Mączyński Czesław. Boje lwowskie. Cz. 1. Oswobodzenie Lwowa (1-24 listopada 1918 roku). T. 2 / Czesław Mączyński. – Warszawa: Nakładem Spółki Wyd. Rzeczpospolita, 1921. – 279 s.
22. Neue Lemberger Zeitung. – 13 November 1918. – № 598. – S. 2.
23. Neue Lemberger Zeitung. – 15 November 1918. – № 600. – S. 2.
24. Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918. Relacje uczestnikow. – T. II. – Lwow: [s.n.], 1936. – S. 1060-1061.
25. Prawda o Pogromie Lwowskim napisał Bezstronny. – Warszawa: Styczen, 1919. – 45 s.
26. Rzeczpospolita. – 21 listopada 1918. – S. 5.
27. Tagblatt. – 19 November 1918. – S. 5.
28. The New York Times. – 02 December 1918. – No. 22 227. – P. 3.

References

1. State Archive of Lviv Region (DALO), f. 257, list 1, file 691, sh. 16.
2. DALO, f. 257, list 2, file 297, sh. 20.
3. DALO, f. 257, list 2, file 504, sh. 47.
4. DALO, f. 257, list 2, file 599, sh. 8.
5. DALO, f. 257, list 2, file 1095, sh. 3.
6. DALO, f. 257, list 2, file 1474, sh. 13.
7. DALO, f. 257, list 2, file 1624, sh. 6.
8. Dilo. (1918, November 6). № 253. S. 3.
9. Dilo. (1918, November 22). № 269. S. 2.
10. Kuzma, O. (1931). *Days of November, 1918*. Lviv: [s.n.]. [*in Ukrainian*].
11. Stetsyshyn, O. (2012). *Landsknechts of Galician Army*. Lviv: Chasopys. [*in Ukrainian*].
12. Tynchenko, Ya. (2009). Number of Galician and Polish Troops during the Struggle for the Eastern Galicia (November 1918 – June 1919). *Citadel, 1,* 28-30. [*in Ukrainian*].
13. Bendow, J. (1919). *Der Lemberger judenpogrom (November 1918 – Janner 1919)*. Wien-Brunn: M. Hickl-Verlag.
14. Chasanowitsch, L. (1919). *Die polnischen Judenpogrome im November und Dezember 1918: Tatsachen und Dokumente*. Stockholm: Verlag Judaea A. B.
15. *Chwila*. (1919, stycznia 10). №1. S. 1, 3.
16. *Chwila*. (1919, stycznia 12). №2. S. 1.
17. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt*. (1918, November 4). Nr 381. S. 2.
18. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung und Czernowitzer Tagblatt*. (1918, November 21). Nr 396. S. 2.
19. *Kuryer Lwowski.* (1918, listopada 23). № 517. S. 4.
20. *Kuryer Lwowski.* (1918, listopada 24). № 518. S. 1.
21. Mączyński, Cz. (1921). *Boje lwowskie. Cz. 1. Oswobodzenie Lwowa (1-24 listopada 1918 roku). T. 2*. Warszawa: Nakładem Spółki Wyd. Rzeczpospolita.
22. *Neue Lemberger Zeitung.* (1918, November 13). № 598. S. 2.
23. *Neue Lemberger Zeitung.* (1918, November 15). № 600. S. 2.
24. *Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918. Relacje uczestnikow. T. II.* (1936). Lwow: [s.n.]. S. 1060-1061.
25. *Prawda o Pogromie Lwowskim napisał Bezstronny.* (1919). Warszawa: Styczen.
26. *Rzeczpospolita.* (1918, listopada 21). S. 5.
27. *Tagblatt.* (1918, November 19). S. 5.
28. *The New York Times.* (1918, December 2). No. 22 227. P. 3.

Надійшла до редколегії 15.02.21

O. Stetsyshyn, Doctoral Candidate
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

"JEWISH MILITIA" AS THE THIRD SIDE BETWEEN UKRAINIAN AND POLISH ARMED FORCES DURING THE BATTLE FOR LEMBERG OF NOVEMBER 1-21, 1918

The article is devoted to the activities of the militia created by the Jewish community of Lviv on November 1, 1918 after the proclamation of the independent Ukrainian state in this city. The aim of the militia, initiated by supporters of the Zionist movement, was to protect the Jewish community in Lviv from possible pogroms. Particular attention is paid to the military-political situation in Lviv in November 1918 and in the Eastern European region in general, which had a decisive influence on the establishment of the Jewish militia. Emphasised is also placed on the positive attitude of the Jewish community to the armed conflict between the army of the Western Ukrainian People's Republic and Polish formations who denied the right of Ukrainians to their independent nation-state and who expressed their claims to Western Ukraine. It is emphasized that de jure declaring its neutrality in this conflict, the de facto Jewish militia were forced to take a direct part in this confrontation. This Jewish militia formation controlled a very large part of Lviv's quarters, which was objectively beneficial for both participants in the Ukrainian-Polish conflict. Militioners patrolled the streets, fought crime, and ensured public order. The article describes in detail the three groups that existed at that time in the Lviv Jewish community – Zionists, Orthodox and assimilators, and the main differences in their policies. In particular, in relation to other nations that lived in the western Ukrainian region – Ukrainians and Poles. Special emphasis is placed on the positive attitude of a large part of Lviv Jews to the Ukrainian government and the negative reaction to this commitment of chauvinistic Polish politicians and soldiers, who did not hide their anti-Semitism and demanded from Jews non-alternative loyalty to Poland. It is noted that the more favorable attitude of Lviv Jews to the Ukrainian authorities was the cause of the terrible Jewish pogrom committed by Polish forces after the Ukrainian army left Lviv on November 22, 1918.

Keywords: Eastern Galicia, ZUNR, Lviv, Ukrainian-Polish war of 1918–1919, Jews, anti-Semitism, Ukraine.

УДК 94(450)"15"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.12

Ю. Чурга, студ. магістратури
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВПЛИВ АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ НА ТВОРЧІСТЬ МИТЦІВ ВИСОКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Аналізуються фактори, що вплинули на творчість митців Високого Відродження, зокрема філософську думку та зміни в світосприйнятті людей даної епохи. Основна увага приділяється витокам антропоцентризму в інтелектуальній сфері. Автор пояснює, як саме Італія стала центром нових ідей та осередком їх втілення. Розкривається вплив філософії антропоцентризму на творчість італійських митців (їхні цілі, засоби та еволюція поняття "художник"). У висновку автор підводить до думки, що разом з ідеями антропоцентризму з пригніченої середньовічними догмами людини постає особистість. Ми можемо спостерігати як вона еволюціонує у своїй сміливості, як зростає інтерес до природи людини і що тілесність – це не лише зовнішня оболонка людини, яка її обмежує. Художники даного періоду тяжіють до реалізму і не відмовляються від зображення людини та відкривають в ній нову естетику. На початку XV ст. художник бачив свою роль і вірив, що він служить природі, яка навчить його всьому, чого він лише захоче, при наявності достатньої кількості зусиль, терпіння й ресурсів. Митець гордо демонструє свої вміння у зображені тварин, рослин, постатей, красивих шат та пейзажів, він більше не скромний виконавець чужої волі.

Ключові слова: Високе Відродження, Rinascimento, антропоцентризм, гуманізм, творчість Відродження, художники епохи Відродження.

Постановка проблеми. Епоха Відродження відіграла одну з ключових ролей не лише в історії мистецтва, а й у світовій історії загалом. Ми можемо довго сперечатися про те, якою була першопричина змін, що їх започаткувала. Чи то "відкриття" заново античної спадщини, яка насправді не була втрачена (не для монахів у скрипторіях), чи трансформації в економіці, а можливо причина в політиці католицької церкви? Ця епоха змінила і соціальну структуру, стала періодом справжнього розквіту у всіх областях культури країн Західної та Центральної Європи. За допомогою різноманітних джерел, що збереглися, ми можемо без перешкод студіювати епоху Відродження. Щоправда, існує багато упереджених думок чи кліше стосовно спадку даного періоду, філософської думки й однотипності сприйняття її сучасниками. Також, недостатньо вивченими є взаємозв'язки між творчістю та способом мислення людей епохи. Роботи всім відомих Титанів Відродження – досить популярна тема для досліджень. Натомість автор статті поставив за мету простежити зв'язок між світосприйняттям художника і його творінням Це завдання потребує ретельного вивчення його оточення, освіти, яку митець отримав, середовища, та знання тенденцій, що характерні для його епохи.

Аналіз джерел та літератури. Джерельна база представлена репродукціями картин, писемними джерелами (життєписами, трактатами філософів, епістолярними пам'ятками, історичними актами, працями сучасників (зокрема, "Життєписи найславетніших живописців, скульпторів та архітекторів" Джорджо Вазарі, "Історія Флоренції" Нікколо Макіавеллі).

Історіографічна база для вивчення даної теми достатня, умовно її можна поділити на блоки: італійський, західноєвропейський та центральноєвропейський. Блок західноєвропейської історіографії складається з праць: Андре Шастеля "Мистецтво та гуманізм у Флоренції за часи Лоренцо Величного", Марселя Бріона "Мікеланджело", мистецтвознавця Ернста Гомбріха "Історія мистецтва".

Завдання. Автор ставить перед собою завдання визначити роль антропоцентричних впливів на творчість митців Італійського Відродження. Це буде реалізовано через аналіз середовища, в якому панували ідеї гуманізму, вивчення образу художника як людини, що стала посередником між інтелектуалами й простим народом, носієм ідей, які вона поширювала в маси. Ключовими завданнями статті є: розглянути витоки антропоцентризму в інтелектуальній сфері та галузі освіти; окреслити, як саме Італія стала центром нових ідей та осередком їх втілення; дослідити вплив філософії антропоцентризму на творчість італійських митців (їхні цілі, засоби та еволюцію поняття "художник").

Основний матеріал дослідження. Італія – країна, де гуманізм віднаходить своє втілення в культурі. Італійські митці апелюють до особистості людини, людини діяльної, людини з духовно-творчим початком. Художники ж Північного Відродження апелюють не до індивідуальності, а до безликої маси людей (як от, приміром, Босх).

Досить умовним є узагальнення щодо періодів і стилів, завжди є винятки, які не будуть підпадати під типізацію. Але без застереження можемо стверджува-

© Чурга Ю., 2021

ти, що XIV ст. притаманне тяжіння до чогось вишуканого, а не лише до духовного.

Нові відкриття, які були зроблені митцями Італії та Фландрії на початку XV ст., спричинили зрушення в усій Європі. Художники та їхні покровителі були захоплені ідеєю, що мистецтво може бути не лише розповіддю сакральних історій, а й відображенням реального світу. Найшвидшим результатом цих революційних ідей було те, що художники різних країн розпочали експериментувати й шукати нові методи, які б вражали людське око. Дух пригод, який заполонив мистецтво XV ст., провів чітку межу між Середньовіччям і Новим часом.

Щойно міста почали відігравати важливу роль, митці, як і торговці та ремісники, організували власні гільдії. На початку вони працювали як рівні тредюніонам. Їхніми обов'язками були нагляд за якістю виготовленої продукції та організація пропозиції на ринку. Гільдії та корпорації зазвичай були прибутковими компаніями. Вони впливали на рішення, що їх ухвалювала влада міста, були зацікавлені у тому, щоб місто не тільки процвітало, а й мало привабливий, або ж навіть вражаючий вигляд [4, p. 184].

Благотворна діяльність італійських громадян розповсюджувалася у двох напрямках. Разом з економічними та соціальними відносинами розвивалися правові і політичні форми. Невідчутно формувалось і закріплювалось нове світобачення, суттєво змінювалось ставлення до природи, людей, релігії та церкви. У Флоренції, приміром, гільдія ювелірів, майстри валяння, зброярі передавали частину свого прибутку на заснування церков, замовлення вівтарів та прикрашання капличок, розбудову приміщень для гільдій. Таким чином вони демонстрували свою важливість, заможність і вклад у розвиток міста, намагалися виділитись [2, с.43]. У підсумку, вони зробили величезний внесок у розвиток мистецтва, а часто – навіть просто робили його можливим. Хоча, з іншого боку, вступити до такої гільдії та вивчити секрети техніки було майже неможливо для простого художника, а тим більше – іноземця. Не всіх митців приймали, навіть якщо вони були відомі й прибули здалеку, хоча траплялися випадки, коли майстрів просили залишитися й готові були надати громадянство (як, наприклад, Альбрехта Дюрера у Венеції). Ця "замкнутість" і відстороненість стримувала талановитих людей від того, щоб обрати шлях митця, або просто відбивала бажання подорожувати й набиратися досвіду в інших школах, що було не менш важливо для розвитку художника і його здатності задовольнити замовника.

У цей період з'являється нова тенденція для поціновувачів мистецтва – художники, як і меценати, починають критикувати або захоплюватися техніками своїх колег. З'являється тенденція до копіювання, або ж адаптування манери того чи іншого художника (дехто навіть обманом заробляє на чужому імені!). Не менший вклад у розвиток мистецтва здійснюють заможні люди, які жертвують кошти для гільдій чи окремих художників, щоб прикрасити своє помешкання або продемонструвати свою велич [5, с. 243]. Так з'являються каплички, численні розписані le stanze, монументи пам'яті, статуї, які без гучних слів говоритимуть – все заради того, щоб увічнити себе та своє ім'я в творах мистецтва.

Амбіції великих архієреїв до самостійного споглядання соборів у подальшому сприяли до пробудження громадської свідомості у містах. Уже через 150 років маленькі міста перетворюються на центри торгівлі, а міщани відчувають себе більш незалежними від влади церкви і великих феодалів [4, p. 183].

Антропоцентризм – це принцип, зумовлений появою гуманізму. З огляду на те, що гуманізму дають визначення, які можуть суттєво різнитися, ми скористаємося компромісним узагальненим тлумаченням. Гуманізм – це філософська позиція, яка надає особливого значення цінності людей та направлена на сприяння проявам людського індивідуалізму і в загальному віддає перевагу критичному мисленню над прийняттям догмату або забобонів, що можливо лише за наявності досліджень (які, зокрема, активно проводилися у XV ст.) [3, с.197]. Підхід до вивчення творів та цілі, які переслідували мислителі, змінився. Антична література використовувалася не лише як текст, але й як елемент символічної реконструкції минулих суспільств та епох. У цьому сенсі класична античність була "завершеною" як далека історична епоха. Це ми спостерігаємо не лише у філософській думці, але й у творчості.

Центр уваги зображення світу та людини змістився від природи речей до природи людини. Цей принцип світогляду ми називаємо антропоцентризмом. Люди усвідомили, що межі можуть бути піддані відображенню свідомості і, таким чином, це відображення може бути відкритим для інших поглядів [7, p. 63].

Для того, щоб зрозуміти, які ідеї переважали в середовищі творців, потрібно розглянути тенденції філософської думки. Персоналії, що належали до складу Платонівської академії, гуртувалися навколо ідеї флорентійського неоплатонізму. Вони були надзвичайно освіченими людьми (знали декілька мов, стародавню міфологію, християнство, філософію та літературу різних століть тощо). Флорентійський неоплатонізм – це спосіб життя; братство людей, у яких було багато спільного (спільні заняття, побутове життя та й середовище життя. Ці люди були неоплатоніками – теоретиками глибокої філософської системи, яка потребувала використання логіки, діалектики, антропології, натурфілософії та богослов'я, поетики, риторики та граматики.

Р. Марсель висловився про історичне значення Платонівської академії у Флоренції так: "…необхідно визнати, що ніде і ніколи умови для такого відродження ще не зустрічалися. Центр гуманізму протягом півсторіччя, Флоренція завдяки економічному розвитку і своєму престижу змогла як осередок світла привернути увагу до себе й усе багатство людського духу. Вона була місцем, куди надходили найбільш дорогоцінні рукописи і де зустрічалися найзнаменитіші ерудити, вона стала, окрім того, художньою майстернею, в яку кожен вносив свою частку таланту" [10, p. 77]. Характерною ознакою філософії М. Фічіно, голови Платонівської академії, є ідея "осмислення". Єдиним шляхом до блаженства є "осмислене життя", а точніше ті моменти, в які осмислення досягає екстазу; лише завдяки важкій праці людина може досягти просвітлення свого глузду розумом, удосконалюючи своє життя.

Людина, на переконання М. Фічіно: "…поділяє свій Розум з "божественним розумом", і не поділяє свого глузду ні з чим у Всесвіті; її глузд належить лише їй, це вміння є недосяжним для тварин, утім поступається чистому розуму Бога та ангелів, але може звертатися до них" [2, с.123].

Чому художники Відродження майже завжди писали біблійні сюжети, але подавали їх так, щоб глядач не лише молився на них, а й оцінював як творінням майстра? Це все мало місце тому, що Ренесанс був періодом переходу від середньовічної ортодоксії до вільнодумства Нового часу. Тут залишалася середньовічна сюжетність, але це була вже не ікона, а портрет або ж світська картина. На ікону дивилися для того, щоб спасти свою душу у вічності (тобто молитися), а портрет або світську картину споглядали для самого споглядання, для відчуття, що його вона викликала.

На початку XV ст. було зроблене важливе відкриття – винайдено олійну фарбу. Цю заслугу приписують представнику Північного Відродження Яну ван Ейку [5, с. 487]. Насправді, малювання темперою включає змішування пігментного порошку з яйцем, а це було дуже незручно, тому що така фарба висихала дуже швидко й не давала можливості працювати повільно й акуратно, як це можливо при змішуванні пігменту з олією. Тепер, пишучи образи, митці могли в процесі вносити правки, більш ретельно та осмислено промальовувати деталі.

Папа Григорій Великий, який жив наприкінці VI ст., дотримувався думки, що образотворче мистецтво виконує роль візуальної комунікації через зображення та символи, адже багато хто з прихожан церкви не вміє ні читати, ні писати [9, p. 227-251]. Отже, це єдина можливість навчати людей та розповісти їм про Бога. "Painting can do for the illiterate what writing does for those who can read" [4, p. 63].

На початку XV ст. митців уже не здивуєш детальним зображенням тварини чи рослини, вони рухаються далі. Тепер центром їхнього дослідження стає людина [7, p. 37]. Саме так і проявляється антропоцентричний напрям філософії у мистецтві, з'являється цікавість до естетики людського тіла – людина уособлює тепер не лише емоції та внутрішній світ, а й фізичну оболонку. І от, художника починають критикувати відносно його техніки, реалістичності зображення та кількості красивих деталей, якими він наповнював свій твір. Спочатку митці навчаються зображувати об'єкти, що доступні їхнім очам (рослини, тварини). Пізніше вони починають досліджувати й вивчати закони, котрі допоможуть їм створювати цілий окремий простір, у них з'являється інтерес до будови людського тіла. І щойно цікавість перемогла страх – Середні віки для художника закінчилися.

На початку XV ст. митці відрікаються від старих методів навчання, а для того, щоб замінити їх, звертаються до тих, кого вважають за взірець – римлян і греків. Тут варто зазначити, що багато скульпторів й художників (як-от Донателло) звертаються до творів Античності, вивчають залишки епохи римлян для того, щоб ініціювати "відродження мистецтва". Неправильним є вважати, що саме завдяки відкриттям, які вони зробили для себе, вивчаючи античну спадщину, відбулося Відродження. Якраз навпаки – через відмову від старих традицій і пошук нових ідеалів у реальному світі, у природі вони й відкрили нові, небачені горизонти, про які навіть не мріяли їхні середньовічні колеги. Так, безумовно, вивчення античної спадщини, любов до науки, філософії – все це мало вплив, але саме віра у те, що природа – єдина вчителька, допомогла створити нове мистецтво.

Скульптори XV ст., як і художники, більше не мають бажання послуговуватися старими формулами своїх попередників. Наслідуючи греків і римлян, митці почали вивчати людське тіло безпосередньо у своїх студіях. Вони просили натурників або своїх приятелів позувати для того, щоб вивчати різні пози, розуміти, який вигляд повинна мати модель, якщо її перенести у формат скульптури чи картини. Саме цей новий підхід допоміг у створені шедеврів, у яких тіло людини виглядає більш природно та пропорційно.

Таким чином, ми визначили, як і в якому середовищі зароджувався гуманізм, а з ним і антропоцентричні ідеї Високого Відродження. Вважаємо, що ці ідеї продемонстрували особистість, яка нарешті стала почувати себе менш скутою і йшла у напрямку свободи. Нова філософія зумовлювала подальше удосконалення людської природи, прогресивний розвиток суспільства і різного роду наукових, художніх та педагогічних тенденцій: з пригніченої середньовічними догмами людини постала особистість, яка може й повинна творити, адже саме так вона наближається до абсолюту, яким і є Бог. Ми можемо сміливо стверджувати, що на початку XV ст. художник бачив свою роль і вірив, що він служить природі, яка навчить його всьому, чого він лише захоче, при наявності достатньої кількості зусиль, терпіння й ресурсів. Митець гордо демонструє свої вміння у зображенні тварин, рослин, постатей, красивих шат та пейзажів, він більше не скромний виконавець чужої волі. Нам важливо досліджувати ці нові тенденції, адже художники епохи Відродження проектують чисту гармонію неоплатонізму, який ми називаємо антропоморфним, тому що людина є центром цієї системи, знаходиться в ідеальній гармонійній єдності зі світом.

Список використаних джерел

1. Вазари Д. Жизнеописания наиболее знаменитих живописцев, ваятелей и зодчих / італ. Le Vite de'piu eccelenti Pittori, Scultori e Architetti / Джорджо Вазари. – Киев: Азбука, 2014. – 640 с.
2. Дживелегов А. К. Начало итальянского Возрождения / Дживелегов А.К. – Москва: Польза, В. Антик и К°, 1908. – 218 с.
3. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / Лосев А.Ф. – Москва: Мысль, 1978. – 623 с.
4. Gombrich E. H. The Story of Art / Ernst Hans Gombrich. – 15th ed. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1990. – 546 p.
5. Шастель А. Искусство и гуманизм во Флоренции времен Лоренцо Великолепного: Очерки об искусстве Ренессанса и неоплатоническом гуманизме / Шастель Андре / Пер. с фр. Н.Н. Зубков; Отв. ред. О.Ф. Кудрявцев. – Москва; Санкт-Петербург: Унив. книга, 2001. – 621 с.
6. Bialostocki J. The Renaissance concept of nature and antiquity / Bialostocki Jan // The Renaissance and Mannerism: Studies in Western Art. Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art, September 7-12, 1961, New York. Volume II. – Princeton University Press, 1963. – P. 19-30.
7. Celenza C. S. The Lost Italian Renaissance: Humanism, Historians, and Latin's Legacy / Celenza Christopher. S. – Baltimore: Johns Hopkins University Press. 2004. – 210 p.
8. Ficino M. Three Books on Life, translated by Carol V. Kaske and John R. Clark / Ficino Marsilio. – Tempe AZ: Arizona Center for Medieval and Early Renaissance Studies: The Renaissance Society of America, 2002. – 507 p.
9. Duggan L. G. Was art really the "book of the illiterte"? / Lawrence G. Duggan // Word & Image. – 1989. –Vol. 5, Issue 3. – P. 227-251.
10. Field A. M. The Origins of the Platonic Academy of Florence / Arthur M. Field. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – 320 p.

References

1. Vasari, D. (2014). *Biographies of the most famous painters, sculptors and architects / Italian. Le Vite de'piu excellenti Pittori, Scultori e Architects.* Kyiv: Azbuka. [*In Russian*].
2. Dzhivelegov, A. K. (1908). *The beginning of the Italian Renaissance.* Moscow. [*In Russian*].
3. Losev, A. F. (1978). *Aesthetics of the Renaissance.* Moscow: Mysl. [*In Russian*].
4. Gombrich, E. H. (1984). *The Story of Art* (15th ed.). Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
5. Chastel, A. (2001). *Art and humanism in Florence during the time of Lorenzo the Magnificent: Essays on the art of the Renaissance and Neoplatonic humanism.* Moscow; Sankt-Petersburg: University Book. [*In Russian*].
6. Bialostocki, J. (1963). The Renaissance concept of nature and antiquity. In: *The Renaissance and Mannerism: Studies in Western Art. Acts of the Twentieth International Congress of the History of Art, September 7-12, 1961, New York.* Volume II. Princeton. Pp. 19-30.
7. Celenza, Christopher S. (2004). *The Lost Italian Renaissance: Humanism, Historians, and Latin's Legacy.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.
8. Ficino, M. (2002). *Three Books on Life*. Tempe AZ: Arizona Center for Medieval and Early Renaissance Studies: The Renaissance Society of America.
9. Duggan, Lawrence G. (1989). Was art really the "book of the illiterate"? *Word & Image*, *5*(3), 227-251.
10. Field, Arthur M. (2014). *The Origins of the Platonic Academy of Florence*. Princeton University Press.

Надійшла до редколегії 23.01.21

Yu. Churga, Master's Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE INFLUENCE OF ANTHROPOCENTRISM ON THE WORK OF ARTISTS OF THE HIGH RENAISSANCE

The article describes a number of factors that influenced the work of artists of the High Renaissance, in particular the philosophical thought of this period and changes in the worldview of people of this era. The article focuses on the origins of anthropocentrism in the intellectual sphere. The author outlines how Italy became the center of new ideas and the center of their implementation. This article was conducted to explore the impact of the philosophy of anthropocentrism on the work of Italian artists (their goals, means and evolution of the concept of "artist"). In conclusion, we can observe how interest in human nature grows, and that corporeality is not only the outer shell of man, which limits it. Artists of this period tend to realism and do not abandon the image of man and discover a new aesthetic in it. At the beginning of the 15th century the artist saw his role and believed that he was serving nature, which would teach him everything he wanted, with enough effort, patience and resources. The artist proudly demonstrates his skills in depicting animals, plants, figures, beautiful robes and landscapes, he is no longer a modest executor of someone else's will.

Keywords: High Renaissance, Rinascimento, anthropocentrism, humanism, Renaissance work, Renaissance artists.

УДК 9. 93/94. 930 (94 (4/9))
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.148.13

В. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

І. Малацай, канд. іст. наук, доц.
ORCID iD: 0000-0002-5094-1082
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПІВНІЧНА МАКЕДОНІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Розглянуто дослідження українських вчених, присвячені проблемам історії сучасної республіки Північна Македонія. Зроблено аналіз основних наукових доробків вітчизняних істориків із наголосом на проблеми, які сьогодні мають неабиякий науковий інтерес не лише в Україні, а й в самій Македонії.

Ключові слова: Балкани, Республіка Північна Македонія, македонці, дослідження, історія, історіографія.

Постановка проблеми. Вивчення історії македонських земель у межах яких понад тисячоліття відбувалося формування слов'яно-македонської етномовної спільноти, становлення й розвиток національно-визвольного руху, вирішення "македонського питання" стало здійснюватися вітчизняними істориками лише з 1991 р. До цього часу дослідження означених та інших проблем македонської історії були заборонені серед радянських істориків. Лише сучасна українська історіографія, яка позбулася колишньої ідеологічної заангажованості зробила предметом дослідження історію македонського народу.

Завдання. Для більш глибшого розуміння шляху історичного розвитку Балканського півострова, історії македонців, державотворчих процесів, що викликають й донині чимало суперечок, перед українськими істориками постає цілий ряд завдань, які потребують чимало зусиль для їх розв'язання. Все ж враховуючи, що в Україні наукові розвідки стосовно проблем історії нинішньої Республіки Північна Македонія тривають лише кілька десятиліть, вітчизняні науковці мають неабияку зацікавленість у дослідженні ключових проблем історії македонців. На сьогодні ми можемо визначити найбільш досліджувані питання історії Македонії вітчизняної історіографії.

Основний текст статті. Одними з перших, хто розпочинав вивчення проблем історії Македонії були І.Г. Буркут [2] та О.В. Павлюченко [19], роботи яких присвячені вирішенню "македонського питання" та вивченню розвитку культурних відносин між Російською імперією та населенням македонських земель у другій половині XIX–поч. XX ст.

Наприкінці XX ст. дослідження українських вчених стали присвячуватися історії македонських земель. Так, харківська дослідниця В.А. Бурбига [4-6] підготувала дисертаційне дослідження, присвячене вивченню "македонського питання" російськими слов'янознавцями у 1893–1912 рр. Дослідницею було розпочате вивчення ставлення Західної Європи та Росії до становища слов'янського населення в македонських землях на межі XIX-XX ст., а також розкрите місце "македонського питання" в політиці балканських країн в означений період. Київська дослідниця С.Ф. Попова [20] у своїй роботі проаналізувала причини виникнення "македонської проблеми" та її значення в міжнародних відносинах.

Важливий внесок у розвиток вітчизняної історіографії, присвяченій македонської історії був здійснений дослідницею з Чернівців Н.В. Стрільчук [22, 23]. У підготовленій монографії вона розкрила виникнення та розвиток македонського національно-визвольного руху. У дисертаційному дослідженні вона показала процес формування македонського національно-визвольного руху останньої третини XIX ст. – 1920 рр., а також передумови виникнення внутрішньої Македонсько-Одринської революційної організації (ВМОРО). У роботі Стрільчук Н.В. зосереджуються результати комплексного дослідження розгортання македонського національно-визвольного руху, виникнення та діяльність ВМОРО, події Ілінденського повстання та проголошення Грушевської республіки у 1903 р., протистояння "лівих" та "правих" сил в національно-визвольному русі, а також боротьбу ВМОРО проти поділу македонських земель [24-30].

Витоки "македонського питання" та розвиток македонського національно-визвольного руху, який розгорнувся наприкінці XIX ст., а також вплив младотурецької революції та Балканських воєн на розвиток визвольної боротьби македонців, розкриваються в працях київського історика В.І. Ярового. Вчений вперше в українській історіографії зазначив "Державу Самуїла", як перше македонсько-слов'янське державне утворення. Його роботи присвячені розкриттю процесу формування македонської державності наприкінці Другої світової війни у вигляді складової частини Федеративної Югославії. У роботах В.І. Ярового розкрито причини загострення міжетнічних відносин на Балканах останнього десятиріччя XX ст., а також показано процес дезінтеграції СФРЮ, розгортання громадянської війни та дій НАТО у березні-червні 1999 р. проти Союзної Республіки Югославії. Дослідження вченого певною мірою спонукали вітчизняних істориків до необхідності вивчення македонської історії. Так, у підручнику "Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX ст." окремий розділ висвітлює важливі події в історії північномакедонських земель у XIX-XX ст. [43-48]. Процес реалі-

© Яровий В., Малацай І., 2021

зації політики Болгарії та вирішення "македонського питання" (1878–1920) розкрито в наукових дослідженнях та публікаціях О.О. Меліша [17, 18].

Проголошенню та утворенню незалежної держави, а також різні аспекти суспільно-економічного життя та розвитку міжетнічних відносин у Республіці Македонії присвячено дисертаційне дослідження О.О. Усатенко Науковиця ретельно проаналізувала історичні передумови виникнення незалежної Республіки Македонія, її міжнародне визнання та конституційно-правове становлення як самостійної держави. Окремо висвітлено внутрішні та зовнішні причини, хід, врегулювання та наслідки етнополітичного конфлікту 2001 р. в країні. Авторка також визначила спрямованість зовнішньої політики створено держави й розвиток українсько-македонських відносин [39-41]. Становлення проголошеної державної незалежності Республіки Македонії у 1991 р., яке відбулося в умовах дезінтеграції та розпаду СФРЮ, досліджено в статті М.Р. Вулевича [7].

Вивчення проблем повоєнного мирного врегулювання в центральній частині Балкан після Першої світової війни фактично залежало від держав-переможців, а населення македонських земель лише очікувало рішення Паризької мирної конференції. Про сприйняття болгарами поразки у війні, як "другої національної катастрофи" та її вплив на македонське населення міститься в дослідженні історика О.В. Крапівіна із Донеччини [16].

Вирішенню "македонського питання" в міжнародних відносинах 1913-1920 рр. присвячено дисертаційне дослідження історикині з Харкова О.М. Гурінової [8-12]. Аналіз історичних умов розв'язання македонського вузла міжнародних протиріч, його ролі в зовнішній політиці великих держав та у відносинах між країнами Південно-Східної Європи, дозволила дослідниці зробити змістовні висновки стосовно означених питань. Так, події цього періоду розкрили прагнення балканських країн до максимального розширення власних територій, яке відбувалося в результаті знехтування інтересів сусідніх народів. Шляхом їх втручання й тиску на міждержавні коаліції, які були інструментом для досягнення власних цілей, що нівелювало демократичні методи. Нейський договір, за яким відбувся поділ македонських земель, призвів до виникнення на політичній карті Балкан нових національно-політичних конфліктів, а для ВМОРО послужив сигналом до продовження збройної боротьби, яка перетворилася в етнічно мотивований тероризм.

Завдяки комплексному дослідженню, результати яких містяться в публікаціях О.Н. Гурінової, проаналізовані складні історичні події, які обумовили шляхи вирішення "македонської проблеми" в міжнародних відносинах 1913-1920 рр. Дослідниці вдалося розкрити схожість та відмінності позиції великих держав стосовно вирішення "македонського питання", а також визначити наслідки розчленування македонських земель, які увійшли до складу Греції, Болгарії, Сербії та Албанії.

Дослідження сучасної історії Республіки Північна Македонія в українській історіографії переважно присвячені аналізу етнодемографічних процесів та характеру зовнішньополітичних відносин країни з сусідами на Балканах. Всі ці та інші проблеми сучасної Македонії стали предметом вивчення Н.В. Стрельчук [33-36]. Аналіз причин міжетнічної кризи в Македонії в 2001 р., перебігу подій албано-македонського конфлікту та його наслідків на Балканах містяться в дослідженнях Кресіної, К. Вітмана [1]. Питання розбудови та зміцнення державності, а також політичного та економічного розвитку сучасної Македонії знайшли своє відображення в роботах А.В. Шилової [42].

Проблеми суспільно-політичних перетворень в Республіці Македонія, а також аналіз міжетнічної кризи 2001 р., які відбувалися у контексті посткомуністичних трансформацій Східної Європи розглядаються в праці І.О. Брусиловської [3]. Роль та спрямованість зовнішньої політики Республіки Македонія в балканських реаліях та значення міжнародного співробітництва для розвитку країни містяться в публікаціях М.С. Каменецького [15], А.Г. Степанової [21], Н.В. Стрельчук [32] та В. Терещенка [37].

Загальна характеристика історії Македонії після проголошення державної незалежності розкривається на сторінках підручників для закладів вищої освіти підготовлених за редакцією Є.П. Пугача [13] та А.І. Чернія [14].

Новий етап у розвитку української македоністики розпочався з активізації контактів між вченими наукових структур Академії наук України та Македонії. В результаті цієї співпраці були підготовлені та вийшли друком два випуски "Українсько-македонського наукового збірника". Ці політематичні видання присвячені дослідженню проблем в різних галузях знань, у тому числі історії, де особлива увага приділяється вивченню македонсько-українських зв'язків у галузі мови та літератури, історії, котрі розвиваються з урахуванням спільного історичного підґрунтя культури слов'янських народів [38]. Схожість та спільність історичної долі македонського та українського народів, а також поглиблення дружніх взаємовідносин між ними підвищують значущість дослідження македонської проблематики в історичній науці України.

Висновок. Таким чином, сучасна українська історіографія представлена значним колом дослідників, праці яких присвячені висвітленню різних проблем македонської історії. У той же час їх проблематика стосується лише окремих аспектів македонської історії кінця XIX та XX ст. На жаль, до сьогодення відсутні дослідження більш ранніх періодів македонської історії. До того ж, далеко не всі ключові аспекти македонської історії знайшли своє віддзеркалення в українській історіографії. Аналіз існуючих праць показав, що у вітчизняній історичній літературі відсутні комплексні дослідження, присвячені історії македонських земель різних періодів їх розвитку. Поглибленню наукового та культурного співробітництва в першу чергу має сприяти зовнішня політика України та Республіки Північна Македонія, спрямована на зближення між нашими народами.

Список використаної літератури

1. Албано-македонський міжетнічний конфлікт у Македонії: передумови, суть та геополітичний контекст / Кресіна І., Вітман К. // Українсько-македонський науковий збірник НАН України. Національна б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 172–180.
2. Беркут І. До генези "македонського питання" / І. Беркут // Проблеми історії міжнародних відносин. Зб. наук. статей. – Чернівці, 1993. – С. 42-60.
3. Брусиловська О. І. Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи: Навч. Посібник для студентів /О.І. Брусиловська // Одеський університет ім. І.І. Мечнікова, Ін-т соц. наук, каф. Міжнародних відносин. – Одеса, Астропрінт, 2007. – 357 с.
4. Бурбига В.А. Македонське питання в російському слов'янознавстві та публіцистиці (1893–1912 рр.): автореф. дис. … канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Бурбига В.А. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків,1997. – 21с.
5. Бурбига В.А. Македонія в оцінці європейських вчених XIX ст. / В.А. Бурбига // Схід-Захід.– Харків – 1998. – Вип. І. – С. 89–104.
6. Бурбига В.А. Российские ученые и публицисты XIX в. Об этнической принадлежности македонских славян (1893–1903 гг.) / В.А. Бурбига // Болгарский ежегодник. – К., 1998. – Т.3. – С. 66–88.
7. Вулевич М.Р. Республіка Македонія: історія становлення суверенної та незалежної слов'яно-балканської держави / М.Р. Вулевич // Правова держава. Щорічник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 167–186.
8. Гурінова О.М. Македонське питання в міжнародних відносинах 1913–1920 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.02. "Всесвітня історія" / Гурінова О.М.; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2013. – 23 с.
9. Гурінова О.М. Македонське питання в міжнародних відносинах 1913–1920 рр. / О.М. Гурінова – Харків: ХНУ. – 2015. – 304 с.
10. Гурінова О.М. Розділ Македонії в 1912–1913 рр. / О.М.Гурінова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наук. праць – Харків – 2007. – Вип. 10 – С. 67–75.

11. Гурінова О.М. Спроби російського посередництва у болгарсько-російському спорі з-за Македонії/ О.М. Гурінова // Дриновський збірник. – Харків-Софія. –2011. – том IV. – С. 213–229.
12. Гурінова О.М. Створення болгарської адміністрації в Македонській військово-інспекційній області (1915–1918 рр.) / О.М. Гурінова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наук. праць. – Харків. – 2011.– Вип. 14 – С. 161–172.
13. Історія західних та південних слов'ян: XX століття: Навч. посібник / Під ред. Пугача Є.П. – Харків: ОКО. – 1998. – 462 с.
14. Історія південних і західних слов'ян (від найдавніших часів до кінця XX ст.) : Підручник для навчальних закладів / під ред. Чорнія В.А. – Рівне: ППФ "Волинський Оберіг", 1999. – 462 с.
15. Каменецький М.С. Зовнішньополітичний курс сучасної Македонії на рубежі XX–XXI ст./ М.С. Каменецький // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – Київ. – 2002 – Вип. 32 (1). – С. 48-56.
16. Крапивин А.В. Болгария в условиях нестабильного мира (1918-1923 гг.) Очерки внешней политики / А.В. Крапивин – Донецк. – 2008. – 187 с.
17. Меліш О.О. Зовнішня політика Болгарії щодо "македонського питання" напередодні та в період роботи Паризької мирної конференції/ О.Меліш // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2014. – №3(107). – С. 58–63.
18. Меліш О.О. Виникнення "македонського питання" та формування політики Болгарії щодо його розв'язання / О.О. Меліш // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2014. – №5(109). – С. 42–47.
19. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (др. пол. XIX- поч. XX ст.) / О.В. Павлюченко – К.: Наукова думка,1992. – 207 с.
20. Попова С.Ф. Історичні передумови виникнення македонської проблеми на Балканах у міжнародних відносинах / С.Ф. Попова // Вісник Київського національного університету. Історія. – К.,1998. – Вип. 40. – С. 73-75.
21. Степова А.Г. Мир в Хорватії та Македонії: внесок ООН у його відновлення та підтримання / А.Г. Степова // Актуальні проблеми міжнародних відносин . – К., 1999. – Вип. 13, Ч.3. – С. 164-169.
22. Стрельчук Н.В. Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина XIX ст. – початок XX ст.)/ Н.В. Стельчук. – Чернівці, 1999. – 120 ст.
23. Стрельчук Н.В. Національно-визвольний рух у Македонії (остання третина XIX ст. – 1919 р.): автореф. дис. …канд. іст. наук: спец 07.00.02. "Всесвітня історія" / Стрельчук Н.В.; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 21с.
24. Стрельчук Н.В. Македонське питання на сторінках одеського вісника "Болгарська мисль" / Н.В. Стрельчук // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 143-147.
25. Стрельчук Н.В. Історична наука в Македонії (1945-1970) / Н.В. Стрельчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія: Збірник наукових праць. – Чернівці, 1996. – С.245-256.
26. Стрельчук Н.В. Історіографія національно-визвольного руху македонського народу у міжвоєнну добу: сучасний стан і перспективи/ Н.В. Стрельчук. Питання історії, історіографії, джерелознавство та архівознавство Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип.1. – С. 321–334.
27. Стрельчук Н.В. Дослідження національної історії на кафедрі історії Університету Св. Кирила і Мефодія м. Скоп'є / Н.В. Стрельчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1998. – Вип. 37. – С.29-33.
28. Стрельчук Н.В. Актуальні проблеми во македонската историографија и наставата по историја / ред. Тодор Чепреганов / Н.В. Стрельчук – Скопје: Менора, 1996. – 162.
29. Стрельчук Н.В. Внесок академіка МАН О. Маяковського в дослідження документів з історії Македонії періоду турецького панування / Н.В. Стрельчук // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції 1996 р. у 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 353-356.
30. Стрельчук Н.В. Македонський національно-визвольний рух у період Балканських воєн та Першої світової війни / Н.В. Стрельчук // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 190–199.
31. Стрельчук Н.В Балканська криза та її вплив на російсько-македонські відносини у 90-х роках XX ст. – початку XXI ст. / Н.В. Стрельчук // Науковий вісник. – Одеса, 2006. – №17 (37). – С. 77-78.
32. Стрельчук Н.В. Конфлікт 2001 р. в Македонії та роль НАТО і ЄС у його вирішенні/ Н.В. Стрельчук // Історична панорама: Історія. – Чернівці, 2006. – Вип.3. – С. 89-103.
33. Стрельчук Н. В. Етнодемографічні процеси у Македонії (початок XIX ст.- перша половина 90-х рр. XX ст.) / Н.Стрельчук // Науковий вісник. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2004. – Вип. 229-230. – С. 265-276.
34. Стрельчук Н.В. Участь жінок у суспільно-політичному житті Македонії (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст. / Н.В.Стрельчук // Науковий вісник. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – Вип. 272. – С. 274-281.
35. Стрельчук Н.В. Македонія-Албанія-Сербія – реалії воєнного прикордоння / Н.В. Стрельчук // Транскордонне співробітництво у поліетнічних регіонах Східної та Південно-Східної Європи. – Чернівці,1999. – С. 46-51.
36. Стрельчук Н.В. Грецько-македонські стосунки історія та сучасність / Н.В. Стрельчук // Науковий вісник. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2002. – Вип.123-124. – С. 66-71.
37. Терещенко В. Роль регулювання міжетнічних відносин у Македонії в контексті політики ЄС щодо Південно-Східної Європи/ В. Терещенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – Київ, 2001 – Вип. 28., Ч. 2. – С. 152-161.
38. Українсько-македонський науковий збірник НАН України. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Македонська академія наук і мистецтв. – К., 2005-2014 – Вип. 1–6.
39. Усатенко О. Політико правовий розвиток Республіки Македонія у складі Югославської федерації / О.Усатенко // Матеріали міжнародної науково-правової конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917-1920 рр. – Київ, 2007. – Вип. 4, Ч. 2. – Історія – С. 48–51.
40. Усатенко О. Формування державності та розвиток Македонії у складі Народної Федеративної Республіки Югославії, СФРЮ (1943-1991 рр.)/ О. Усатенко // Вісник Київського славістичного університету. – К.: КСУ, 2007. – №32. – С. 167–186.
41. Усатенко О. Виникнення та суспільно-політичний розвиток Республіки Македонія (1991-2006 рр.): автореф. дис. …канд. іст. наук: спец 07.00.02. "Всесвітня історія" / Усатенко О.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009 –19 с.
42. Шилова А.В. Політичний та економічний розвиток Республіки Македонія на рубежі XX-XXI століть / А.В. Шилова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2006. – Вип. 85-86. – С. 117–119.
43. Яровий В.І. Македонський народ на шляху до незалежності (XIX-початок XX ст.) / В.І. Яровий // Слов'янські культури в Європейській цивілізації – К.: КІСУ, 2001 – С. 390–400.
44. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: навчальний посібник / В.І. Яровий – К.: Либідь, 2001–2009.
45. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття. Підручник для вищих навчальних закладів / В.І. Яровий. – К.: "Генеза", 2005. – 816 с.
46. Яровий В.І. Македонія / В.І. Яровий // Енциклопедія історії України. – Т.6. – Київ: Наукова думка, 2009. – С. 443–447.
47. Яровий В.І. Дієвість албанського чинника напередодні та в період міжетнічного конфлікту 2001 р. в Республіці Македонія / В.І. Яровий //Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2010. – №1, т. 18. – С. 199–207.
48. Яровий В.І. Окупація македонських земель та розгортання руху опору в період Другої світової війни (1941-1943 рр.) / В.І. Яровий // Матеріали міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн". Зб. наук. статей. – К.: Логос, 2013. – С.157-163.

References

1. Kresina I., Whitman K. (2006). Albanian-Macedonian interethnic conflict in Macedonia: preconditions, essence and geopolitical context. *Ukrainian-Macedonian scientific collection of the National Academy of Sciences of Ukraine. National Library of Ukraine.* – Kyiv, vol. 2, 172-180. *[In Ukrainian].*
2. Berkut I. (1993). To the genesis of the "Macedonian question": *In.: Problems of the history of international relations*. Chernivtsi, p. 42-60 *[In Ukrainian].*
3. Brusilovska O.I. (2007). Post-communist transformations of Eastern Europe: *In.: The textbook for students Odessa University of Mechnikov, Inst. of Soc. Science, Dept. International relations.* Odessa *[In Ukrainian].*
4. Burbiga V.A. (1997). *The Macedonian Question in Russian Slavonic Studies and Journalism (1893-1912).* Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Kharkiv National University of Karazina. *[In Ukrainian].*
5. Burbiga V.A. (1998). Macedonia in the assessment of European scientists of the XIX century. *In: East-West.* Kharkiv, vol. I, p. 89-104. *[In Ukrainian].*
6. Burbiga V.A. (1998). Russian scientists and publicists of the XIX century. On the ethnicity of the Macedonian Slavs (1893-1903). In.: *Bulgarian Yearbook.* Kyiv, vol.3, 66-88. *[In Ukrainian].*
7. Vulevich M.R. (2001). Republic of Macedonia: the history of the formation of a sovereign and independent Slavic-Balkan state. In.: *Rule of law. Yearbook of scientific works.* Kyiv, vol. 12, p. 167-186. *[In Ukrainian].*
8. Gurinova O.M. (2013*). The Macedonian question in international relations in 1913-1920*). Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Kharkiv National University of Karazina. *[In Ukrainian].*
9. Gurinova O.M. (2015). *The Macedonian question in international relations 1913-1920*. Kharkiv: KhNU. *[In Ukrainian].*
10. Gurinova O.M. (2007). The partition of Macedonia in 1912-1913. In.: *Actual problems of national and world history.* Kharkiv, vol.10, p. 67-75. *[In Ukrainian].*
11. Gurinova O.M. (2011). Attempts at Russian mediation in the Bulgarian-Russian dispute over Macedonia. In.: *Drinovsky collection. Kharkiv-Sofia*, vol. IV, p. 213-229. *[In Ukrainian].*
12. Gurinova O.M. (2011). Establishment of the Bulgarian administration in the Macedonian military inspection region (1915-1918). In.: *Actual problems of national and world history. Collection of sciences. wash.* Kharkiv, vip. 14, p.161-172. *[In Ukrainian].*

13. *History of Western and Southern Slavs: Twentieth Century* (1998). / Ed.: Pugach E., Kharkiv. *[In Ukrainian].*

14. *History of Southern and Western Slavs (from ancient times to the end of the twentieth century)*(1999*).* / Ed. Chornij V.A. Rivne. *[In Ukrainian].*

15. Kamenetsky M.S. (2002). Foreign policy of modern Macedonia at the turn of the XX-XXI centuries. In.*: Actual problems of international relations. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Institute of International Relations.* Kyiv, 32 (1), p.48-56. *[In Ukrainian].*

16. Krapivin A. V. (2008). *Bulgaria in an Unstable World (1918-1923) Foreign Policy Essays.* Donetsk. *[In Ukrainian].*

17. Melish O.O. (2014). Foreign policy of Bulgaria on the "Macedonian question" on the eve and during the Paris Peace Conference. In.: *Grani: scientific-theoretical and socio-political almanac.* Dnipropetrovsk, 3 (107), p. 58-63. *[In Ukrainian].*

18. Melish O.O. (2014). The emergence of the "Macedonian question" and the formation of Bulgarian policy towards its solution. In.: *Grani scientific-theoretical and socio-political almanac.* Dnipropetrovsk, 5 (109), p. 42-47. *[In Ukrainian].*

19. Pavlyuchenko O.V.(1992). *Ukraine in Russian-Yugoslav public relations (second half of the XIX-beginning of the XX century).* Kyiv. *[In Ukrainian].*

20. Popova S.F. (1998). Historical preconditions for the emergence of the Macedonian problem in the Balkans in international relations. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History,* 40, 73-75. *[In Ukrainian].*

21. Stepova A.G.(1999). Peace in Croatia and Macedonia: the contribution of the UN in its restoration and support. *Actual problems of international relations*. Kyiv, 13(3),164-169. *[In Ukrainian].*

22. Strelchuk N.V. (1999). *Macedonia: an essay on the history of the national liberation movement (last third of the XIX century – beginning of the XX century).* Chernivtsi. *[In Ukrainian].*

23. Strelchuk N.V. (1999). *National liberation movement in Macedonia (last third of the XIX century – 1919)*: Abstract of unpublished thesis (PhD in History). Chernivtsi, National University of Yuriy Fedkovych. *[In Ukrainian].*

24. Strelchuk N.V. (1997). Macedonian question on the pages of the Odessa bulletin "Bulgarian Thought". In.: *Questions of the history of Ukraine. Collection of scientific articles.* Chernivtsi, 1, 143-147. *[In Ukrainian].*

25. Strelchuk N.V. (1996). Historical science in Macedonia (1945-1970*). Scientific Bulletin of Chernivtsi University. History.* Chernivtsi, 245-256. *[In Ukrainian]*

26. Strelchuk N.V. (1997). Historiography of the national liberation movement of the Macedonian people in the interwar period: current status and prospects. *Issues of history, historiography, source studies and archival studies of Central and Eastern Europe.* Kyiv-Chernivtsi,1, 321- 334. *[In Ukrainian]*

27. Strelchuk N.V. (1998). Research of national history at the Department of History of the University of St. Cyril and Methodius in Skopje. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.* History. Kyiv, 37, 29-33. *[In Ukrainian]*

28. Strelchuk N.V. (1996). Current problems in Macedonian historiography and teaching history. Skopje. *[In Macedonia]*

29. Strelchuk N.V. (1997). Contribution of Academician A. Mayakovsky to the study of documents on the history of Macedonia during the period of Turkish rule. In.*: Ukrainian archival science: history, current state and prospects: Scientific Reports of the Ukrainian Conference of 1996.* Kyiv, 1, 353-356. *[In Ukrainian]*

30. Strelchuk N.V. (2000). Macedonian national liberation movement during the Balkan Wars and the First World War. In.: *World War I: historical destinies of the peoples of Central and Eastern Europe.* Chernivtsi, 190-199. *[In Ukrainian]*

31. Strelchuk N.V. (2006). The Balkan crisis and its impact on Russian-Macedonian relations in the 90s of the twentieth century – the beginning of the XXI century. *Bulletin of Science*. Odessa, 17 (37), 77-78. *[In Ukrainian]*

32. Strelchuk N.V. (2006). The conflict of 2001 in Macedonia and the role of NATO and the EU in its solution. In.: *Historical panorama. History*. Chernivtsi, 3, 89-103. *[In Ukrainian]*

33. Strelchuk N.V. (2004). Ethnodemographic processes in Macedonia (early XIX century – first half of the 90s of the XX century). *Scientific Bulletin. History. Political science. International relations.* Chernivtsi, 229-230, 265-276. *[In Ukrainian]*

34. Strelchuk N.V. (2005). Participation of women in the socio-political life of Macedonia (90s of the XX century – the beginning of the XXI century. *Scientific Bulletin. History. Political Science. International Relations.* Chernivtsi, 272, 274-281. *[In Ukrainian]*

35. Strelchuk N.V. (1999). Macedonia-Albania-Serbia – the realities of the military border. In.: *Cross-border cooperation in polyethnic regions of Eastern and South-Eastern Europe.* Chernivtsi, 46-51. *[In Ukrainian]*

36. Strelchuk N.V. (2002). Greek-Macedonian relations history and modernity. *Scientific Bulletin. History. Political science. International relations.* Chernivtsi, 2002, 123-124, 66-71. *[In Ukrainian]*

37. Tereshchenko V. (2001). The role of regulation of interethnic relations in Macedonia in the context of EU policy towards South-Eastern Europe. *Actual problems of international relations. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Institute of International Relations*. Kyiv, 28 (2),152-161.

38. *Ukrainian-Macedonian scientific collection of the National Academy of Sciences of Ukraine.* (2005-2014). National Library of Ukraine named of Vernadsky, Macedonian Academy of Sciences and Arts. Kyiv, 1-6. *[In Ukrainian]*

39. Usatenko O. (2007). Political and legal development of the Republic of Macedonia as part of the Yugoslav Federation. *Proceedings of the International Scientific and Legal Conference of Young Scientists Dedicated to the 90th Anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917-1920*. Kyiv, 4(2), 48-51. *[In Ukrainian]*

40. Usatenko O. (2007). Formation of statehood and development of Macedonia as a part of the People's Federal Republic of Yugoslavia, SFRY (1943-1991). Bulletin of Kyiv Slavic University. Kyiv, 32,167-186. *[In Ukrainian]*

41. Usatenko O. (2009). *Origin and socio-political development of the Republic of Macedonia (1991-2006):* Abstract of unpublished thesis (PhD in History).Kyiv, Taras Shevchenko National University. *[In Ukrainian].*

42. Shilova A.V. (2006). Political and economic development of the Republic of Macedonia at the turn of the XX-XXI centuries. *Bulletin of Taras Shevchenko National University. History*. Kyiv, 85-86, 117-119. *[In Ukrainian].*

43. Yarovy V.I. (2001). Macedonian people on the way to independence (XIX-early XX century). *Slavic Cultures in European Civilization*. Kyiv, 390-400. *[In Ukrainian].*

44. Yarovy V.I. (2001-2009). *History of Western and Southern Slavs (from ancient times to the twentieth century)*. Kyiv. *[In Ukrainian].*

45. Yarovy V.I. (2005). *Recent history of Central European and Balkan countries. Twentieth century*. Kyiv. *[In Ukrainian].*

46. Yarovy V.I. (2009). Macedonia. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv, v. 6, 443-447. *[In Ukrainian].*

47. Yarovy V.I. (2010). The effectiveness of the Albanian factor on the eve and during the interethnic conflict in 2001 in the Republic of Macedonia. Bulletin of Dnipropetrovsk University. Dnepropetrovsk, 1(18), 199-207. *[In Ukrainian]*

48. Yarovy V.I. (2013). Occupation of Macedonian lands and the development of the resistance movement during the Second World War (1941-1943). In.: Proceedings of the International Scientific Conference "Actual Problems of Modern History of Foreign Countries". Kyiv,157-163. *[In Ukrainian].*

Надійшла до редколегії 01.02.21

V. Yarovyi, Dr. Habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

I. Malatsai, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE REPUBLIC NORTH MACEDONIA IN THE RESEARCH OF UKRAINIAN HISTORIANS

The emergence of a sovereign state of the Republic of Macedonia in the early 90's of the twentieth century. revived interest in issues related to the population, history, culture and name of the state itself. The article analyzes the works of Ukrainian researchers devoted to the problems of the history of the modern republic of Northern Macedonia. The main scientific achievements of domestic historians who study problems that are of great scientific interest not only in Ukraine are analyzed. It is emphasized that only at the end of the twentieth century. in Ukraine, researchers began to pay active attention to the study of the historical past of Macedonia. Today we can identify the most researched issues of Macedonian history in domestic historiography. The first scientific works were devoted to the study of cultural relations between the Russian Empire and the population of the Macedonian lands in the second half of the nineteenth century. XX century, the study of the attitude of Western Europe and Russia to the situation of the Slavic population in the Macedonian lands at the turn of the XIX-XX centuries. In the works of Ukrainian researchers, much attention is paid to the study of problems that are important for Ukraine – the process of formation of the national liberation movement. The preconditions for the emergence of Macedonian revolutionary organizations in the early twentieth century are studied. Ukrainian researchers are very interested in issues related to the proclamation and formation of an independent state, socio-economic life and the development of interethnic relations in Macedonia in the second half of the twentieth century. Actively is investigate the causes, course and consequences of ethnic and political conflict in the early XXI century. At the beginning of the XXI century. a new stage in the development of the study of Macedonia in Ukraine began. As a result of cooperation between scientists of the Academy of Sciences of Ukraine and Macedonia, scientific collections were published. The similar historical destiny of the Macedonian and Ukrainian peoples is important in the study of Macedonian issues in the historical science of Ukraine.

Keywords: Balkans, Republic of North Macedonia, Macedonians, research, history, historiography.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1 (148)

Редактор *Т. Мельник*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84 1/8. Ум. друк. арк. 9,06. Наклад 300. Зам. № 221-10103.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-1.
Підписано до друку 30.04.21

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail:vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02